

RODNI BAROMETAR U SRBIJI:

RAZVOJ I SVAKODNEVNI ŽIVOT

Marina Blagojević Hjuson

rodni
barometar

Izdavač:
Program Ujedinjenih nacija za razvoj
Internacionalnih brigada 69, Beograd

Za izdavača:
UN WOMEN
Agencija Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena

Urednica:
Nevena Ivanović

Dizajn korica:
Olivera Batajić

Dizajn preloma:
Benussi Design

Recenzentkinje:
Prof. dr Anđelka Milić
Prof. dr Tatjana Đurić Kuzmanović

Lektura i korektura:
Slavica Miletić

Štampa:
Publikum

Agencija Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena (UN Women) utemeljena je na viziji ravnopravnosti sadržanoj u Povelji UN. Između ostalog, UN Women radi na eliminisanju diskriminacije žena i devojaka, osnaživanju žena, i ostvarivanju ravnopravnosti između žena i muškaraca kao partnera i učesnika u razvoju i jačanju ljudskih prava, u humanitarnim aktivnostima i unapređivanju mira i bezbednosti.

Ova publikacija objavljena je u sklopu projekta „Unapređenje ekonomskih i socijalnih prava žena u Srbiji i u Crnoj Gori“, koji UN Women sprovodi uz finansijsku podršku Vlade Kraljevine Norveške.

Stavovi izraženi u ovoj publikaciji pripadaju isključivo autorima, i ne predstavljaju nužno stavove UN Women, Ujedinjenih nacija, ili bilo koje druge organizacije pod okriljem UN-a.

UN Women, the United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women, is grounded in the vision of equality enshrined in the UN Charter. Among other issues, UN Women works for the elimination of discrimination against women and girls; the empowerment of women; and achievement of equality between women and men as partners and beneficiaries of development, human rights, humanitarian action and peace and security.

This publication was produced in the framework of the project “Advancing Women’s Economic and Social Rights in Serbia and Montenegro,” which UN Women is implementing with funding from the Government of the Kingdom of Norway.

The views and analysis contained in the publication are those of the authors and do not necessarily represent the views of UN Women, the United Nations or any of its affiliated organizations.

Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život

MARINA BLAGOJEVIĆ HJUSON

Svakodnevnica ako te uhvati pod svoje, onda je čovek jako tužan... onda trudim se da tako bežim u svoje snove i da se motivišem... Ljudi, stvarno, samlela ih je ova realnost... toliko toga u životu malo zavisi od nas... (frizerka, 42 godine, Beograd).

Mnogo bolje se živelo nego sada. I onda je bilo mnogo više slobode nego sad (penzioner, samohrani otac, 64 godine).

Nisu partneri sad da više brinu jedno o drugom, pa su zato egalitarniji, nego svako misli više o sebi, pa su u tom smislu egalitarni. Pa, prihvata se tuđ egoizam jer se prihvata svoj egoizam, pa se onda po principu ravnopravnosti prihvata i tuđ egoizam, samo ja ne znam da li ta ravnopravnost onda ima smisla. Jer ravnopravnost sama po sebi nema smisla ukoliko nema razmene. Šta će mi samostalnost odnosno ravnopravnost ako ja u tome nemam razmenu. Razmena kad postoji, onda postoji briga za drugog. Lepo je rekao jedan čovek pravoslavac, „Čovekova ličnost ne postoji bez drugoga“, zato što je on ličnost tek u očima drugoga, ali ne u onom smislu „šta misli svet“, nego ličnost je ovde, između mene i tebe, a ne u meni. Tek tu postoji smisao moje ličnosti, to je taj interakcijski pristup, to oni zovu ljubav (psihološkinja, 58 godina, Beograd).

Ima puno muškaraca [na selu, prim. MBH] koji su 68. godište i stariji, koji su neoženjeni. Imaju i problem s alkoholom. Beže od stvarnosti. Kako da se ožene, neće da se kupaju, da stave nove zube, da se menjaju, da peru zube i koješta nešto i naravno da će izumreti. Takvi ljudi trebaju da izumru ako neće da se menjaju (visokoobrazovani, nezaposleni mladić koji živi na selu u Centralnoj Srbiji, 27 godina).

Moj život je moj najuspešniji projekat. Zadovoljan sam njime. Razvijam ga u onom pravcu u kome bih želeo, onim tempom kojim bih želeo. Izborio sam se za to da me apsolutno niko u tome ne sprečava, te da sve zavisi isključivo od mojih suverenih odluka i odnosa prema životnim činjenicama. Srećan sam (muškarac iz Beograda, 27 godina, zaposlen).

Moja majka je ceo svoj život živela pod nekim strahom, da ne sme da kaže šta misli, da ne sme da uradi šta želi, da ne sme da ode gde želi. Morali smo da hodamo na trepavicama jer je moj otac bio strog, a posle očuh... Ja sam sebi kao mala rekla da ja takav život ne želim, da neću da se trzam, da se plašim nikoga. Ne dozvoljavam da moj muž tuče decu. Ne dozvoljavam da me niko ponižava. Ako mogu da radim koliko i on, i vredim koliko on (žena sa sela u Istočnoj Srbiji, 29 godina, udata, nezaposlena, majka troje dece).

ZAHVALNICA	9
UVODNA REČ	13
UVOD	15
I DEO	
RAZVOJ, SVAKODNEVICA I ROD:	
TEORIJSKI I METODOLOŠKI IZAZOVI	27
1. Teorijski okvir: mreža pojmova	27
2. Metodološki pristup	51
II DEO	
ANKETA RODNI BAROMETAR:	
STANJE I TREND OVI	57
3. Uvod: opis uzorka	57
4. Porodica i domaćinstvo	58
5. Individualni ekonomski položaj	68
6. Rad i karijera	83
7. Brak i/ili partnerstvo	92
8. Roditeljstvo	105
9. Zdravlje	109
10. Život u okruženju	116
11. Kvalitet života	123
12. Vrednosni stavovi	128
13. Zaključak	133

III DEO	
DE/KONSTRUKCIJA RODNOSTI U DISKURSIMA SVAKODNEVICE	136
14. Uvod: de/konstrukcija rodnosti	136
15. Vaspitanje i obrazovanje	138
16. Rad, zaposlenost i profesija	146
17. Brak i porodica	163
18. Identitet	172
19. Zaključak	190
IV DEO	
MIKROUNIVERZUM STARANJA: RODNA PERSPEKTIVA	193
20. Uvod: multidimenzionalnost staranja	193
21. Staranje kao ženska praksa	195
22. Kriza staranja	200
23. Individualne strategije i staranje	205
24. Etika staranja	210
25. Zaključak	213
V DEO	
LEKCIJE I IZAZOVI	216
26. Od mikroekonomije domaćinstva do makroekonomije društvene solidarnosti?	216
27. Nove/stare vulnerabilnosti	220
28. Izazovi za rodne politike: neke osnovne koordinate	223
SAŽETAK	227
SUMMARY	247
LITERATURA	269

Zahvalnica¹

Kao svako istraživanje većeg obima i zahvata, i ovo je rezultat angažmana većeg broja ljudi kojima ovim putem želim da izrazim zahvalnost. Pre svega, zahvaljujem se Agenciji Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena (UN Women), koja je omogućila ovo istraživanje i publikaciju. Posebnu zahvalnost dugujem Neveni Ivanović i Asji Vrbanovoj iz UN Women koje su podržale ovo istraživanje uz uverenje da ono može da dopuni sliku o rodnim odnosima i pomogne u osmišljavanju delotvornijih rodničkih politika. Zahvaljujem se timu TNS Medium Gallup, koji je, kao i u RB 2006, obezbedio i adekvatan kvalitet prikupljenih podataka i odgovarajuću obradu. Takođe, zahvaljujem se svojoj dugogodišnjoj saradnici i prijateljici Aleksandri Vladislavljević, koja je obavljala poslove vezane za upravljanje projektom, i još važnije, za diseminaciju njegovih rezultata. Kvalitativni deo istraživanja je bio zahtevan i uzbudljiv deo zadatka, koji su, uz mene, velikim delom obavile Aleksandra Biljanović, Filipa Blagojević, Marija Babić i Aleksandra Vladislavljević. Zahvalnost dugujem i Sandri Miletić za skidanje transkripta dubinskih intervjua, kao i Filipu Blagojević koja je i ovog puta uradila grafikone i tabele. Zahvaljujem se i ispitanicama i ispitanicima koji su učestvovali i u anketi i u fokus grupama, i pokazali spremnost da daju odgovore na pitanja koja su zadirala u sferu intimnosti i privatnosti.

¹ Ovaj projekat je i deo projekta koji se realizuje u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, mojoj matičnoj naučnoj organizaciji u kojoj radim na potprojektu „Socijalne nejednakosti i socijalna inkluzija“ (projekat No 47011), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke. Takođe, zahvaljujem se GEXcelu, centru za istraživanje roda na Univerzitetu u Linköpingu (Linköping), u okviru kojega radim na dva projekta: „Deconstructing the Hegemony of Men and Masculinities: Contradictions of Absence“, i „Gendered sexualised transnationalisations, deconstructing the dominant: Transforming men, “centres”, knowledge/practice“, pod rukovodstvom profesora Džefa Herna (Jeff Hearn).

.....

Zahvaljujem se svojim kolegama i koleginicama, sociolozima i sociološkinjama, koji/e godinama akumuliraju i razvijaju znanje o transformaciji srpskog društva, porodice i svakodnevice. Ovo istraživanje se u velikoj meri oslanja na to znanje koje je u procesu formiranja sopstvene paradigme, još neprepoznate i nedovoljno artikulisane, ali ipak postojeće i nedvosmislene. Ono što govorim, mislim i pišem velikim delom je povezano sa onim što moje kolegice i kolege govore i pišu o srpskom društvu poslednjih decenija. Iskreno se nadam da će se naša intelektualna razmena, pogotovu u okviru novoformirane **Sekcije za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta** u okviru Srpskog sociološkog društva intenzivirati i uroditi dubljim i kvalitetnijim spoznajama. Takođe, iskrenu zahvalnost dugujem kolegama i koleginicama iz **GEXcela**, Centra za izvrsnost u oblasti rodnih studija (Center for Gender Excellence) u Švedskoj, u okviru kojeg sam uključena u istraživanja i komunikaciju koji mi predstavljaju neiscrpni izvor inspiracije i stalnu intelektualnu provokaciju. Posebno sam zahvalna profesoru Džefu Hernu (Jeff Hearn) za saradnju u oblasti kritičkih studija maskuliniteta.

Zahvaljujem se i svima onima koji će ovo istraživanje koristiti i distribuirati na različite načine, implicitno i eksplicitno. Zahvaljujem se i onima koji ga budu hvalili, ali i onima koji ga budu kritikovali ili polemisali s njegovim nalazima dajući time nove podsticaje za neka nova istraživanja.

Zahvaljujem se svojoj porodici koja mi je, kao i uvek, pružila podršku i razumevanje za moje povremeno „opsesivno” ponašanje koje je normalan deo kreativnog procesa. Zahvaljujem se, na kraju, samom istraživanju, svojevrsnom procesu saznavanja i otkrivanja novih stvari, procesu koji je za mene uvek uzbudljiv i nov, prepun meandara i avantura, i uvek iznenađujuće svež i provokativan. U momentu kada završim jedno istraživanje uvek mislim o brzom započinjanju sledećeg, kako bih pokušala da odgovorim na pitanja koja su se u međuvremenu otvorila. Kao da se proces pisanja i nadahnuća nikada i ne prekida, bez obzira na dinamiku koja je opredmećena u knjigama.

Uvodna reč

.....

Anketa Rodni barometar, prvi put sprovedena u Srbiji 2006. godine, ponudila je složenu analizu obrazaca i kvaliteta svakodnevnog života u Srbiji iz rodne perspektive. Rodni barometar 2012, istraživanje koje je sada pred vama, donosi još potpunija saznanja o životnim stilovima i odnosima između žena i muškaraca različitih generacija, nivoa obrazovanja i mestâ stanovanja. Na osnovu praćenja i analize trendova u proteklih šest godina, u njemu su smelo, bez predubedenja, sagledane i opisane promene rodnog režima u Srbiji, snage koje stoje iza tih promena, njihova ispoljavanja u stvarnom ponašanju žena i muškaraca i stepen zadovoljstva žena i muškaraca raznim aspektima sopstvenog života. Rodni barometar 2012. postavlja u središte pažnje staranje i ekonomiju staranja, jedan od najvažnijih aspekata društvenog i ekonomskog života koji je, međutim, zanemaren u javnom diskursu i javnim politikama.

Pored toga što pruža ažurnu, obuhvatnu i kontekstualizovanu sliku dinamike unutar domaćinstava kroz prizmu roda, ova studija uvodi neke važne teme (kao što je npr. uticaj diskurzivnih strategija na stvarnost žena i muškaraca, a time i na prijem i delovanje rodni politika) i postavlja važna pitanja za dalju raspravu među onima koji su aktivno zainteresovani za formulisanje razvojnog programa za srpsko društvo, programa u čijem bi središtu bili priznanje, inkluzija i kvalitet života svih članova društva.

Nadamo se da će Rodni barometar podstaći takvu raspravu i da će njegovi nalazi biti upotrebljeni za definisanje budućih politika kadrih da ubrzaju ne samo napredovanje ka rodnoj ravnopravnosti već i druge razvojne procese, koji počivaju i na pravednijim i kvalitetnijim odnosima između žena i muškaraca.

Asja Varbanova
Direktorka kancelarije, UN Women Srbija

UVOD

ISTRAŽIVANJE KAO PREVAZILAŽENJE IDEOLOGIJE

Proces stvaranja novog znanja, pogotovu znanja koje može biti upotrebljivo jeste veoma uzbudljiv i nagrađujući proces za svakog autora, a pogotovu za autorku koja je svoj životni opus stavila u funkciju poboljšanja položaja žena i uspostavljanja rodnog balansa.

Iako se katkad čini da je ovaj put veoma težak i iscrpljujući, te da proces „na-pred-nazad” ne vodi nužno poboljšanju situacije, iako katkad izgleda da je cela situacija beznadežna i da su godine utrošene uzalud, jer su stara istraživanja zastarela i pre nego što su ozbiljno proanalizirana, a nova nastaju u kontekstu „back-lash-a” prema feminizmu i narastajućeg nacionalistički obojenog antifeminizma, ipak je svako novo istraživanje novi način razumevanja stvari, istovremeno i ponavljanje i produbljivanje znanja. A kvalitetno znanje je uslov delotvornih intervencija u društvenu realnost.

Izazov je i ovog puta bio višestruko složen. Srbija je, po ko zna koji put, opet „crna rupa”, mesto bez razvoja, ili prostor u kom postoji „dirigovan ne-razvoj” (Kuzmanović i Žarkov: 1999), mesto sa kog se ne vidi perspektiva ni lokalno, ni globalno. Nedavni politički izbori su razotkrili sav cinizam „tranzicije” koja je do krajnosti umnožila gubitnike, a strahovita suša koja je trajala mesecima ugrozila je čak i one resurse na koje se do sada nedvosmisleno računalo, a koji su vitalni za preživljavanje – proizvodnju hrane. U takvoj situaciji, u kojoj se pitanje preživljavanja, po ko zna koji put u poslednjih nekoliko decenija, uspostavilo kao prioritetno, odnosno pojačalo do krajnjih granica, kao „pitanje nad

pitanjima", i u kojoj se, po ko zna koji put, horizont nadanja zatvorio u bezizgledu, činilo se da je postavljanje pitanja o rodnoj ravnopravnosti neka vrsta ciničnog luksuza. Ali, posmatrano i globalno, situacija ekonomskog kolapsa i krize razvojnih alternativa, metaforično iskazana u strahu „od smaka sveta", daje svim suštinskim pitanjima vezanim za razvoj, emancipaciju i društvenu pravdu specifičnu težinu i provokativnost. U tom smislu, osnovni izazov s kojim smo se suočili bilo je razmišljanje o Srbiji, ali ne samo „iznutra", iz konteksta, već i „spolja", iz perspektive globalnih i transnacionalnih procesa i promena.

Postoji tačka u svakom istraživačkom poduhvatu kada je potrebno suočiti se sa smislom i svrhom, i to na nivou koji nije jednostavno pokriven ugovorom sa finansijerom niti prethodno određenim ciljevima ili hipotetičkim okvirom. Od te tačke moguća su dva puta. Prvi, lakši, kojim idu mnogi istraživači, a koji se sastoji u jednostavnom ignorisanju realnosti i pritiska društvenog konteksta i istorijskog momentuma, kao i u mehaničkom pristupu društvenoj realnosti obezbeđivanjem „objektivnih" uvida, pre svega kvantitativnom analizom. Drugi put je teži, zahtevniji, nesigurniji ali i provokativniji. On se sastoji u kombinovanju onih znanja koja su akumulirana, manje ili više teoretizovana i oblikovana u novu paradigmu, sa „objektivnim" istraživačkim nalazima s terena (anketa) i izrazito hermeneutičkim pristupom, koji se zasniva na pokušaju dubinskog razumevanja značenja društvenih činjenica iz mikro, mezo i makro perspektive. Dok se za prvi put odlučuje naučnik-tehničar, drugi je put naučnika-umetnika. Ovaj drugi put je nesigurniji, prepun sumnji, ali i inovativniji i verovatno korisniji za opštu stvar, bar na duže staze.

Da bi ovo istraživanje odgovorilo svojoj osnovnoj nameri da bude senzitivno na kontekst i da ponudi perspektivu „odozdo", perspektivu „običnih ljudi" i njihove svakodnevice, ono je moralo da se otvori prema kvalitativnim uvidima i „mekim" izvorima (kvalitativnoj metodologiji). Time se ujedno vrši i dekonstrukcija različitih teorijskih koncepata koji posle određene tačke, određene mere „odvojenosti od realnosti", umesto da služe poboljšanju razumevanja realnosti, postaju u stvari prepreka za smislenu i konstruktivno odnošenje prema toj realnosti. Zato je ova knjiga pisana „empirijski gusto", tj. u njoj ima mnogo podataka, mnogo svedočenja, koji se zatim smeštaju u interpretativni okvir, po principu stvaranja „grounded theory". Nemoguće je definisati dobre javne politike „uprkos" realnosti i uprkos diskursima koji u toj realnosti vladaju, koji su deo te realnosti, koji i sami proizvode tu realnost. Moguće je proizvesti promenu samo u skladu s „realnošću", sa onim što velika većina ljudi doživljava kao svoju „pravu realnost". To ne znači zalaganje za *status quo*, jer *status quo* i ne postoji, on je nemoguć u svetu stalnih promena. To ne znači ni zalaganje za dogmatizaciju zdravorazumskog mišljenja, što je kao praksa postalo vrlo rašireno u tzv. participativnim metodologijama. To je zalaganje za razumevanje i poštovanje mikro perspektive, koja i sama proizvodi „više" nivoe društvene realnosti, pa i institucije, organizacije, lokalne zajednice. Potrebno je razumeti i prednosti i ograničenja te i takve perspektive, ali se ona ne

može jednostavno ignorisati. Ovakav pristup je sasvim u skladu sa isticanjem rodne perspektive jer se rodnost ponajviše konstituiše upravo u mikro sferi i u njoj najduže ostaje „zarobljena". Privatnost obnavlja rodnost mnogo više nego što to čini javna sfera; to je i ovo istraživanje ubedljivo pokazalo.

Istraživačka perspektiva je, po pravilu, perspektiva „odozgo", ali feministička istorija istraživanja u sociologiji pruža mnogo inspirativnih primera i preporuka za to kako se perspektiva „odozgo" prilagođava, modifikuje, preispituje, nivoiše, redefiniše da bi se oslobodila hijerarhijskog pogleda, koji je, uvek i nužno, iskrivljen pogled. U ovom istraživanju (RB 2012) glavni izazov i jeste bio uspostavljanje jedne nove objektivnosti, one koja nije ni jednostavno ni nedvosmisleno zalaganje za „ženska prava" ni zalaganje za „ranjive". Jer suština nije u reprodukciji bilo kakve ideologije, sa ma koje strane ona dolazila. Pravednost i racionalnost se ne moraju ideološki braniti. Naprotiv, ideološko pakovanje ideala pravednosti i racionalna i humanistička odbrana ovog ideala su dve različite stvari. Srbija, ali i svet, već žive vreme „s one strane" praznih ideoloških floskula. U tom smislu ovo je jedno izazovno vreme u kome je nužno odbaciti stare pojmove i stare načine mišljenja, ali ne u ime stvaranja i reprodukcije starih sistema hijerarhija, već upravo zato da bi se oni efikasnije prevazišli.

ČEMU OVO ISTRAŽIVANJE?

Ovo istraživanje je imalo više paralelnih ciljeva:

Deskriptivne – da pruži uvid u rodne aspekte odnosa svakodnevica i društvenog razvoja, proizvodnju rodničkih nejednakosti u društvenim položajima i u kvalitetu svakidašnjeg života žena i muškaraca u Srbiji 2012, diskurzivno konstruisanje rodnosti, opravdavanje i objašnjenje rodničkih nejednakosti, kao i da ukaže na veze između tih nejednakosti i razvoja, s posebnim naglaskom na ekonomiji nege.

Saznajne – da doprinese dubljem razumevanju karakteristika rodničkih režima u Srbiji, kao i spleta uzročnih odnosa koji formiraju ovakve karakteristike rodničkih režima. Iz rodničkih odnosa treba iščitavati društvo.

Ciljeve vezane za **rodne politike** – da doprinese formulisanju kontekstualizovanih rodničkih politika, kao i razvojnih alternativa zasnovanih na ideji poboljšanja kvaliteta života, afirmaciji ekonomije nege i rodnoj inkluziji, kao razvojnim ciljevima.

Edukativne – da omogući distribuciju i artikulaciju znanja i edukaciju različitih društvenih aktera (NVO-a, pojedinaca, akademskih institucija, edukatora, administracije, donosilaca odluka i sl.), ali i da senzibilizuje javnost za konstruktivan pristup rodnoj ravnopravnosti.

Aktivističke – da artikulacijom znanja o ovoj oblasti pomogne boljoj argumentaciji zahteva ženskih i ostalih NVO koje se bave rodnošću, kao i pitanjima inkluzivnog i održivog razvoja.

Konkretnije, ovo istraživanje je nastalo iz potrebe da se prevaziđu neka ograničenja postojećih istraživanja i izvora. Na primer, mnoga istraživanja koja se zasnivaju na međunarodno uporedivim metodologijama (o životnom standardu ili budžetu domaćinstva) najčešće **nisu fokusirana na rod i na rodnost**, odnosno ona se „usput“ bave rodnom razlikama. Marginalizujući rodnost, ona najčešće reprodukuju i njenu ograničenu vidljivost i stvaraju privid o „dodatnom“ problemu. U ovom istraživanju, međutim, rodni pristup je centralan, i on je zastupljen upravo fokusiranjem na svakodnevni život, svakodnevne prakse i rodne diskurse, kao i na ekonomiju nege. U njemu su uzete u obzir one teme koje uglavnom izostaju iz ovakvih anketa (kao što su npr. domaći rad, staranje, zdravlje, pa i zadovoljstvo životom).

Takođe, **transnacionalizacija znanja**, koja je zastupljena u međunarodnim organizacijama putem sprovođenja velikih međunarodnih anketa koje obuhvataju veoma raznorodna društva, iako omogućuje uporedivost podataka na globalnom nivou, između različitih država, često nije dovoljna za definisanje efikasnih i kontekstualizovanih rodni politika. To, između ostalog, nije moguće i zato što se ove ankete zasnivaju na implicitnim pretpostavkama o tome da su patrijarhalne strukture moći svuda identične i međusobno nezavisne, tj. nepovezane, odnosno da je državni okvir adekvatan okvir posmatranja, kao i da postoji unilinearni razvoj, po modelu zapadnih društava, koji nesumnjivo vodi u „progres“. Nasuprot ovakvim pretpostavkama, u ovom istraživanju se polazi od toga da su patrijarhalne strukture međusobno povezane (Hearn, Blagojević and Harrison, 2013), kao i da je progresivistički model, koji leži u osnovi ideje „tranzicije“, jedna vrsta konstrukta koji je ideološki obojen i koji zato proizvodi značajnu **saznajnu distorziju**, pa i određenu vrstu **teorijskog slepila**, koje se odražava i na istraživanja i interpretaciju podataka, pa i na javne politike.

Dalje, početna pretpostavka ovog istraživanja je da rodne politike ne mogu da budu efikasne i efektivne ukoliko ne postoji dublje razumevanje specifičnosti rodni režima unutar jednog društva ili šireg regiona, tj. ukoliko nije jasno kako se na nivou svakodnevnog života uspostavljaju odnosi između žena i muškaraca i koji su specifični gubici i dobici vezani za jedan ili drugi rod. Takođe, razumevanje funkcionisanja **rodni režima** unutar jednog društva nije moguće ukoliko se to društvo ne stavi u kontekst globalizacije kako bi se dublje razumele **povezanost i međuzavisnost** specifičnih rodni režima centra, poluperiferije i periferije.

Dosadašnja iskustva su pokazala da je svođenje složene problematike rodni odnosa i rodni nejednakosti na **praćenje indikatora** koji se odnose, na primer, na **političku participaciju** i na **položaj žena na tržištu rada**, apsolutno nedovoljno, a veoma često i krajnje problematično jer stvara iluziju da su za popravljavanje stvari dovoljna jednostavna „tehnička“ rešenja. Nasuprot ovako pojednostavljenim „indikatorima“, ovde se insistira na proširivanju i produ-

bljivanju rodne dimenzije **ljudskih prava** kroz bolje razumevanje, putem istraživanja, širokog polja **seksualne i reproduktivne organizacije svakodnevnog života**, a **posebno ekonomije nege** na nivou svakodnevnog života, kao i **diskurzivnih obrazaca** koji reprodukuju ali i destabilizuju rodne nejednakosti (uključujući mizoginiju). Za bolje razumevanje **nasilja nad ženama, kao i porasta nasilja uopšte**, takođe je neophodno razumeti **kontekstualnu dimenziju nasilja**, odnosno povezanost nasilja sa procesima društvene „tranzicije“ i promene rodni uloga, kao i ekonomije moći na mikro nivou (Ristanović 2008; Miletić-Stepanović, 2010).

Ovo istraživanje počiva i na pretpostavci da je, s obzirom na veliku sličnost zemalja koje su nastale raspadom Jugoslavije, potrebno uzeti u obzir znanje iz oblasti ženskih i rodni studija, empirijsko i teorijsko, **koje već postoji** u regionu, i na njemu graditi tumačenje empirijskih podataka sakupljenih ovim istraživanjem, tj. neophodno je poštovati već **uspostavljen kontinuitet znanja**. Iako rodne studije nisu u dovoljnoj meri institucionalizovane, a kada jesu, onda uglavnom zadržavaju osobine svojevrsnog intelektualnog geta, važno je razvijati svest o tome da nije neophodno stalno počinjati ispočetka, kao da ne postoji mnoštvo tekstova, knjiga, publikacija, koji se svi slivaju u jedan tok i koji nepogrešivo otkrivaju još uvek veoma tvrdoglavo opstajanje patrijarhalnih struktura moći. Ugrađivanje novih znanja u postojeće specifične rodne politike i instrumente ili u urođjavanje drugih strategija i dokumenata ne može da se svede na puko iznošenje empirijskih podataka (npr. postotka žena i muškaraca), već zahteva poštovanje već uspostavljene **matrice znanja** unutar koje ovi pojedinačni podaci dobijaju adekvatno značenje i tumačenje. Ovo istraživanje, dakle, ima za cilj da doprinese uspostavljanju i jačanju ozbiljnog i argumentovanog naučnog diskursa o problemima rodni nejednakosti, kako bi se izbegle veoma raširene **vulgarizacija i trivijalizacija ovog polja**, koje su veoma zastupljene u medijima i od čije buke najčešće nije moguće dopreti do suštine. Ipak, to ne znači zalaganje za elitistički pristup, već za ideju da je znanje zapravo široko polje, iz koga svako može da uzme onoliko koliko želi i može.

Kako je važan deo uspeha rodni politika povezan sa **širokom javnom podrškom**, a uspeh u komunikaciji i prezentaciji objektivnih problema zavisi od promišljenog, dobro utemeljenog pristupa koji će biti dovoljno širok da integriše „žensku“ kao i „mušku“ perspektivu, ovo istraživanje nudi i razumevanje diskurzivnog polja unutar kojeg se artikuliše rodnost različitih društvenih aktera. Njihovi diskursi proizilaze iz njihovih društvenih pozicija i socijalnih lokacija, čak i više nego iz njihovih personalnih karakteristika. Namera je da se analizom diskursa doprinese međusobnom razumevanju između rodova, a ne nadglasavanju, nadjačavanju i daljoj proizvodnji nesporazuma. U svom najdubljem toku, ovo istraživanje **„razbija blokove“ rodnosti**, pokazujući da „u realnosti“ postoji mnoštvo modaliteta koji predstavljaju iskoračivanje iz rigidnih rodni uloga, stereotipa i predrasuda, koje postoje na raznim stranama i čiji su nosioci različiti društveni akteri, pa i oni koji/e proizvode znanje.

Na kraju, ovo je **sociološko istraživanje**, jer se rodnošću ispituje kao **društveni konstrukt i društvena realnost** koja je u vezi sa različitim društvenim nejednakostima, pozicijama i lokacijama. Rodnošću se dovodi u vezu sa društvenim strukturama i procesima na mikro, mezo i makro nivou. U društvima u „tranziciji“ ovakav pristup je pogotovo neophodan da bi se izbegla zamka novog voluntarizma, najčešće birokratskog i političkog voluntarizma, sadržanog u beskonačnom optimizmu i veri u „socijalni inženjering“, koji precenjuje uticaj normativnih rešenja, a potcenjuje značaj društvenih struktura koje se „opiru“ promenama. Preskakanje „društva“, koje se odvija u duhu neoliberalnog fokusa na pojedinca, proizvodi slepilo i nemoć. Ovakav pristup je i sam deo neoliberalnog razvojnog projekta, pa je prema njemu neophodno imati kritičku distancu. Ovaj problem je u regionu evidentan u diskursu „nedostatka implementacije“, to jest, sve otvorenijeg priznavanja da problemi ne nestaju po usvajanju zakona (o rodnoj ravnopravnosti) i uspostavljanju „mehanizama“ (za rodnu ravnopravnost), jer ostaje veliki raskorak između „normativnog i stvarnog“.

RODNI BAROMETRI U REGIONU

Prvo istraživanje pod nazivom „Barometar rodne jednakosti“ obavljeno je u Finskoj, 1998. godine, sa ciljem da se napravi presek stanja rodne jednakosti u finskom društvu (http://www.stm.fi/c/document_library/get_file?folderId=39503&name=DLFE-8321.pdf). Ono je obuhvatilo stavove i mišljenja ljudi o rodnoj jednakosti, kao i njihova iskustva u privatnoj i javnoj sferi. Barometar je ponovljen i 2001. i 2004. i 2009. godine kako bi se omogućilo praćenje promena u ovoj oblasti. U svakom istraživanju, iako su upitnici u najvećoj meri bili ponovljeni, stavljen je naglasak na neku novu temu, uz uključivanje različitih ciljnih grupa respondenata.

U našem regionu, prvi rodni barometar, po ugledu na ovaj originalni, rađen je u BiH 2003. To istraživanje je u punoj meri pokazalo problem neadekvatne metodologije, odnosno problematičnost preuzimanja metodologije iz drugog i bitno drugačijeg društvenog konteksta. Ipak, i ovo istraživanje je razotkrilo niz izazova za rodne politike, kad se rodne nejednakosti posmatraju iz perspektive svakodnevice (Blagojević, 2004).

Sledeće istraživanje pod ovim nazivom sprovedeno je 2006. godine u Srbiji. Ono je bilo bitno različito u odnosu na istraživanje u BiH, upravo zbog lekcija iz tog RB. Promenjen je instrumentarij i dalje je razvijen teorijski okvir na osnovu novih saznanja o rodnim režimima u „tranziciji“. Taj rodni barometar, prvi u Srbiji, inicirao je AŽIN (Asocijacija za žensku inicijativu) u okviru svog projekta praćenja sprovođenja Strategije za smanjenje siromaštva. Jedna od planiranih aktivnosti bila je i sprovođenje istraživanja o socioekonomskom položaju žena i muškaraca u Srbiji. Planirano je da se istraživanje koristi u formulisanju

rodnih politika u ključnim nacionalnim strategijama i dokumentima, kao što su Nacionalni plan akcija za poboljšanje položaja žena i postizanje rodne ravnopravnosti, Milenijumski ciljevi razvoja, Strategija za smanjenje siromaštva i dr. Unutar ovako postavljenog okvira određeni su i ciljevi istraživanja. Predmeti istraživanja su bili društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca u Srbiji, koji su stavljeni u širi kontekst ispitivanja transformacije rodnošću u Srbiji, dakle u jednom društvu u „tranziciji“ na poluperiferiji Evrope. Povratak temeljnoj sociološkoj kategoriji kao što je društveni položaj imao je za cilj da ispita individualno i kolektivno učešće žena u distribuciji materijalnog bogatstva, moći i ugleda. S druge strane, uvođenje kategorije „kvalitet života“ imalo je za cilj namerno skretanje s pukog ekonometrijskog ispitivanja „dobitaka i gubitaka“ po liniji roda, i zalaganje, implicitno i eksplicitno, za „razvoj“, a ne za „rast“, i za merenje tog „razvoja“ iz mikro perspektive. Već u ovom istraživanju su, pored kvantitativnog, anketnog, istraživanja podaci sakupljeni i kvalitativnom metodologijom, putem fokus grupa. Iako je istraživanje obilovalo zanimljivim podacima i mnogobrojnim uvidima, ono, nažalost, nije objavljeno kao posebna publikacija, ali je dostupno na Internetu (http://www.awin.org.rs/sites/default/files/RODNI_BAROMETAR_2006). Treće istraživanje tipa „barometra“ rađeno je u još jednoj zemlji regiona, ili subregiona, u Crnoj Gori (2008). Ovo istraživanje je naručila i finansirala Kancelarija za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Crne Gore. Koncept je i ovog puta bio proširen, i teorijski i empirijski. Teorijski je razvijena ideja o rodnim režimima u tranziciji, kao i o modelima transformacije rodnošću. Empirijski, podaci su prikupljeni i preko fokus grupa, koje se bile odabrane po liniji specifičnih grupacija, dobitnica/ka i gubitnica/ka, kao i po geografskoj raspoređenosti (Blagojević, 2006).

Posle šest godina u Srbiji se ponavlja istraživanje tipa „barometra“, najobimnijeg i najkompleksnijeg snimanja međurodnošću na mikro nivo, na nivou svakidašnjeg života. U ovo istraživanje ugrađene su lekcije svih prethodnih, ali se otišlo i nekoliko koraka dalje.

SPECIFIČNOST RODNOG BAROMETRA 2012 (RB 2012)

Pre svega, valja reći da je ovo istraživanje rađeno metodom „otvorenog uma“. Iako je ono, na prvi pogled replika RB 2006, i iako je oslonjeno na gotovo identičan instrumentarij za kvantitativni deo, njegova glavna provokacija je vezana upravo za kvalitativni deo (što omogućuje i analizu trendova), koji se delom koncentrisao na diskurzivnu i hermeneutičku analizu proizvodnje rodnošću na nivou svakidašnjeg života, a delom na ekonomiju staranja.

Iako se mnogo šta u društvu menja sporo, društvena i politička klima može biti značajno promenjena u roku od šest godina. Stavovi su promenljiviji od ponašanja, a opet, ponašanja su fleksibilnija od strukturiranih društvenih entiteta kakvi su, na primer, institucije. Može se zato s velikom verovatnoćom

reći da ovo istraživanje u suštini nije otkrilo neku drastično promenjenu sliku rodne ne/ravnopravnosti na nivou praksi koje se u svakodnevici manifestuju. Svakodnevica se menja sporo i izrazito je podložna individualnim, porodičnim i generacijskim ciklusima. Ali, ovo istraživanje je produbilo i proširilo sliku urođjavanja svakodnevice uvođenjem pomenutih aspekata (diskurzivne analiza de/konstrukcije rodnosti i ekonomije staranja).

Takođe, istraživanje je dalje odredio i trenutak u kome je nastalo: ono je rađeno u klimi narastajućeg antifeminizma koji u Srbiji, a i u Evropi, poprima ozbiljne razmere. Možda je koincidencija, a možda i nije, da je Anders Brevik, jedan od najvećih dokazanih savremenih mizoginičara, desničara i rasista, čovek koji je izvršio zločin, imao za uzor neke srpske intelektualce i njihove ideološke stavove (Walton, 2012). Ovo je, u svakom slučaju, vrlo zabrinjavajuće i zaslužuje produbljeniju analizu.

RB 2012 pokušava da na racionalan, odgovoran, nedogmatski i konstruktivan način, a u skladu s najnovijim teorijskim znanjima u oblasti rodni studija i kritičkih studija maskuliniteta, odgovori na pitanje kako da se poboljša kvalitet života žena i muškaraca na mikro nivou, na nivou svakodnevice, i kako da se tome posvete javne politike. Pošto je usrećivanje „nacije“, „žena“, „čovečanstva“ ili ma kog njegovog dela u suštini jalov posao ako se zasniva na apstraktnim ciljevima, bez promišljanja puteva i metoda, važno je razumeti „iznutra“, iz mikro perspektive, kako materijalne i nematerijalne potrebe – i žena i muškaraca – mogu biti zadovoljene na najbolji mogući način, unutar određenog društvenog, istorijskog i kulturnog konteksta. Iz mikro perspektive moguće je izvući i neke lekcije za makro nivo, i razvojne politike koje idu „odozgo“. Ni mikro ni makro nemaju primat, jer mikro oblikuje makro i obrnuto. Efikasne razvojne politike, uključujući i rodne politike, jesu one koje omogućuju da se uče lekcije u oba pravca, i „odozgo“ i „odozdo“. U toj vertikali niko nije oslobođen odgovornosti, ni pojedinci uronjeni u svoje „male“ živote i „sitne“ interese, ni političke i ekonomske elite, koje imaju moć da oblikuju društveni kontekst i koje preko tih pojedinaca, često i uzurpiranjem njihovih prava, realizuju svoje vlastite sebične interese.

Ovo istraživanje je opiranje jednom rigidnom ekonomističkom modelu koji, u duhu neoliberalnog modela kapitalizma, rodnu ravnopravnost redukuje na „zaposlenost“ i „političku reprezentaciju“, kao što i svrhu razvoja svodi na ekonomski rast, a odnos između muškaraca i žena vidi pre svega u ključu nasilja nad ženama. Nesumnjivo je da su problemi zaposlenosti, karijere, podele rada u domaćinstvu i ravnopravnog deljenja odgovornosti u roditeljstvu, kao i pitanja zastupljenosti žena u telima odlučivanja na svim nivoima i u svim oblastima, veoma važni. Ali, njima se nikako ne iscrpljuje problem odnosa između muškaraca i žena. Takođe, sasvim je sigurno da je dostizanje rodne ravnopravnosti, u smislu „popravljanja indikatora“, civilizacijski horizont koji Srbija mora da dosegne da bi bila napredna i da bi bila država koja sledi evropsku, pa time i svoju sopstvenu pozitivnu tradiciju.

U tom smislu, ovo istraživanje pokušava da ode korak dalje i da utre put jednoj novoj vrsti razumevanja i konsenzusa, koja bi se mogla označiti kao **postmaterijalistička, postkonfliktna, postindustrijalistička, postneoliberalna vizija harmoniziranja odnosa između muškaraca i žena, ili kao vizija rodne (i svake druge) inkluzije**. Polazna tačka za ovakvu viziju je stanovište da **su muškarci i žene podjednako urođjeni**, odnosno da je njihovo razrođjavanje, ili oslobađanje od roda, rodne determinisanosti, uslov njihove individualne celovitosti i uspostavljanja skladnih odnosa i sa (drugim) muškarcima i sa (drugim) ženama, odnosno s ljudima uopšte, pa i s prirodom u njima samima i oko njih. Ovo stanovište je na liniji razmišljanja zastupljenoj u kritičkim studijama maskuliniteta (Hearn, 2004). **Rodnost treba priznati, uvažiti, ali i istovremeno dekonstruisati i nadići**. Postoje kvalitativne razlike između „slepila za rod“ koje je desničarske provenijencije, i „prevazilaženja rodnosti“, koje se uobličava u postfeminističkom intelektualnom maniru. U Srbiji je još uvek veoma važno dokazivati da je rodnost bitna, ali je, isto tako, važno i razumeti da je rodnost, kao i drugi društveni identiteti, i sama pre svega ograničenje koje sputava ispoljavanje individualnih različitosti i mogućnosti. Ova knjiga pisana je sa namerom „razdrobljavanja“ stereotipa i predrasuda, sa ma koje strane oni dolazili, uz jasno zalaganje za ljudska prava i slobodu izbora. Ta vrsta intelektualnog izazova je bila nit vodilja u ovom istraživanju.

KOME JE KNJIGA NAMENJENA?

Ova knjiga je namenjena širokom krugu čitalaca i čitateljki. U Srbiji je već oformljena jedna vrsta „ženske javnosti“, odnosno onih koje/i se profesionalno i aktivistički bave pitanjima rodne ravnopravnosti, i to pre svega u okviru nevladinog sektora. Ali, još uvek postoji i veoma izražena potreba za širenjem znanja iz ove oblasti i izvan ovih krugova. Evidentan je narastajući deo šire, mlade, pre svega ženske populacije koja postaje sve više senzibilisana za probleme rodnosti, i koja je prisutna u akademskim institucijama, što je unekoliko i logična posledica činjenice da su ženske studije u Srbiji institucionalizovane pre dvadesetak godina. Mediji, takođe, doprinose rastu zanimanja za teme roda i rodni odnosa, iz feminističke perspektive, kao i različiti kulturni i stvaralački krugovi. U Srbiji je, pored toga, sve glasnija polemika sa feministkinjama i feminističkim idejama, što utiče na širenje kruga zainteresovanih za debatu.

Svima njima, i pristalicama ideje rodne ravnopravnosti ili, tačnije, rodne inkluzije, i protivnicima ove ideje, namenjena je ova knjiga. Iako su pitanja roda vezana za naše najdublje osećanje identiteta (šta prvo odgovaramo na pitanje: „Ko si ti?“), ona su nesvodiva na naš osećaj lagodnosti ili nelagode u vezi sa sopstvenim polnim/rodni identitetom. I toga treba da budemo svesni/e. Prečesto nam sopstvena iskustva sa rodnom, ma koliko ona bila legitiman izvor našeg saznanja, pa i naše biografije i/ili organizovanja u pokret, onemogućavaju da vidimo širu sliku. Ova knjiga, u interpretaciji kvantitativnih i kvalitativnih

podataka iz istraživanja, pokušava da prevaziđe ograničenja individualističkog teorijskog i metodološkog pristupa u razumevanju rodnosti, i da tim podacima priđe sa stanovišta društvenog razvoja i mogućeg doseganja dobrobiti i blagostanja nezavisno od roda. Svima koji su otvoreni da čuju namenjena je ova knjiga.

STRUKTURA KNJIGE

Ova publikacija ima pet poglavlja, koja su podeljena u 29 delova. Poglavlja u kojima se iznose rezultati istraživanja završavaju se zaključcima. Na kraju knjige nalaze se sažetak najvažnijih rezultata istraživanja i literatura.

U prvom delu se iznose teorijski, metodološki i hipotetički okviri istraživanja. Ovakvo izlaganje, namerno klasično akademsko, bilo je neophodno da bi se pokazalo da je reč o sociološkom istraživanju, a ne o „anketi“ kakva se koristi u marketinškim istraživanjima. Rodni odnosi u ovom istraživanju se sagledavaju u njihovoj sveukupnosti, uz napor da se u interpretaciji izbegne proizvodnja senzacionalizma, jer smatramo da ona ne doprinosi rodnom osvešćivanju, već upravo reprodukciji tradicionalnih rodni identiteta putem opozicije i suprotstavljanja. U ovom delu se takođe objašnjava kako su primenjeni komplementarni metodološki postupci da bi se što bolje razumele prakse i diskursi kojima se proizvodi urođjavanje svakodnevice. Hipotetički okvir je iznet eksplicitno da bi se ukazalo na disciplinovan i uređen pristup u istraživanju, koji dominantno počiva na sociološkoj perspektivi u razumevanju društvene realnosti. Ovakav pristup je namerno primenjen, nasuprot tzv. „multidisciplinarnosti rodni studija“, koja se, na našim prostorima, nažalost, najčešće ispoljava kao dominacija jednostavnog transfera znanja iz centra putem kulturalnih studija, čime se proizvodi odvajanje od realnosti življene svakodnevice na poluperiferiji koja je habitus najveće većine muškaraca i žena.

U drugom delu su izneti rezultati anketnog dela istraživanja. Iako je postojala mogućnost da se kvantitativni i kvalitativni rezultati prikažu zajedno, strukturirani po temama, opredelili smo se, ipak, za odvojeno prikazivanje ovih izvora. Razlog je bio i suštinski i tehnički. Suštinski, anketa je više usmerena na prakse svakodnevice, na materijalnu realnost, a ispitivanje stavova je već unutar obrazaca različitih vrednosnih orijentacija i normiranih iskaza. Bogatstvo kvantitativnog materijala, uz objašnjavanje promena u odnosu na 2006. godinu, već je značajno opterećenje za čitaoca, pogotovu kad se ima u vidu da je analiza vršena ne samo po liniji roda već i po linijama obrazovanja, mesta stanovanja i starosti.

Zato je treći deo posvećen analizi diskursa koji de/konstruišu rodnost na nivou svakodnevice. On se u potpunosti zasniva na kvalitativnim izvorima (fokus grupe i dubinski intervjui). Iako su i ovi izvori disciplinovani određenim

usmeravajućim pitanjima, suština je da su oni pružili uvide upravo u diskurse i samorazumevanje socijalnih aktera, muškaraca i žena.

U četvrtom delu naglasak je na ekonomiji staranja, na mikro nivou, ili onome što smo ovde nazvali **mikrouniverzum staranja**. U prošlom RB fokus kvalitativne analize je bio na fenomenu gubitništva u „tranziciji“. Međutim, ovaj RB 2012 ima fokus na ono što je neka vrsta nove provokacije, nove teme, novog izazova. Ovog puta to je ekonomija staranja. Da li je reč o „ekonomiji“, ili „mikrouniverzumu“, to je možda manje bitno. Bitnije je to što u vreme veoma drastične lokalne i globalne krize, u Srbiji, čiji su resursi, i ljudski, i institucionalni i, naravno, materijalni, u velikoj meri istrošeni, staranje kao odnos koji omogućuje preživljavanje različitog i narastajućeg broja zavisnika jeste nezaobilazno i temeljno pitanje. Fokus na staranje, međutim, nije ovde, sasvim namerno, preterano „teorijski“ elaboriran, već je zadržana jedna vrsta rudimentarnosti, fragmentarnosti i autentičnosti u interpretaciji i selekciji odgovora prikupljenih dubinskim intervjuima i fokus grupama, koja je imala za cilj da, pre svega, problem staranja „otvori“, a ne da ga „zatvori“, odnosno prikaže kao nešto što je u nauci i javnim politikama apsolvirano i razrađeno. Ideja je bila da se podigne nivo senzibilisanosti za ovaj problem i ponudi provokacija za dalje debate i razrade, kao i za neke sledeće projekte koji će svakako biti potrebni.

Peti deo pod naslovom „Lekcije i izazovi“ je više fokusiran na istraživačke nalaze i javne politike. U prvom odeljku se iznose nalazi vezani za mikroekonomiju domaćinstava, u drugom se raspravlja o novim i starim vulnerabilnim grupama, a u trećem su date uopštene preporuke za dalji pravac rodni politika, pre svega u smislu strateških koordinata, namenjene kontekstu Srbije i, eventualno, regiona.

I DEO

RAZVOJ, SVAKODNEVNICA I ROD: TEORIJSKI I METODOLOŠKI IZAZOVI

1. TEORIJSKI OKVIR: MREŽA POJMOVA

DRUŠTVENI OBRASCI

Svako istraživanje, pa i ovo, u suštini je disciplinovanje pogleda na neko određeno polje, pri čemu u tom disciplinovanju posebnu ulogu imaju teorije i teorijski koncepti. Već sam izbor teorija i pojmova kroz koje će se posmatrati određeno polje u velikoj meri određuje njegove rezultate. U ovom istraživanju se sasvim namerno ne polazi od određene „teorije“, već se ono smešta u mrežu pojmova koja treba da „uhvati“ pojavnu raznolikost svakodnevice na poluperiferiji, i to kroz rodnu perspektivu. Ovaj otklon od bilo koje specifične teorije učinjen je pre svega iz uverenja da ne postoji jedna i adekvatna „teorija“ za kompleksan pristup koji se ovde zastupa i koji predstavlja pokušaj simultanog pomeranja na više nivoa: teorijskom, metodološkom i na nivou ciljno-racionalnog delovanja ovaploćenog u javnim, tj. rodnim politikama. Težnja da se od neke „teorije“ u društvenim naukama pođe da bi se ona empirijski testirala zastarela je i anahrona, a u našem slučaju bi takav pristup bio i veoma kontraproduktivan. Umesto toga, ovde se nudi razmatranje nekih pojmova koji, umreženi, dopunjuju jedni druge, a istovremeno doprinose disciplinovanju interpretacije.

Naime, važno je napomenuti da ovo istraživanje nije samo istraživanje o rodnosti u društvu, već o društvu koje je i samo konstituisano i proizvedeno rodnošću, odnosno rodnim režimima. I više od toga: sam društveni razvoj proizvode određeni rodni režimi, i lokalno i globalno. Taj drugi aspekt, tj. **kako rodni poredak proizvodi društvo i kako određuje njegov razvoj**, prečesto se marginalizuje u našoj društvenoj teoriji. U naučnoj produkciji Srbije

rod se još uvek vidi kao tema koja je isključivo „feministička“, i odvojena od „glavnog dela“ društvenih nauka (Vujadinović, 2012; Sekulić, 2012; Šobot, 2012). Time se ponajmanje čini šteta „feministkinjama“, a mnogo više samom razumevanju društvene stvarnosti. Upravo zato pojmovi koji su ovde zastupljeni služe za svojevrsno situiranje problema rodности u srpski društveni kontekst.

Takođe, treba napomenuti da svako društveno, sociološko istraživanje implicitno pretpostavlja da je društvo uređen sistem i da u njemu postoje **prepoznatljivi obrasci** praksi, diskursa, procesa i promena, manje ili više strukturirani. Ova pretpostavka, smatramo, mora da se učini eksplicitnom da bi se shvatilo da se radi o određenom epistemičkom polazištu, koje svakako funkcioniše do određenog stepena, ali ne apsolutno, i koje je i samo stvar (naučnog) konsenzusa. U savremenom svetu, u aktuelnom trenutku, postoji mnogo ograničenja koja ometaju da se uspostave jasno vidljivi obrasci, vrlo verovatno postoji i svojevrsno rastakanje različitih društvenih obrazaca, bar onih i onakvih na koje smo navikli, a i društvena „teorija“ ima ozbiljan problem razumevanja i otkrivanja novih obrazaca, tačnije, ona sve više i sama odustaje od bavljenja njima.

U velikoj meri pod uticajem kulturalnih studija, rodne studije se daleko više bave pojedinačnim, neponovljivim, ekstremnim, nego onim što je „opšte“, dominantno, *mainstream*. Tako usled naglaska na ljudskim pravima, vulnerabilnim grupama i stalnom pronalaženju novih vulnerabilnih grupa, neretko vulnerabilnost, skrajnutost, marginalnost, u rodnim politikama zauzimaju više mesta od bavljenja opštim, ili „mainstreamom“. „Opštost“ često ostaje nema i u zalaganjima nevladinih organizacija, koje se neretko i formiraju oko odbrane nekih specifičnih grupnih interesa. Ovo **ignorisanje „opštosti“** ima različite posledice i po znanje i po javne politike. Posledica ignorisanja i nerazumevanja „opštosti“, koja se ispoljava u određenom dominantnom tipu rodnog režima – a on je i sam uslovljen određenim kontekstom i istorijskim vremenom koje korespondira sa tim kontekstom – jeste upravo nemogućnost uticanja na tu opštost, odnosno nemogućnost podsticanja njene transformacije u pravcu veće suštinske jednakosti između rodova, ili rodne inkluzije. Ta transformacija u suštini je uvek moguća samo ukoliko sledi logiku konteksta i njegovog razvoja. Ali, transformacija rodnih režima i sama utiče na razvoj. Uspostavljanje rodne jednakosti je i uzrok i posledica procesa modernizacije.

U Srbiji je ova veza gotovo banalno očigledna. Uporedo sa retradicionalizacijom odvija se i repatrijarhalizacija, kao njen neodvojivi sastavni deo. A to zajedno ne smo što doprinosi **usporavanju razvoja i modernizacije** Srbije već dugoročno **blokira njene razvojne mogućnosti**. Ovo je najjasnije vidljivo u sferi biološke reprodukcije – nedovoljnog rađanja i intenzivnog starenja stanovništva – kao i u sferi migracija. Ovi demografski procesi su u velikoj meri posledice

dica određenog tipa rodnog režima, koji iscrpljuje ženske resurse na mikro nivou i time uspostavlja nisku stopu fertiliteta i stabilno niske preferencije kad je reč o broju dece (Blagojević 1997; Bobić i Blagojević, 2012). Drugi primer značaja rodnog režima za razvoj je, svakako, pitanje intenzivne emigracije ženskog seoskog stanovništva, koje direktno utiče na „gašenje“ ruralnih područja. Naravno, rodni režimi i njima oblikovani rodni odnosi nisu jedini razvojni činioci, ali nisu ni marginalni razvojni činioci. Njihov značaj varira u odnosu na konkretnu društvenu pojavu.

Postojanje **„obrazaca“**, odnosno relativno strukturiranih društvenih odnosa, procesa, praksi i diskursa razotkriva visoku povezanost makro, mezo i mikro nivoa društvene realnosti. U duhu Hantingtonove izreke da je „svaki čovek kao svi drugi ljudi, kao neki drugi ljudi i kao niko drugi“, otkrivanje obrazaca zapravo znači da se čovek razume kao „neki drugi ljudi“, odnosno da se individualni životi u velikoj meri iscrpljuju „obrascima“. Ljudi govore, rade, procenjuju, ponašaju se u skladu s normama i vrednostima koje preovlađuju u okruženju. Ovaj sociološki truizam je u rodnim studijama potrebno iznova potvrditi upravo zato što je neophodan, a zanemaren. To, međutim, nije samo i isključivo epistemički problem, jer pretpostavka da postoje „obraci“ predstavlja i osnovu na kojoj se grade javne politike, odnosno na kojoj počiva ideja o mogućoj društvenoj reformi. Naime, ako „obraci“ u kojima mikro dobija agregatni izraz ne postoje, ako je sve individualizovano, *ad hoc*, podložno nepredvidljivim spletovima okolnosti i događaja, onda nema mogućnosti racionalne društvene intervencije. Onda, jednostavno, ni javne politike nisu moguće.

Ovde smo pošli od pretpostavke da „obraci“ ipak postoje i da su oni utoliko jače izraženi ukoliko se više radi o materijalnom, a ne o socijalno-psihološkom ili virtuelnom aspektu svakodnevice. Takođe, ovde tvrdimo da je „rodni režim“ upravo jedan takav obrazac koji postoji u kontekstu jednog društva, u ovom slučaju srpskog. **Rodni režim je dominantni obrazac** koji žene i muškarce stavlja u određeni odnos, te se njihove grupne karakteristike, ali i individualni životi, u velikoj meri mogu razumeti upravo preko tog odnosa, tj. obrasca.

DRUŠTVENI RAZVOJ

Društveni razvoj, ili po terminologiju UN „humani razvoj“, nesvodiv je na ekonomski rast, pa i na „ekonomski razvoj“, i u svojoj suštini je povezan sa kvalitetom života na mikro nivou, na nivou individua i porodica. Čak i kada se meri indikatorima koji pokazuju agregatno stanje stvari na nivou stanovništva neke države, razvoj je u krajnjoj instanci vezan za dobrobit pojedinaca i pojedinke. Mera razvoja je mera dobrobiti koju, agregatno posmatrano, pojedinac ili pojedinke, odnosno najveći deo stanovništva, imaju od tog razvoja, inače on nema svrhu. Ekonomski rast, drugim rečima, nije, niti treba da

bude sam sebi cilj. U 21. veku postaje sve očiglednije da ni indeks GDP (bruto nacionalni dohodak po glavi stanovnika) ni HDI (human development index – indeks humanog razvoja) nisu adekvatni indeksi za merenje progresa i razvoja. Kritika ovih indeksa zastupljena je još od 90-ih godina, a sa dolaskom globalne ekonomske krize pitanje razvoja i načina njegovog merenja postaje još zaoštrenije. Iako je HDI daleko bolje merilo ljudske dobrobiti od GDP-a, ipak, ni ovaj indeks nije dovoljno dobar, niti precizan. HDI uključuje verovatnoću doživljenja određene starosti, pismenost i standard života, i on se koristi za određivanje da li je zemlja razvijena, srednje razvijena ili nerazvijena. Za merenje rodni nejednakosti, od 1995, kao prateći indeksi konstruisani su indeksi GDI (Gender-related Development Index, GDI – indeks razvoja koji se odnosi na rod) i GEM (Gender Empowerment Measure – mera rodno osnaživanja). GDI uzima u obzir iste stvari kao i HDI, ali i razlike između muškaraca i žena. Ukoliko razlike rastu, vrednost indeksa opada. GEM indeks ispituje u kojoj meri je postignut progres u unapređivanju položaja žena u ekonomskoj i političkoj sferi.

Mnogi ekonomisti, još od polovine 90-ih, smatraju da bi se, ukoliko bi se merilo ono što je ljudima zaista važno, i ekonomske politike, konsekvatno, koncentrisale na merenje i postizanje toga što je ljudima važno. Tako je još 1995. organizacija pod nazivom „Redefining Progress“ kreirala indikator Genuine Progress Indicator (Stvarni indikator progresa – GPI http://progress.org/sustainability_indicators/genuine_progress), koji je trebalo da bude alternativa za GDP (bruto nacionalni dohodak). GPI je bio jedna od prvih alternativa GDP-u. Zanimljivo je da je GPI indeks pokazao da je, na primer, ekonomski razvoj u SAD-u bio stagnantan od 70-ih godina dvadesetog veka do 2004. Pored podataka o ličnoj potrošnji, GPI uključuje i podatke o distribuciji prihoda, vrednost neplaćenog domaćeg i volonterskog rada, a uzima kao negativne vrednosti i podatke o kriminalu, zagađenosti, potrošnji neobnovljivih resursa, kao i zadržavanje jer se time opterećuju buduće generacije. Posebno je zanimljivo da GPI uzima u obzir i potrošnju slobodnog vremena, kao i potrebu da ljudi plaćaju za „odbranu“ od različitih vrsta negativnih posledica razvoja (npr. određena osiguranja, ili prečišćavanje vode, vazduha i sl.). GPI uzima u obzir i vreme trajanja određene robe ili infrastrukture, pri čemu tretira novac koji se troši na ovaj način, usled lošeg kvaliteta robe, kao trošak. GPI je bio računat za desetak razvijenih zemalja, ali je, nažalost, očigledno bio teško primenljiv kao merilo za više zemalja sveta.

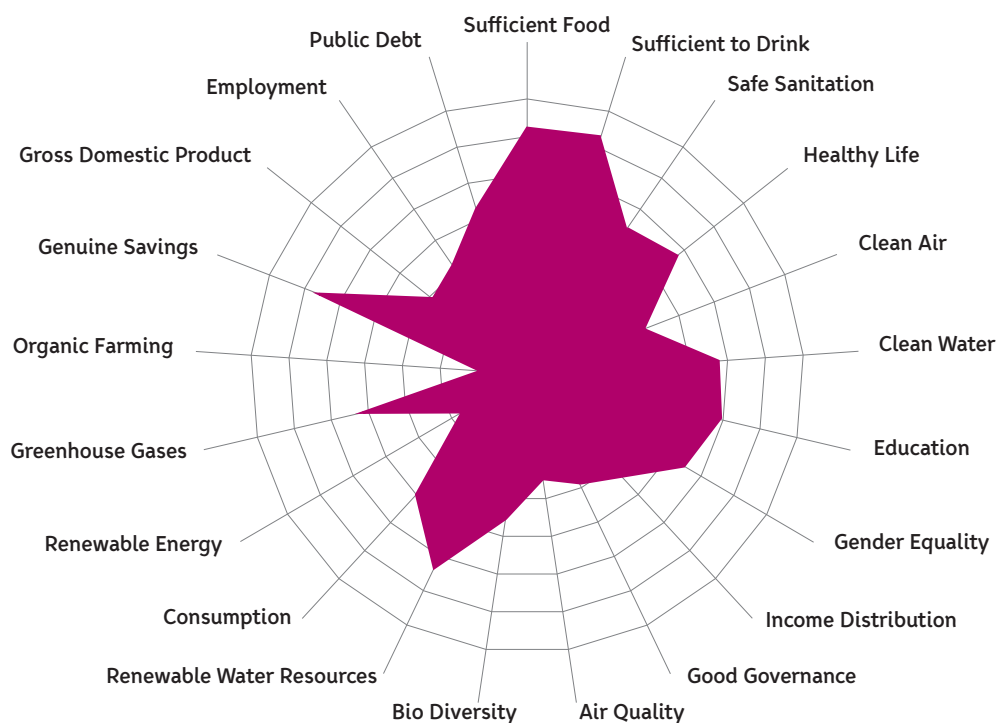
Početkom 21. veka dolazi do pojave koju neki nazivaju „revolucijom merenja“, odnosno do sve većeg širenja ideje da je potrebno da se izađe iz jednostrano shvaćenog „napretka“, koji je u nekim aspektima štetan i za ljude i za okolinu. Sve više ekonomista, a naročito aktivista, tvrdi da je potrebno uvesti nove i drugačije parametre razvoja, a pre svega one koji će uzimati u obzir **sreću, blagostanje i održivost razvoja**. Ovi alternativni indikatori se umnožavaju, i ovde ćemo dati samo kratak pregled nekih od njih kako bismo ukazali da su

mogući i drugačiji pristupi razvoju od onog koji trenutno dominira u formi neoliberalnog fundamentalizma. Na primer, Happy Planet Index (Indeks Srećne Planete) meri ljudsko blagostanje kao i uticaj na prirodnu sredinu. Uvela ga je New Economics Foundation (NEF) u julu 2006. godine. Indeks je načinjen tako da se na izvestan način suprotstavi pokazateljima kao što su GDP i HDI, za koje se smatra da nisu uzeli u obzir održivost prirodne sredine. Pogotovu se GDP smatra neadekvatnim, jer cilj većine ljudi nije da budu bogati, već da budu srećni i zdravi. HPI je zasnovan na ideji da većina ljudi želi da živi dugo i da ima ispunjene živote, i da su najbolje upravo one zemlje koje to omogućuju svojim građanima. HPI indeks u suštini predstavlja meru envajromentalističke efikasnosti u podržavanju blagostanja određene zemlje. Dakle, to nije mera za „najsrećniju“ zemlju. Za svaku zemlju se utvrđuje HPI na osnovu subjektivne ocene zadovoljstva životom, očekivane dužine života prilikom rođenja i ekološkog fotprinta po glavi stanovnika.

Organizacija Economist Intelligence Unit je konstruisala Indeks kvaliteta života zasnovan na jedinstvenoj metodologiji koja kombinuje subjektivno osećanje zadovoljstva životom i objektivne determinante kvaliteta (<http://www.economist.com/node/9753089>). Poslednji podaci iz 2005. su pokazali da je dobra kombinacija modernosti i tradicionalizma ključ za kvalitetan život. Irska, koja je 2005. godine bila na vrhu, kombinovala je uspešno neke od prednosti modernosti (materijalno bogatstvo, nisku nezaposlenost i političke slobode), sa konzervacijom tradicionalnih elemenata kao što su snažna porodica i snažna lokalna zajednica. Ipak, pitanje je u kojoj meri je ovakav instrument rodno osetljiv, s obzirom na to da je tradicionalna porodica „stabilna“ upravo u znaku velike rodne asimetrije.

Fondacija za održivo društvo (Sustainable Society Foundation – <http://www.ss-findex.com/>) daje predlog za znatno složenije merenje kvaliteta razvoja i održivosti, koje uzima u obzir i rodnu ravnopravnost. Održivo blagostanje se meri pomoću indeksa pod nazivom SSI – indeks održivog društva, koji se primenjuje na 151 zemlju sveta, odnosno obuhvata 90% stanovništva sveta. Ovaj indeks se prati redovno od 2006. godine. Dole se nalazi shema koja predstavlja, na svetskom nivou, visinu pojedinih faktora (spoljni krug predstavlja punu održivost i vrednost 10, na skali od 1 do 10, a unutrašnji krug mreže predstavlja nedostatak održivosti, i najnižu vrednost, 1). Ovi faktori su sami po sebi indikativni jer pokazuju šta sve razvoj može i treba da obuhvati. U tom smislu, oni mogu predstavljati, na nivou svake pojedinačne zemlje, i okvir za razumevanje onoga što bi ona u svom daljem razvoju trebalo da postigne, odnosno čemu bi trebalo da teži.

INDEKS ODRŽIVOG DRUŠTVA 2012.

U 2011. godini Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) kreirala je, u okviru Inicijative za bolji život (Better Life Initiative), i indeks boljeg života (Better Life Index), koji meri 11 osnovnih aspekata života, dakle ne samo prihod i zaposlenost već i uslove stanovanja, sredinske faktore, društvenu umreženost, balans između rada i porodice, ličnu sigurnost, obrazovanje, zdravlje, uključenost u demokratske procese i osećanje zadovoljstva životom. Bitne inovacije u ovom indeksu su to što je on interaktivan i što ne polazi od unapred zasnovanih elemenata i vrednosti. Naime, sami ispitanici određuju i elemente i vrednost pojedinih elemenata indeksa, u zavisnosti od toga koliko im je nešto važno. Pokazalo se da je u više od 180 zemalja u kojima se indeks meri, bez obzira na postojeće razlike među ljudima, ono najbitnije svima zajedničko: zdravlje, obrazovanje i zadovoljstvo životom. Ovaj indeks unosi svojevršno „obrtanje“ prioriteta na način koji je do sada bio nepoznat planerima društvenog razvoja: umesto propisivanja šta je važno, on prepušta ljudima da to sami odrede, pri čemu razvojne politike treba da se prilagode ovakvom razumevanju prioriteta (<http://www.oecdbetterlifeindex.org/2012/05/the-better-life-index>).

Svi ovi relativno novi načini merenja razvijenosti pokazuju da je neophodno **povezivanje mikro i makro nivoa**, subjektivnih i objektivnih pokazatelja, da bi se dobila slika koja bi bila upotrebljiva za kreiranje razvojnih politika. Približavanje „realnosti“ individualnih života dobija na snazi u vreme ekonomske i ekološke svetske krize. Uvažavanje mikro nivoa, kao i samorazumevanja individualnih i grupnih aktera, neophodno je da bi se u razvojne politike, pa i u rodne politike, uneo smisao, ali i da bi one uopšte mogle da se sprovedu, da bi bile efikasne i doprinele poboljšanju stvari. Takođe, svi novi pokušaji merenja razvoja uzimaju u obzir i rodnu jednakost.

I ovi indeksi, ali i šire polje bavljenja razvojem nalaze se pod velikim uticajem različitih socijalnih pokreta. Za novi pravac u razumevanju razvoja kao svojevrzne funkcije kvaliteta života karakteristično je i **odbacivanje konsumerizma** kao stila i načina života. Postoje pokreti i organizacije koji zastupaju ideju „jednostavnog života“ (*simple living*), pokreti koji se zasnivaju na odbacivanju novca ili stvaranju lokalnih moneta, kao i pokreti koji kreativnošću, altruizmom i filantropijom pokušavaju da se odupru konsumerizmu. Materijalistička i potrošačka orijentacija su veoma često povezane s povećanjem, a ne sa smanjenjem stresa, a time i sa pogoršanjem kvaliteta života. Na primer, u Velikoj Britaniji postoji kampanja koja ljudima sugeriše da žive usporenije i „zelenije“. Postoje i pokreti koji okupljaju ljude koji žele da žive nezavisno od „velikih sistema“, tj. da sami proizvode svoju hranu i struju, i da imaju sopstvene izvore vode. Takođe, postoje pokreti koji nastoje da smanje zagađenje sredine i predlažu da se konzumira samo lokalna hrana, a ne hrana koja se uvozi i prenosi sa velikih razdaljina, što doprinosi zagađenju. Pokreti vezani za proizvodnju vlastite hrane dobijaju sve više pristalica, čak i u gradovima. Pojednostavljivanje ishrane, veganska i vegetarijanska dijeta, kao i ishrana sirovim povrćem i voćem takođe uzimaju maha iz zdravstvenih, ali i iz etičkih i političkih pobuda. Ovakve ideje se od pokreta šire ka političkim strankama i institucijama. Sve ove inicijative i teorijski i praktično imaju i svoje rodne dimenzije (Drezgić, Duhaček, Vasiljević: 2012).

RODNI REŽIM

Rodni režimi su „relativno strukturirani odnosi između muškaraca i žena, muškosti i ženskosti, u institucionalnom i vaninstitucionalnom okruženju, na nivou diskursa i na nivou praksi. Ova strukturacija je opredmećena u različitim rodnim ulogama, različitim identitetima i različitim rodnim reprezentacijama (uključujući i različit rodni performans)“ (Blagojević, 2002: 311). Rodni režim je društveni obrazac koji je dominantan način uređenja odnosa među rodovima u jednom društvu. Rodni režim se formira **u zavisnosti** od različitih ekonomskih, društvenih, istorijskih i kulturalnih karakteristika jednog konteksta i on je **duboko funkcionalan** za to društvo. Pošto je društvo sistem, čak i kada je visoko atomizovano ili u „tranziciji“, dakle u prelasku iz jednog dominantnog oblika strukturisanosti u drugi, ono se reprodukuje upravo reprodukcijom povezanosti i međuzavisnosti svojih delova.

Rodni režimi nisu jednostavno odnosi muškaraca i žena, već su oni sistem moći, očekivanja, uloga, ponašanja, stavova, diskursa, i prikazivanja, vizualizovanja i hijerarhizovanja rodni razlika. Problem, dakle, nije u tome što razlike postoje, već što se rodne osobine različito vrednuju, što se između njih uspostavlja hijerarhija. Rodni režim uređuje odnose između muškaraca i žena, formira individualna očekivanja i ponašanja koja su u skladu sa društvenim kontekstom. Uronjeni u rodne režime, individualni muškarci i žene imaju ograničene mogućnosti iskoraka, i to uvek uz određenu cenu. Individualne mogućnosti i slobode su ograničene postojanjem opšteg obrasca rodnosti. Ipak, različita društva se veoma mnogo razlikuju po meri u kojoj se nad pojedincem vrši prinuda prilagođavanja, za šta je najbolji primer različit odnos prema homoseksualnosti.

Rodnost se proizvodi, uvežbava i potvrđuje na nivou svakidašnjeg života. Karakteristike svakidašnjeg života neke individue su utoliko više određene rodom ukoliko je neko društvo više patrijarhalno. **Rodnost je utoliko važnija ukoliko je društvo patrijarhalnije**, i to upravo u mikro sferi, u sferi privatnosti. Lakše je uticati na uspostavljanje jednakosti u javnoj nego u privatnoj sferi, jer je ova druga ne samo podložnija inerciji i osetljivija na porodične i životne cikluse već je i centar preživljavanja individua. Ne samo da se rodnost proizvodi u sferi svakidašnjeg života već prakse i diskursi svakodnevice stalno iznova proizvode rodne režime karakteristične za određeni društveni kontekst. Nezavisno od deklarativnih i normativnih stavova, jednakost ili nejednakost između rodova se očituje upravo na nivou svakodnevice. Otud je i najveći izazov za kreatore rodni politika upravo promena obrazaca svakodnevice, **promena obrazaca privatnosti**.

Takođe, rodni režimi su i sami među sobom povezani i međuzavisni (oni iz centra sa onima s poluperiferije). Na primer, migracije žena sa Istoka na Zapad su posledica rodni režima koji formiraju očekivanja i potrebe i jedne i druge strane u odnosu. Domaći rad ili seksualni rad koji obavljaju migrantkinje da bi time zamenile ili „dopunile“ rad žena iz „emancipovanih sredina“ formira tržište usluga koje, i privatno i javno, reprodukuje patrijarhat u tim društvima. Drugim rečima, žene i muškarci ne biraju slobodno svoje rodne uloge, identitete i rodne karakteristike, već su oni u velikoj meri određeni samim obrascem rodni režima u određenom kontekstu. I žene i muškarci se istovremeno i prilagođavaju tom režimu i menjaju ga, transformišu, i u toku svog individualnog životnog ciklusa, ali i višegeneracijski. Ipak, ova transformacija je uvek ograničena na kolektivnom nivou, čak i kada postoje individualni iskoraci koji pripremaju put budućim promenama. **Transformacija je ograničena resursima unutar konteksta**, a ti resursi uključuju i znanje, i materijalne resurse, i institucije, i običaje i prakse, i karakteristike društvene strukture (egalitarna ili izrazito hijerarhijska društva, zatvorena ili otvorena), i društvenu memoriju, pa i stanje kolektivne svesti. Čak je i pobuna protiv takvog reda stvari, ovaploćenog u nekom dominantnom obrascu – rodnom režimu, određena sa-

mim takvim rodni režimom. Otud se i ženski pokreti među sobom veoma razlikuju, iako imaju mnogo dodirnih tačaka, kao što se razlikuju i solidarnost žena, njihova organizacija, međusobna podrška ili kompeticija.

Polazna teorijska pretpostavka u ovom istraživanju, kao i u RB 2006, jeste da **u srpskom društvu postoji jedan dominantan obrazac rodni režima** čije su karakteristike formirane u dugom istorijskom toku od predsocijalizma, preko socijalizma, do postsocijalizma. To ne znači da unutar ovog dominantnog obrasca u društvenoj realnosti ne postoje različiti varijeteti rodni režima, koji odgovaraju različitim segmentima populacije (npr. po generacijama ili društvenim klasama/slojevima, veličini mesta stanovanja, regionima i sl.). Rodni režimi su uvek specifična dinamika odnosa među rodovima, i oni su **u krajnoj instanci društveno, kulturno i istorijski uslovljeni**. Iza rodni razlika stoje prilično čvrste i stabilne strukture (ekonomske, političke, kulturne) koje ih reprodukuju, menjaju, redefinišu ili iznova konstruišu.

Rodni režim u Srbiji se formira u prelasku između „tradicionalnog“ u „modernog“, ali su u Srbiji zapravo i samo „tradicionalno“ i „modernog“ **specifični hibridi**, i ovi pojmovi imaju krajnje ograničenu upotrebljivost. Ako bismo se jednostavno zadržali na ovim pojmovima reprodukovali bismo krajnje ideologizovanu predstavu o razvoju kao stupnjevitom napretku po modelu zapadnih demokratija. Ali sa Srbijom stvari stoje drugačije, kao uostalom i sa čitavom poluperiferijom. Srbija nema razvoj koji je unilinearan, pri čemu bi se „tradicionalno“ i „modernog“ smenjivali na nekoj vremenskoj osi. Zato „tradicionalno“ najčešće podrazumeva mešavinu svega što je „prošlo“, a što u suštini sadrži različite elemente premodernosti i modernosti, pa čak i reciklirane i izmišljene tradicije (Naumović, 2009). Socijalistički projekat je bio u suštini projekat modernizacije i nikad do kraja dovedene „jednakosti“, projekat koji je udobno koegzistirao sa patrijarhalnim nasleđem, naročito izraženim u privatnoj sferi (Blagojević, 1991; Milić, Tomanović: 2009). I više od toga, upravo je patrijarhat u privatnoj sferi omogućavao, obezbeđivao na izvestan način egalitarnost u javnoj sferi. **„Nadeksploatacija ženskih resursa“** (Blagojević, 1991) obezbeđivala je „višak“ koji je mogao da omogući proširenje društvene egalitarnosti. Žene su bile neka vrsta „unutrašnje kolonije“, slično kao što su u kapitalizmu „rezervna armija rada“, kao što je to, uostalom, bilo i poljoprivredno stanovništvo. Ženski rad, u javnoj i u privatnoj sferi, po svom obimu je nadmašivao rad muškaraca, kao što je to i danas slučaj (Blagojević Hjuson, 2012). I jedan i drugi deo populacije, a posebno njihov preklapajući deo (žene na selu) ostali su i u „tranziciji“ u nepovoljnijem položaju od ostalih, tj. od manjine (gradsko, muško, obrazovano stanovništvo). Ovo samo potvrđuje u kojoj meri je neophodno „tranziciju“ razumeti iz perspektive kontinuiteta, iz perspektive društvenih pojava dugog trajanja.

I predsocijalistički i socijalistički i postsocijalistički patrijarhalizam kroz „tradicionalizam“ kombinuju romantičarski vapaj za jednakošću (ali, muškaraca,

pre svega) i zajednicom (porodičnom, lokalnom, nacionalnom, religijskom...) uz istovremeno podrazumevanje **visoke eksploatacije ženskih resursa i potiskivanje individualnih ženskih potreba**. U ovom modelu žena se ne sagledava kao individua koja ima svoje posebne i specifične potrebe, već se njena egzistencija vidi isključivo u funkciji održanja porodice i/ili doprinosa održanju nacije (Drezgić, 2010).

S druge strane, jedna nova vrsta „modernosti“, ona modernost koja je obeležena neoliberalnom etapom globalnog razvoja i dominacijom multinacionalnih korporacija, uspešno se infiltrira kao novi model „savremenog života“, unutar kojeg se oblikuju i rodni odnosi i rodni identiteti. Ta vrsta „modernosti“ je obeležena „tolerancijom“ prema „različitosti“, deklarativnim prihvatanjem „rodne ravnopravnosti“ i instrumentalizacijom najbližih i najintimnijih odnosa (Milić, 2009). Jednom rečju, radi se o vrednosnom modelu koji često prikriva **nedostatak ljubavi, brige i solidarnosti** sa Drugim/Drugom. Rodni režim koji počiva na ovakvoj vrsti izranjajućih subjektiviteta i žena i muškaraca može, na prvi pogled, predstavljati „korak napred“, u smislu uspostavljanja veće jednakosti između muškaraca i žena, ali on je u suštini „korak nazad“, jer **dubinski instrumentalizuje najbliže odnose**, proizvodi kompeticiju iako ukida hijerarhiju, i ne podržava solidarnost i razmenu. On **doprinosi daljoj atomizaciji društva** i stvaranju atmosfere „čovjek je čoveku vuk“. Pri tom se i ženska ljudska prava instrumentalizuju u korist razvojnih politika koje pogoduju neoliberalnom kapitalističkom razvoju. Neoliberalni vrednosni model se normalizuje na nivou najintimnijih odnosa i individualnih identiteta, i time se stabilizuje i na višim nivoima društvene organizacije.

Istraživanja u regionu su već pokazala da dolazi do izvesne **bifurkacije dominantnog rodnoeg režima** (Blagojević, 1997, 2008; Kuburović, 2003; Milić, 2010; Bobić, 2010). „Dobitnici i dobitnice tranzicije“ (visokoobrazovani, urbani, mlađi, prilagodljiviji, tehnološki pismeniji) više inkliniraju savremenom modelu rodnoeg odnosa, koji podrazumeva veći stepen egalitarnosti, veću fleksibilnost rodnoeg uloga, koji eksperimentisanje sa različitim seksualnim i porodičnim odnosima, pa i identitetima. S druge strane, „gubitnici i gubitnice“ se okreću, nužno, „ekonomiji preživljavanja“, retradicionalizaciji, repatrijarhalizaciji (više na ideološkom nivou i na nivou stavova nego u praksi); konzervaciji resursa, „ukotvljavanju“ u lokalne i rodbinske veze. I jedni i drugi preispituju dominantni model rodnoeg uloga, ali je kod „dobitnika“ to preispitivanje više zasnovano na ideološkom kodu „modernosti“ i „evropejstva“, dok je kod „gubitnika“ tvrda patrijarhalna ideologija često samo pokriće za duboko uzdrmane muške rodne identitete, odnosno za „krizu maskuliniteta“ (Blagojević, 1997; Somach, 2011).

PRISTUPI „GAD“ (ROD I RAZVOJ) I „WID“ (ŽENE U RAZVOJU)

U ovom istraživanju je dosledno zastupljena ideja rodnoeg pristupa, što se očitovalo kako u uzorkovanju, tako i u interpretaciji. Istraživanje je smešteno u

kontekst tzv. GAD pristupa, tj. pristupa koji pokušava da prevaziđe jednostranosti, slepe mrlje i ćorsokake prethodnog dominantnog pristupa u razvojnim studijama, tj. WID pristupa. Dok su 70-te godine označavale svojevrsno „slepilo za rod“ kod različitih aktera koji su se bavili razvojem, u 80-im godinama je preovladao, usled feminističke kritike, pristup koji se označava kao „žene u razvoju“ (Women in Development, WID). Ova dva pristupa (WID i GAD) imaju različite fokuse: WID ima fokus na uključivanje žena, a GAD na inkluzivni i održivi razvoj, usmeren ka ljudima, tj. ženama i muškarcima. U realnosti razvojnih politika, međutim, još uvek po inerciji često preovlađuje WID pristup, koji žene vidi „kao žrtve“, a muškarce „kao problem“ (Cornwall, 1997). Razvojni pristupi rodnoeg su još uvek zapretni u dominaciji teorijskih jednostranosti i dihotomija, kao i stereotipa, uključujući i stereotipe o „Severu“ i „Jugu“ i o muškarcima kao „izdržavaocima porodice“. Za poluperiferijsku perspektivu, koju u ovom istraživanju zastupamo, izuzetno je važno da se ima kritički odnos prema teorijskim konceptima koji su uspostavljeni i funkcionišu u nekim drugim, različitim kontekstima. Uporedo s pomeranjem fokusa razvojnih politika sa žena na rodnoeg, promenila se i ideja o tome šta su zapravo ciljevi razvoja. Tako je WID pristup u najužem smislu povezan sa efikasnošću razvoja, pri čemu je potrebno uključiti žene u razvoj kako bi se razvoj ubrzao, dok je u GAD pristupu ideja razvoja povezana sa održivošću i rodnom inkluzijom. Međutim, u vreme dominacije finansijskog kapitalizma, globalne ekonomske krize, krize razvojnih alternativa, kao i preovlađujuće i nametnute logike „štednje“, čiji najveći teret nose najniži slojevi i različite vulnerabilne grupe, dolazi do očiglednog raskoraka između zvaničnih globalnih i nacionalnih razvojnih ciljeva, ovaploćenih, između ostalog, i u Milenijumskim ciljevima, i realnosti proizvodnje „viška ljudi“, kao bitne karakteristike poluperiferijskog razvoja.

U kontekstu regiona, zbog specifične dinamike „ulaska“ tema rodne jednakosti, kao i zbog donatorskih politika, postoji još uvek veoma izražen – implicitno ako ne i eksplicitno – WID pristup. Zato ovo istraživanje ima za cilj da doprinese upravo afirmaciji GAD pristupa u razvojnim i rodnim politikama u Srbiji.

SVAKODNEVICA

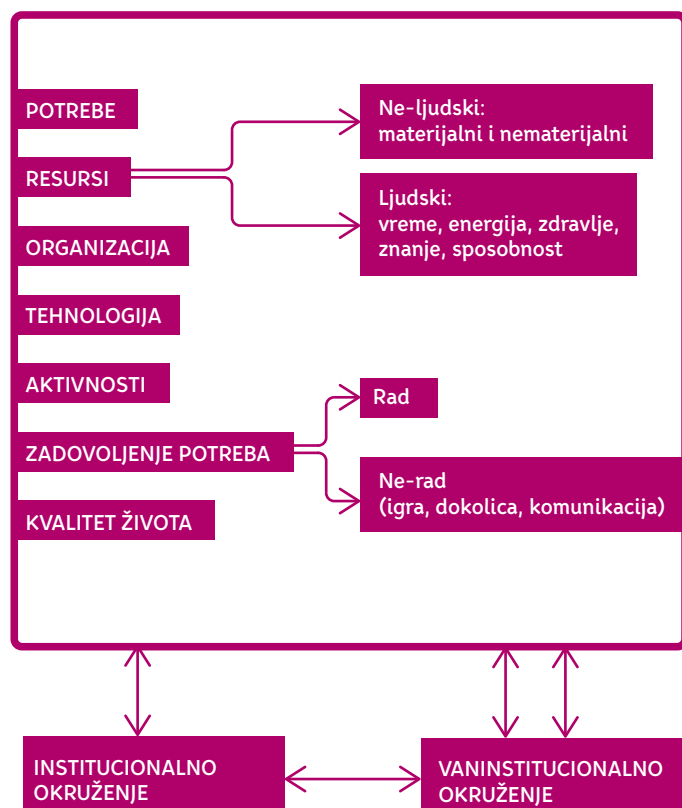
Svakidašnjica je uslovljena i oblikovana društvenim sistemom, ali i ona sama, kao sistem dnevnih cikličnih aktivnosti koje obavljaju urodnjeni individualni akteri unutar jednog specifičnog rodnoeg režima, reprodukuje makro društveni sistem. Pojam svakidašnjeg života je usko povezan sa pojmom blagostanja, odnosno kvaliteta života. Naime, koncept blagostanja je od početka težio da uzme u obzir totalitet individualnog i kolektivnog svakidašnjeg života, u smislu kvaliteta života, životnog stila ili životnih obrazaca. Ono što u našem kontekstu, kontekstu poluperiferije, čini koncept svakidašnjeg života izuzetno bitnim jeste upravo **ubrzano opadanje kvaliteta života** na mikro nivou, koje nije dovoljno vidljivo i merljivo preko indikatora kojima se najčešće meri ekonomski razvoj.

Koncept svakidašnjeg života je prvobitno bio razvijen u marksistički orijentisanoj filozofiji (Lefebvre, 1988; Heler, 1978), a u srpskoj sociologiji je prisutan već od kraja 80-ih, pa sve do danas (Blagojević, 1989; Milić, 1993; Bolčić, 1995; Blagojević, 1997; Spasić, Golubović, Spasić, Pavićević, 2003; Spasić, 2006; Gavrilović, Cvetičanin, Spasić, 2012). Osnovni razlog njegovog opstajanja i razvijanja leži u činjenici da se „sistemskim objašnjenjima“ nisu mogle ni dovoljno ni adekvatno objasniti promene koje su u „tranziciji“ obuhvatile društvene aktere na mikro nivou. Takođe, od samog početka ovaj koncept je u našoj sociologiji bio povezan sa feminističkim pristupom (Spasić, 2003; Vujađinović, 2012).

Suštinska karakteristika svakidašnjeg života je da se upravo na tom nivou odvijaju **artikulacija potreba i transformacija resursa radi zadovoljenja potreba**. Zato su konstante svakidašnjeg života potrebe, resursi, tehnologija, organizacija, aktivnosti i zadovoljenje potreba.

SVAKIDAŠNJI ŽIVOT – SHEMA

(Izvor: Blagojević, 1989).

Pokretač svakidašnjeg života su **potrebe**. Potrebe, najjednostavnije rečeno, mogu biti biološke i društvene. Da bi se potrebe zadovoljile neophodni su resursi, koji mogu biti ljudski i ne-ljudski. Ljudski resursi mogu biti lični i oni koji pripadaju drugim ljudima iz okruženja, a koji obuhvataju energiju, znanje, ekonomski, socijalni i kulturni kapital, snagu (fizičku), izdržljivost, sposobnosti, vreme, emocije, nagone, zdravlje, moć, ugled, pa i izgled. Oni drugi, ne-ljudski resursi uključuju prihod, imovinu, energiju, okolinu, društvenu sredinu (lokalnost/teritorijalnu pripadnost), mreže, institucije, organizacije, informacije i tehnologiju. Resursi se transformišu aktivnošću koja je isposredovana organizacijom aktivnosti i tehnologijom koja omogućuje obavljanje aktivnosti. Aktivnost može biti dvojaka: rad i ne-rad (igra, komunikacija, dokolica, rekreacija). Staranje i briga o drugima su primer dvojnosti, jer su istovremeno i **rad i ne-rad**, odnosno emocija, negovanje, psihološka podrška, zastupanje onih koji to ne mogu samostalno da čine itd.

Svakidašnji život je **ograničen** u vremenu i prostoru i izrazito je podložan **cikličnosti**. Najčešće prostorno i funkcionalno ograničenje predstavlja porodica, koja za ekonomsku osnovu ima domaćinstvo, a vremensko ograničenje predstavlja trajanje individualnog života. Svi pojedinačni elementi svakidašnjeg života međusobno su povezani, a svi su povezani i sa **institucionalnim i vaninstitucionalnim** društvenim okruženjem.

Transformacija resursa vodi ka zadovoljenju potreba, a karakteristike zadovoljenja potreba oblikuju **životni stil, način života** i određuju **kvalitet života**. „Kvalitet života“ je u krajnjoj instanci rezultanta mnogobrojnih praksi i stavova na nivou svakidašnjeg života, kao i niza strukturnih ograničenja koja postavljaju limite zadovoljenju potreba (Blagojević, 1997). Suština razvojnih politika, kao i onih politika koje vode ravnopravnosti trebalo bi da bude povećanje opšteg nivoa kvaliteta života. Drugim rečima, prava mera razvoja, kvaliteta razvoja, pa i samog smisla razvoja, jeste povećanje nivoa kvaliteta života, koje se nikako ne može svesti na poboljšanje materijalnih uslova života. Iz rodne perspektive ovo postaje još očiglednije, jer se upravo na nivou svakidašnjeg života dovode u pitanje i relativiziraju razni dobici koje su žene ostvarile u javnoj sferi, kao i nedovoljnost normativnog okvira jednakosti. Drugim rečima, prava mera rodne jednakosti je ona koja se očituje u svakidašnjem životu, iako veoma često postoji fokus upravo na one indikatore koji su vezani za tzv. javnu sferu (npr. zaposlenost žena ili učešće žena u političkom odlučivanju).

„Kvalitet života“ ima **objektivnu**, tj. merljivu stranu, ali i **subjektivnu** stranu, koja je podložna veoma velikim oscilacijama u zavisnosti od kulturalnih, psiholoških, situacionih faktora. U ovom istraživanju su ispitivane i jedna i druga dimenzija kvaliteta života, i to u rodnom ključu. Zdravorazumsko mišljenje, koje se uspostavlja kao jedna vrsta kolektivne racionalizacije o tome šta je **poželjno i moguće** na nivou svakidašnjeg života, u velikoj meri određuje stav koji svaka pojedinaka i svaki pojedinac imaju o sopstvenom životu. Česti nespo-

razumi između planera društvenog razvoja, pa i onih koji se zalažu za rodne politike, i tzv. običnih ljudi, proizilaze upravo otud što sistem racionalizacija na nivou svakidašnjeg života i diskursa koji se s tim u vezi uspostavljaju nije onaj koji se očekuje od „žrtava“, „marginalnih“ ili „nejednakih“. Drugim rečima, „obični ljudi“ unose smisao i opravdavanje u različite prakse koje su već uspostavljene i sebe često ne doživljavaju kao aktere promena. To, na primer, dobro pokazuje odnos prema državi, od koje se, s jedne strane očekuje da „sve reši“, a s druge se ona negativno ocenjuje, dok se uopšte ne sagledava građanska odgovornost (Gavrilović, Cvetičanin, Spasić, 2012).

Sa stanovišta individualnih života, **analiza gubitaka i dobitaka** može biti veoma različita u odnosu na onu koja se radi na nivou društva u celini. Ipak, razumevanje ravni svakidašnjeg života i njenog funkcionisanja, zajedno sa sistemom racionalizacija i **diskurzivnih konstelacija** koji se na tom nivou uspostavlja, neophodan je uslov za adekvatne strategije koje planeri društvenog razvoja treba da primenjuju da bi bili uspešni u svojim makro projektima, uključujući i projekat rodne ravnopravnosti. Međutim, mikro sfera nije samo uslovljena makro sferom, već je ona i reprodukuje, ali i transformiše. Nas je u ovom istraživanju posebno interesovalo kakav **transformacioni potencijal** nosi svakodnevica u sferi rodnih odnosa i uspostavljanja pravednijih društvenih odnosa u celini.

U ovom istraživanju, u skladu s logikom prethodno iznete sheme, ispitivani su različiti elementi svakidašnjeg života: ekonomska osnova na kojoj se svakodnevni život odvija, način na koji se on organizuje u okviru porodice i domaćinstva, kao i institucionalno okruženje koje iz perspektive svakidašnjeg života utiče na tu organizaciju. Posebno su ispitivane rodne dimenzije praksi i običajnosti na nivou svakidašnjeg života, kao i stavovi i diskursi koji su s tim praksama u vezi. Pošlo se od pretpostavke da se rodne razlike i sličnosti ispoljavaju pre svega u sferi svakidašnjeg života, odnosno da one strukturiraju svakodnevnicu žena i muškaraca na specifičan način.

POLUPERIFERIJA

Istraživanje je nužno prostorno i istorijski smešteno na poluperiferiji koja prolazi kroz „tranziciju“. Srbija je društvo poluperiferije, što znači da je po svojim strukturnim karakteristikama „nešto između“ centra i periferije. „Poluperiferija“ je pojam koji vodi poreklo iz teorije sistema, po kojoj postoje zemlje koje predstavljaju centar, periferiju ili poluperiferiju, i koje imaju veoma različit položaj i uloge u svetskom kapitalističkom sistemu (Wallerstein, 1979, 1991; Arrighi, 1985; Adam F., Makarovic M., Roncevic B., Tomsic M., 2005). Srbija je i društvo u „tranziciji“, koja značajno utiče i na promenu odnosa među rodovima i u javnoj i u privatnoj sferi (Einhorn, 1993, Blagojevic, 1995, 1997, 1998, 2004; Gail, Kligman, 2000 a,b; Milić, 1995, Milić 2010). Ipak, u tumačenju podataka i

nalaza, „tranzicija“ je i sama smeštena u širi kontekst procesa „globalizacije“, odnosno transformacije rodnih režima na poluperiferiji.

„Tranzicija“ se na poluperiferiji odvija ne samo u institucijama već ponajviše na nivou svakidašnjeg života, a transformacija rodnih režima je neodvojivi deo „tranzicije“. Takođe, ovim istraživanjem je uobičajena perspektiva iz koje se „tranzicija“ posmatra, ona koja je vezana za ekonomske i političke promene na nivou jednog društva/države, zamenjena perspektivom „odozdo“, perspektivom individua, porodica, rodnosti. Veoma razgranata literatura koja se odnosi na društveni položaj žena u zemljama „tranzicije“ pokazuje da su žene bile gubitnice pre svega usled porasta nezaposlenosti, retraditionalizacije, repatrijarhalizacije, kao i zbog urušavanja institucija, koje su bile važan oslonac za porodicu (Gail, Kligman, 2000 a i b; Milić, 1995, 2010). S druge strane, muškarci su najčešće ostajali „slepo polje“ i veoma malo ili nimalo se zna o njihovim gubicima i problemima prilagođavanja. Tek su drastični podaci o porastu mortaliteta među muškarcima u nekim zemljama „tranzicije“ ukazali na „problem muškaraca“ (Pringle and Hearn, 2006; Somach, 2011). U ovom istraživanju je zastupljen pristup koji je u skladu s „kritičkim studijama maskuliniteta“, koje slede feminističku tradiciju (Hearn, 2004) i koje samim tim ne proglašavaju žene „krivima“ za pogoršanje položaja muškaraca, što je veoma prisutno stanovište u diskursima nove desnice. Takav pristup omogućuje da se i žene i muškarci sagledavaju kao „**urodnjeni**“, odnosno da se razume da su i žene i muškarci urodni u skladu s karakteristikama određenog rodno režima, ali ne zanemaruje činjenicu da postoji rodna asimetrija u različitim oblastima svakidašnjeg i društvenog života, pa i još uvek izražene privilegije muškaraca u nekim sferama.

U Srbiji je dominantan rodni režim oblikovan karakteristikama Srbije kao društva koje se nalazi na poluperiferiji, kao i „tranzicijom“, ali i **kontinuitetom patrijarhalizma** koji obnavljaju različiti ekonomski činioci i različite ideologije. U eri savremenog neoliberalizma razumevanje „tranzicije“ iz perspektive „poluperiferije“ pruža mogućnosti za produbljeniju analizu srpskog društva, a time i rodno režima koji u njemu preovlađuje.

Zalažemo se za upotrebu pojma „poluperiferije“ u mnogo širem značenju od onog koji je taj pojam prvobitno imao, i smatramo da je on primenljiv ne samo na različite ekonomije i njihov položaj u svetskom sistemu već i na društva u širem smislu. Mnoštvo karakteristika srpskog društva proizilazi upravo iz njegovog odnosa sa „centrom“, i one se mogu razumeti upravo iz tog odnosa. Ovde ćemo se zadržati samo na jednom aspektu tog odnosa koji je bitan za formiranje dominantnog rodno režima. Osnovna strukturna karakteristika poluperiferije je da ona „kaska za centrom“, da je uvek u nekoj vrsti dijahroniciteta u odnosu na centar i da uvek pokušava da ga dostigne. Istovremeno, centar (u slučaju Srbije na početku 21. veka taj „centar“ je EU) predstavlja neku vrstu „pokretne mete“, te ga je u suštini nemoguće dostići. Ovaj mome-

nat koji konstituiše poluperiferiju je suštinski i za formiranje rodni režima na poluperiferiji. Jer se oni formiraju u **ključu pojačanih napora za dostizanje centra**, pri čemu se upravo **ženski resursi dodatno mobilisu** da bi se ostvario taj cilj. Baš zato poluperiferijska društva čak i prednjače u odnosu na neka društva centra u „davanju prava“ ženama, naročito u sferi političkih prava i prava na obrazovanje (Enwise Report, 2004; Milić, 2008; Blagojević, 2009). Međutim, ma koliko da je bilo važno obezbediti ova prava u javnoj sferi kako bi se ženski resursi efikasnije iskoristili, bilo je važno i održati visok stepen ekstrakcije ženskih resursa u privatnoj sferi. To se postizalo uspostavljanjem jedne specifične konstelacije rodni odnosa na mikro nivou, koju smo nazvali **samo/žrtvujući mikromatrijarhat** (Blagojević, 1994; 1997). Zanimljivo je, svakako, da zemlje istočne Evrope, dakle evropske poluperiferije imaju, nimalo slučajno, identične konstelacije rodni odnosa, koje u različitim kontekstima dobijaju različite nazive, npr. „poljska majka“, ali koje u suštini imaju ista svojstva. Upravo poluperiferijska perspektiva omogućuje da se vidi i izvan granica jednog društva i da se uoči dublja strukturna sličnost društava poluperiferije, i da se time validnost objašnjenja podigne na viši nivo.

SAMO/ŽRTVUJUĆI MIKROMATRIJARHAT

Intenzivno trošenje ženskih resursa u javnoj i privatnoj sferi (dvostrukost uloga) formira model ženskosti koji se ostvaruje kao „samo/žrtvujući mikromatrijarhat“ (Blagojević, 1994, 1997), a koji podrazumeva **veliku koncentraciju moći na mikro nivou**, na nivou porodice, koja se uspostavlja visokim stepenom „žrtvovanja“ za „bližnje“, odnosno **visokim stepenom korišćenja ličnih resursa** žena. Pridev „samo/žrtvujući“ podrazumeva da je žena istovremeno i subjekt i objekt vlastitog „žrtvovanja“, jer izvlači posebnu **psihološku dobit** za svoju „žrtvu“, a ujedno njom i kompenzuje nedostatak moći u javnoj sferi. Za ovakvu konstelaciju odnosa bitno je postojanje **izuzetno snažne patrijarhalne ideologije**, čija je funkcija da žene koje su inače „jake“ drži na mestu. Time se neutrališe visok stepen zavisnosti muškaraca od žena, koji je naročito vidljiv u njihovoj zavisnosti od roba i usluga proizvedenih u domaćinstvu, kao i od psihološke podrške koju dobijaju od žena. Patrijarhalne ideologije, tako, imaju latentnu funkciju **disciplinovanja žena**, odnosno podsticanja žena da prihvate svoje – često veoma nezahvalne – uloge unutar određenog rodni režima. Onda žene mogu sebe da dožive ne kao obične „žrtve“, već pre kao „heroine“ unutar ideološkog poretka koji kodifikuje „žrtvu“ kao smisao života. Ova kombinacija visoke iskorišćenosti ženskih resursa, paralelno u javnoj i u privatnoj sferi, s jedne strane, i jake patrijarhalne ideologije, prepune mizoginičnih sadržaja s druge, predstavlja glavnu karakteristiku rodni režima na poluperiferiji.

„TRANZICIJA“

Iako se ovo istraživanje ne bavi „tranzicijom“, ona je nezaobilazan pojam i u naučnom i u svakodnevnom diskursu. Bez ulaženja u detalje, ovde je potrebno

naglasiti da će se termin „tranzicija“ upotrebljavati u ovom tekstu kako bi se njime označio period od dvadesetak godina u aktuelnoj istoriji Srbije, ali da je njim označeni teorijski koncept veoma diskutabilan (Mitrović, 2012). Pre svega, odavno je već uočeno da nije jasno o kakvom se prelasku radi, „od čega ka čemu?“ (Antohe and Tismeneanu: 2000). Ali, kada je reč o Srbiji, stvar je još komplikovanija. Obe krajnje tačke prelaska, i ona od koje se pošlo i ona ka kojoj se eventualno ide, sve su nejasnije, sve zamagljenije, čak iako se EU pričinjava kao odredište. Tačka polaska je sve zamagljenija zbog **kolektivnog potiskivanja memorije** i istorije, kao i zbog reinterpretacije istorije, koja je načinjena iz perspektive imaginarne tačke „ka kojoj se ide“. A „tačka ka kojoj se ide“ u kontekstu globalne krize, koja podrazumeva temeljnu krizu institucija i poverenja u institucije, postaje, takođe, sve nejasnija i neodređenija. Posebno je važno imati na umu da „kriza“ u srpskom društvu već tako dugo traje da se ona ne samo stabilizuje već se i strukturira, odnosno proizvodi novu socijalnu i ekonomsku strukturu, pa time i novu strukturalizaciju svakidašnjeg života. Uz to, ona oblikuje različite generacije, koje pronalaze različite odgovore. To što te nove strukture i procesi **još uvek nemaju adekvatna imena** posledica je krize mišljenja, teorija, znanja, a ne njihovog nepostojanja. Taj proces, nastajanja nečeg novog nije, međutim, karakterističan samo za Srbiju, već gotovo za ceo svet, mada se promene razlikuju u zavisnosti od razvojnih etapa u kojima se nalaze različite zemlje. Najčešći nazivi ovih novih struktura u nastajanju sadrže reč „**alternativni**“, kojom se označavaju različiti oblici ekonomskih inicijativa i potkultura koji odstupaju od dominantnog kapitalističkog neoliberalnog modela i potrošačkog društva koje ga prati. Ipak, bez obzira na ovu za sada očiglednu **prazninu u znanju**, veći rizik po kvalitet znanja, kada je reč o srpskom društvu, predstavlja pretpostavka da se radi o „krizi“ ili o procesu „tranzicije“, jer to potpuno pogrešno vodi insistiranju na procesualnosti i privremenosti, što je zapravo iskrivljavanje realne slike društvenog stanja, koje u suštini predstavlja **novu stabilizovanu strukturu**. Svakidašnji život se nužno, spontano, ali i osmišljeno, prilagođava tom novom stanju.

RAZ-RAZVOJ

Evropska poluperiferija je procesom „tranzicije“ upletena, u velikoj meri, u mnogo dublje promene, koje su takođe zasad ostale bez zajedničkog imena i imenitelja. Iako postoji fragmentarno i parcijalno znanje o mnogim „**negativnim**“ aspektima „tranzicije“, za to ne postoji zajedničko ime, niti se „**to**“ sagledava u međusobnoj povezanosti. Osnovna karakteristika procesa „tranzicije“ je proizvodnja siromaštva u društvima poluperiferije tako što se u neoliberalnom okruženju **potcenjuju** i velikim delom **devastiraju** njihovi razvojni potencijali. Zato smatramo da je neophodno uvođenje pojma kojim bi se mogao označiti čitav niz kompleksnih razvojnih promena i kojim bi se stanje stvari na evropskoj poluperiferiji moglo opisati bolje nego što se to može upotrebom visoko ideologizovanog pojma „tranzicija“. Predlažemo pojam „raz-razvoj“, koji su neki ekonomisti koristili da označe strukturnu promenu koja vodi potcenjivanju

ljudskog, institucionalnog i infrastrukturnog kapitala (Meurs and Ranasinghe, 2003) u zemljama „tranzicije“. Međutim, sa ovom ekonomskom dimenzijom raz-razvoja u najužoj vezi su i različite karakteristike **društvenog raz-razvoja na poluperiferiji** (Blagojević, 2009; 2012):

- > Deindustrijalizacija i nedovoljna ili usporena postindustrijalizacija
- > Povećano siromaštvo
- > Povećane socijalne razlike/nejednakosti
- > Intenzivna informalizacija ekonomije
- > Smanjena socijalna zaštita i povećanje socijalne nesigurnosti
- > Institucionalna destrukcija, institucionalni vakuum
- > Nedostatak „vladavine zakona“, endemska korupcija
- > Anomija, društvena atomizovanost
- > Niska participacija građana, osećanje nemoći
- > Povećane stope kriminala i nasilja, smanjena bezbednost, „mafizacija“ države, srastanje mafije i državnih institucija
- > „Barbarizacija“ kroz ratne konflikte
- > Populaciona kriza (problem obnavljanja stanovništva, intenzivno staranje stanovništva, visoka sklonost ka emigraciji, u nekim slučajevima povećanje mortaliteta)
- > Devastacija prirodnih resursa
- > Zatvaranje društvene strukture, visoka klasna reprodukcija
- > Snižavanje kvaliteta života, odnosno dominacija „ekonomije preživljavanja“
- > Postojanje „viška ljudi“, odnosno strukturna i hronično visoka nezaposlenost, podzaposlenost i deprofesionalizacija
- > „Ispadanje“ velikih grupa stanovništva iz sistema socijalne i zdravstvene zaštite, ili njihova simbolična, ali ne i realna „uključenost“
- > Trgovina ljudima i jačanje komodifikacije žena i dece, kao i širenje raznih oblika dužničkog i radnog ropstva
- > Brisanje pozitivne memorije, reinterpretacija tradicije
- > Repatrijarhalizacija i retradicionalizacija.

Raz-razvoj nije jednostavan „put unazad“, nije jednostavan regres, već je proces kojim se kreira **neko novo stanje, neka nova društvena struktura**. Pošto smo „zarobljeni“ konceptima „razvoja“, „modernosti“, „progres“, nemamo dovoljno novih teorijskih koncepata kojima bismo u ovom trenutku opisali to novo stanje, a oko toga i ne postoji saglasnost unutar epistemičke zajednice na poluperiferiji, jer je ona tek u nastajanju. Svi ovi elementi raz-razvoja na mikro nivou, na kojem se odvija svakidašnji život, imaju svoju rodnu rezonancu. Ali, uopšteno se može reći da svi oni doprinose **informalizaciji** ekonomskih i ostalih **institucija** i osnaživanju privatne sfere, a time i jačanju žrtvenog mikromatrijarhata. Ipak, s obzirom na brzinu i intenzitet promena, različite generacije nužno pronalaze različite odgovore na izazove raz-razvoja. Za generacije žena koje su se našle „u makazama“ raz-razvoja odgovor je bio žrtveni mikromatrijarhat, ali to nije nužno slučaj s mladim generacijama, koje nisu suočene s

„krizom“, već su oformljene unutar nove društvene strukture, i koje okruženje ne doživljavaju kao „nešto novo“ i promenjeno, već kao „normalan poredak stvari“. Ta „nova normalnost“ podrazumeva i nove odgovore (novih) društvenih aktera.

Raz-razvoj ima i svoje specifične ideološke i političke odjeke, jer je njim u suštini destabilizovano uverenje u „progres“ i „modernost“, pa se **jačanje patrijarhalnih ideologija** javlja kao logična posledica „puta unazad“, koji se oseća u različitim oblastima društvenog života. Ipak, pogrešno bi bilo žene videti kao isključive „žrtve“ raz-razvoja. Naime, posle određene tačke, kada je „višak ljudi“ dramatično visok, urođnjavanje ljudskih gubitaka gotovo da je neumesno. Pritisak preživljavanja je toliki da je na mikro nivou **neophodna solidarnost**, čak i kada je ona zasnovana na krajnje pragmatičnim razlozima. U svakom slučaju, raz-razvoj utiče na restrukturiranje i javne i privatne sfere, pa time i na promenu rodni režima.

STARANJE

Za razliku od mnogih drugih tema vezanih za rodne nejednakosti, u zemljama u „tranziciji“ problem staranja je ostao po strani, marginalizovan, iako je izrazito rodno uslovljen (Acsady et al., 2012). Ova činjenica se može objasniti time što su zemlje u „tranziciji“ čak bile više sklone prihvatanju fundamentalnih mera „štednje“, pa time i ukidanju i smanjivanju troškova za institucije koje se bave staranjem nego što su to bile zemlje koje pripadaju „centru“, odnosno razvijenom kapitalizmu. Posledica ovakvog stanja je **visoka nevidljivost onih koji/e se bave staranjem, i privatno i javno**, ali i **nevidljivost samog staranja**, što **iskrivljuje sliku realnosti** u korist vrednosti koje forsiraju kompeticiju, sebičnost, egoizam, neodgovornost prema drugima. Posmatranje realnosti kroz „sočivo“ staranja, otkriva drugačiju sliku: međusobnu povezanost, altruizam, empatiju, požrtvovanost, ljubav.

Staranje je u sociologiju, ekonomiju, političke nauke, pravo i filozofiju ušlo pre svega zahvaljujući feminističkoj kritici androcentričnog znanja, koje stavlja fokus na javnu sferu i zapostavlja sferu biološke reprodukcije, pa i afektivnih odnosa, koji su karakteristični za tzv. privatnu sferu. Feminističke teoretičarke govore o tome da postoje **„afektivne nejednakosti“** koje se konstituišu nejednakom podelom staranja unutar domaćinstava i među njima, kao i nejednakim pristupom ljubavi, staranju i solidarnosti (Lynch, Baker and Lyons, 2009). Dakle, afektivni domeni, u koje je uključeno i staranje, strukturno su povezani sa ostalim društvenim, a pre svega rodni nejednakostima.

Pošto je fokus neoklasičnih ekonomista na teoriji racionalnog izbora, na metodološkom individualizmu i na razlikovanju privatne i javne sfere, staranje koje žene obavljaju uglavnom u privatnoj sferi još uvek je nedovoljno priznato kao doprinos žena koji u svom agregatnom izrazu predstavlja **značajnu ma-**

kroekonomsku vrednost. Većina teoretičarki ističe da je „nevidljivost“ staranja u privatnoj sferi proizvela i **potcenjivanje svih oblika rada** povezanih sa staranjem u javnoj sferi. Jednom rečju, zanemaruju se i afektivni i društveni i ekonomski aspekti doprinosa žena time što se proizvodi nevidljivost staranja. Ta situacija se donekle menja otkad su feminističke teoretičarke počele da tretiraju „staranje“ kao „rad“. Slepilo koje proizvodi neoklasična paradigma utiče na čitav niz distorzija u objašnjenju rodni nejednakosti. Na primer, činjenica da žene, pod opterećenjem dvostrukih obaveza, biraju poslove koji su manje zahtevni i koji omogućuju bolje razrešavanje konflikta uloga, ne vidi se kao problem rodni nejednakosti, već kao „slobodan izbor“ samih žena.

Nevidljivost staranja kao rada, proizilazi iz činjenice da neoklasična ekonomija definiše rad kao „plaćenu“ aktivnost koja se obavlja „izvan kuće“. Konstrukt ovako shvaćenog „rada“ je tako dominantan da rad u okviru staranja najčešće ostaje nevidljiv i za same aktere/ke koji/e ga obavljaju, što predstavlja problem prilikom njegovog merenja (Folbre, 2006). Ekonomija u celini zapravo zavisi i od produktivnog i od reproduktivnog rada, i od plaćenog i od neplaćenog rada, i od formalnog i od neformalnog rada. Konceptualizaciju staranja, pa time i definisanje rodne politike koja se na njega odnosi, donekle komplikuje upravo činjenica da se staranje odvija i u domaćinstvima, ali i izvan njih; da je ono i rad, ali i emocija; da može biti i plaćeno i neplaćeno; i formalno i neformalno; i da ga mogu obavljati i profesionalci i oni koji to nisu. Kao izrazito kompleksan fenomen, staranje je smešteno u polju koje se u literaturi naziva „**dijamant staranja**“ (*care diamond* – Folbre, 2006; Razavi, 2011) i kojim se omeđava polje između porodice/domaćinstva, institucija koje se bave staranjem, nevladinog sektora koji pruža usluge staranja i države, koja svojim resursima i propisima utiče na staranje. Sasvim je jasno da u različitim društvenim kontekstima ova četiri domena imaju veoma različite uloge.

Staranje koje se obavlja u domaćinstvu je neophodno i za individualnu socijalizaciju i za opstanak ljudi, kao i za obezbeđivanje društvenosti, odnosno „**društvenog tkiva**“. Ono je u osnovi formiranja etičkog pojedinca i etičkog društva. Staranje je ključno za proizvodnju društvenosti, jer obezbeđuje učenje vrednosti kao što su deljenje, solidarnost, empatija, poverenje, altruizam, požrtvovanost i sl. Čak je i bavljenje staranjem, kako kaže Judit Askadi (Judit Ascady) istražujući problem staranja u Mađarskoj, nešto što može da doprinese redefinisavanju vrednosti koje su u „naše vreme toliko centrirane na materijalno blagostanje i individualne slobode“ (Ascady, 2012:121). Staranje kao praksa i kao etika dovodi u pitanje shvatanje individue u duhu liberalne tradicije, u kojoj se individua konceptualizuje kao samostalna, samodovoljna i izolovana. Alternativno razumevanje individue moguće je upravo fokusiranjem na staranje; onda se individua otkriva kao ona koja saraduje sa drugima, podržava druge i solidarna je sa njima, a da sve to nije u suprotnosti s njenim individualnim interesom, već upravo obrnuto. „Dobrobit u odnosu staranja podrazumeva

kooperativan odnos onih koji su uključeni u staranje, kao i dobrobit samog odnosa“ (Held, 2005: 12).

Kako u većini savremenih društava, pa i onih najegalitarnijih, sve različite oblike staranja još uvek obavljaju uglavnom žene, to znači da žene žive u nekoj vrsti „**paralelne realnosti**“ ne samo u smislu praksi i društvenih položaja već i u smislu vrednosti kojima se rukovode u svakidašnjem životu. I u većini modernih društava postoji velika napetost izazvana dvostrukim opterećenjem žene, koje je u „tranziciji“ čak označeno i kao „trostruko“, jer zbog niskog standarda i niske plaćenosti uključuje i dodatni rad (Gail and Kligman, 2000b). Rodne uloge, odnosno društvena i kulturna konstrukcija rodnosti još uvek predstavljaju dominantan način na koji se kod žena formira osećanje odgovornosti i motivacija da se staraju o drugima, koji čak mogu nadjačati monetarne nagrade (Lynch, Baker, and Lyons, 2009). Zato se staranje ne može objasniti „racionalnim“ ponašanjem usmerenim na zadovoljavanje „individualnih interesa“. Kako zapažaju feminističke teoretičarke, ideje „vlastitog interesa“ i „racionalnog ponašanja“, koje su vezane za tržište rada, ne mogu se primeniti na situacije u kojima rad nije plaćen (Folbre, 2006). Takođe, veliki deo staranja se **ne može jednostavno delegirati drugima**, ali pojedinačna društva, kao i društveni slojevi veoma se razlikuju u svojim praksama delegiranja, i danas i tokom istorije. Na primer, s početkom „tranzicije“ jeftina ženska školovana radna snaga iz Istočne Evrope je preplavila razvijene evropske zemlje, čime je omogućeno da se veliki deo obaveza delegira na kućne pomoćnice (Lutz, 2002; Misra and Merz, 2004). S druge strane, u zemljama poluperiferije, kao što je Srbija, u kojima je izraženo starenje stanovništva, intenzivna emigracija mlađih generacija generiše svojevrsnu „krizu staranja“ kada je reč o starima. Mnoge aspekte staranja nije lako pretvoriti u robe i usluge koje se mogu kupiti, upravo zato što staranje podrazumeva emocije, razmenu, podršku. Staranje je **relaciono i personalizovano**, čak i kada ga obavljaju profesionalci, na primer medicinske sestre i tehničari, u posebnim institucijama kao što su bolnice. Staranje je društveni odnos koji je veoma složen i višeslojan, i koji podrazumeva i određena znanja i veštine, kao i fizički rad i emocije.

Čak i kada postoje plaćene osobe koje obavljaju staranje, to ne znači da one mogu u potpunosti preuzeti ulogu onih koji bi bili „prirodni“ staraoci. Iako se društveni odnosi sve više denaturalizuju, odnosno **otprirodnuju**, radi se o procesu koji je postepen i delikatan u mnogim svojim aspektima. Zato staranje ne može jednostavno da se „kupi“ ili delegira drugima. Kako je u osnovi staranja lični odnos, može se pretpostaviti da postoje objektivne granice za smanjivanje obima staranja, a vrlo je verovatno i da nije poželjno, sa stanovišta reprodukcije ljudi (biološke i društvene) da se obim staranja smanji ispod nekih granica. Naprotiv, mnoge norme u savremenom društvu, na primer one vezane za roditeljstvo, podrazumevaju upravo **proširivanje staranja** i kao rada i kao emocije. Društvo ne može da smanji obim staranja, a da ne proizvede štetu u kvalitetu staranja ili čak štetu po širu društvenu zajednicu (Folbre,

2006). Na primer, ne može se smanjiti broj vaspitačica po jednom detetu, ili broj učiteljica ili medicinskih sestara po pacijentu, a da to ne utiče na kvalitet staranja i nege koja se obezbeđuje. Otuda mere „štednje” koje se odnose na institucije koje pružaju usluge staranja veoma često imaju veoma negativne efekte. Poseban je problem to što smanjivanje resursa namenjenih staranju, finansijskih, institucionalnih, ljudskih, utiče i na promenu vrednosti u pravcu jačanja asocijalnih i antisocijalnih vrednosti i ponašanja.

Na nivou domaćinstva, odnosno porodice, i na individualnom nivou **odluke o obavljanju plaćenog i neplaćenog rada** su međusobno povezane i imaju vrlo izražen rodni aspekt. Teorija o tržištu rada i politike tržišta rada počinju sve više, pod uticajem feminističke kritike, da uočavaju ovu povezanost (Folbre, 2006; Lynch, Baker and Lyons, 2009). Staranje se sve češće artikuliše kao ekonomsko pitanje, i to ne samo u svetlu doprinosa ekonomskoj nauci već i u svetlu zdravorazumske činjenice da neplaćeni rad staranja predstavlja objektivnu granicu za učešće na tržištu rada, odnosno obavljanje plaćenog posla. Razvoj makroekonomije zavisi od ekonomije staranja. Različita istraživanja stalno potvrđuju da staranje o deci ili ostarelim roditeljima predstavlja najznačajniju varijablu ženskog učešća na tržištu rada. Takođe, ekonomske teorije koje se odnose na domaćinstvo pokazuju da se racionalne odluke donose s obzirom na domaćinstvo, odnosno porodicu kao celinu, a ne nužno na pojedine njene članove. One čak mogu biti i u suprotnosti sa interesima pojedinih članova, što opet ima veoma značajne rodne implikacije. Na primer, Bekerov model (Becker, 1981) „nove ekonomije domaćinstva” (*New home economics*) često je kritikovan upravo zato što je počivao na nekim problematičnim pretpostavkama: da su žene ekonomski nezavisne, da postoji „glava porodice” koja kontroliše finansije, da „glava porodice” vodi računa o svojim članovima, dok su, istovremeno, oni potpuno sebični, da postoji zajednički, zbirni prihod, da je irelevantno ko ga zarađuje, i da se celokupno vreme koje nije plaćeno klasifikuje kao „odmor”, što potpuno obezvređuje rad vezan za staranje (Lynch, Baker and Lyons, 2009). Ipak, zahvaljujući feminističkoj kritici, više nije moguće ignorisati činjenicu da u okviru domaćinstva različiti članovi imaju različitu moć, interese, obaveze i doprinose.

Kao direktna posledica ignorisanja staranja kao rada u privatnoj sferi javlja se njegovo neregistrovanje u bruto nacionalnom dohotku u najvećem broju zemalja. Izuzetak predstavljaju nordijske zemlje, koje od 30-ih godina prošlog veka uključuju neplaćeni domaći rad u svoje nacionalno računovodstvo. Ipak, zvanična ekonomija još uvek ima problem sa pronalaženjem načina da adekvatno pristupi neplaćenom radu u porodici, što je u zemljama u tranziciji dodatno iskomplikovano visokim stepenom informalizacije rada kao dela globalizacije u neoliberalnom kodu (Young, 2005). Ekonomistkinja Džuan Tronto (Tronto, 1994) smatra da je problem savremene ekonomije u tome što u njoj dominira zablude o mogućnosti stvaranja neograničenog bogatstva uz pomoć povećanja efikasnosti. U okviru takvog načina mišljenja nema mesta za stara-

nje, koje je suočeno sa limitima ljudske telesnosti i ljudskih odnosa. Staranje se u okviru te paradigme konstruiše kao „trošak” iako je u suštini centar ljudske egzistencije i društvenosti.

Feminističke teoretičarke su propitivale neke od postavki neoklasične ekonomije i ukazivale na „slepe mrlje”, koje su podrazumevale **privilegovanje monetarizovanih oblasti ekonomije** i nevidljivost neplaćene ekonomije staranja. Ali, ta nevidljivost staranja još je više usložnjena na poluperiferiji, koja je i sama dvostruko nevidljiva, jer nije ni centar ni periferija. Kao što zapaža Razavi, literatura koja se odnosi na staranje se bavi uglavnom „Severom”, a ne „Jugom” (Razavi, 2011). Raz-razvoj je u zemljama poluperiferije dodatno pojačao potrebe za staranjem, uz istovremeno smanjivanje institucionalne podrške za njegovo obavljanje. To znači da je stvorena neka vrsta trajne „**krize staranja**”, raskoraka između potreba i mogućnosti, sa formiranjem negativne spirale, u smislu daljeg pogoršanja. Ono što, međutim, ostaje izazov za dalja istraživanja, i što smo mi delimično pokušali da uradimo u ovom istraživanju, jeste upravo razotkrivanje različitih varijeteta, mnoštva formi i oblika, resursa i aranžmana, kojima se zadovoljavaju potrebe za staranjem na mikro nivou, na nivou svakodnevice. To smo nazvali „**mikrouniverzum staranja**” jer je to beskrajno složen svet, prepun dinamike i varijeteta, koji je, za sada, u velikoj meri nevidljiv, i konceptualno i diskurzivno obavijen tišinom i tamom.

Urušavanje država blagostanja, na Istoku i na Zapadu, nužno je vodilo urušavanju institucija koje su obezbeđivale usluge vezane za staranje. Države ili omogućuju da se **direktno** obezbede usluge staranja (zdravstvo, obrazovanje, predškolske ustanove, starački domovi) ili **indirektno** pomažu staranje (penzije, različiti oblici socijalne pomoći, mogućnost odsustvovanja, npr. materinsko ili roditeljsko odsustvo). Međutim, kvalitet staranja je zavisn i od nekih „univerzalnijih” datosti, koje važe za društvo u celini: infrastrukture, nivoa tehnološke opremljenosti, organizacije, kvaliteta institucija, vladavine zakona (za razliku od nepotizma ili korupcije). Kvalitet staranja je zavisn i od etičkih struktura, koje korespondiraju sa društvenim i ekonomskim strukturama, kao i od rodni režima.

Kriza staranja je usko povezana sa **siromaštvom vremenom** (*time-poverty*). Ali, kako to s pravom zaključuje Razavi, nije svejedno da li je siromaštvo vremenom povezano i sa materijalnim siromaštvom ili se radi o kombinaciji „siromaštvo vremenom – materijalno bogatstvo” (Razavi, 2011). Takođe, moguća je i kombinacija „bogat vremenom – materijalno siromašni”, koja je karakteristična za veliki deo populacija u zemljama u razvoju, gde su oni koji više ne žive u ruralnim domaćinstvima ujedno i nezaposleni. Svi ovi kontekstualni faktori utiču na ekonomiju staranja, i na mikro i na makro nivou. Razavi kategorično ističe da su potrebna „**sočiva staranja**” (*care lenses*) za sagledavanje procesa akumulacije kapitala, kao i razumevanje šta se tokom razvoja dešava, umesto što se a priori pretpostavlja da će ekonomski rast doprineti poboljšanju staranja i blagostanja

(Razavi, 2011). Potrebno je prihvatiti jednostavnu činjenicu na koju je ukazala još polovinom 90-ih Elson (Elson, 1994: 40) da „sposobnost kapitala da mobilize radnu snagu za 'produktivni rad' zavisi od delovanja nekih nemonetarnih sklopova društvenih odnosa da mobilize radnu snagu za reproduktivan rad“.

Odgovornost za staranje predstavlja i finansijsko i vremensko **ograničenje** za one koji/e ga obavljaju. Tako, žene mogu birati karijeru koja im omogućuje lakše usklađivanje obaveza ili odustajati od porodice i rađanja kako bi smanjile obaveze staranja. Podsticanje muškaraca da preuzmu aktivniju ulogu u staranju, naročito u očinstvu, noviji je trend, ali njegovi efekti su ograničeni i nastupaju sporo tako da će se osetiti tek u sledećim generacijama. Evropske rodne politike (A roadmap for equality between women and men 2006-2010) idu upravo u pravcu ohrabriranja i žena i muškaraca da usklađuju svoj profesionalni i porodični život, što svakako doprinosi razbijanju stereotipa i predrasuda. Ipak, ovo su tek početni koraci. Staranje stvara **troškove** u obliku izgubljenih mogućnosti, finansijskih troškova i izgubljenog vremena, ali ono donosi velike intrinzične **nagrade**, jača društvene i porodične veze i omogućuje dobar kvalitet usluga za korisnike/zavisnike. Zato je logično da i u troškovima, ali i u nagradama oba roda učestvuju podjednako. Ali, važno je i da se **smanje društvene i ekonomske nejednakosti** koje su izazvane staranjem i unutar same populacije žena. Žene koje nemaju dece imaju gotovo podjednake šanse na tržištu rada kao i muškarci, za razliku od žena koje imaju malu decu. Prebacivanje troška biološke reprodukcije, materijalnog i vremenskog, isključivo na roditelje, doprinosi jačanju društvenih nejednakosti i među ženama i među porodicama. Kao što pokazuje situacija u Srbiji, cena ovih nejednakosti može biti i smanjivanje fertiliteta i nepovoljna demografska situacija, što bi imalo ozbiljne razvojne posledice (Bobić i Blagojević, 2012).

Za feminističku političku ekonomiju, kao i za rodne politike, ostaju izazovi vezani za merenje staranja, odnosno za dalji rad na tome da ono postane vidljivo. Verovatno je da će se ovi problemi razrešiti u najskorije vreme. Tako Nensi Folbr (Folbre, 2006) iznosi predlog stvaranja nekoliko **indikatora** koji bi se odnosili na staranje. Iako oni zahtevaju relativno sofisticirano prikupljanje podataka, i čini se da više odgovaraju društvima i ekonomijama koje su manje informalizovane nego što je to slučaj sa zemljama u razvoju, ili zemljama poluperiferije, razmišljanja u ovom pravcu su veoma podsticajna. Kako kaže Folbr, muškarci uglavnom daju više novca, a žene ulažu više vremena u direktno staranje. Zato, smatra ona, postoji potreba da se nađu **zajednički imenitelji** kako bi bile moguće komparacije, a za to su potrebni novi indikatori. Na primer, ona predlaže ustanovljavanje indeksa koji bi bio sličan Indeksu rodnog osnaživanja (Gender Empowerment Index), ali bi, umesto da uzima u obzir žensku participaciju u „muškoj sferi“, obrnuo taj odnos i uzeo u obzir mušku participaciju u „ženskoj sferi“ (Folbre, 2006).

HIPOTETIČKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je trebalo da odgovori na sledeća opšta pitanja:

1. Kakvo je stanje stvari, odnosno kako je urodjena svakodnevica u Srbiji 2012, i kakve su se promene dogodile u odnosu na 2006?
2. Kakvi se trendovi mogu očekivati s obzirom na već započete promene kao i na promene u okruženju?
3. Kako promene u svakodnevici i karakteristike rodnog režima utiču na društveni i ekonomski razvoj i obrnuto, kako urodjena svakodnevica utiče na društveni razvoj?

Osnovna hipoteza je bila sledeća:

Dominantan oblik rodnog režima u Srbiji strukturira se pod uticajem **nasleđa** s jedne strane (socijalističko nasleđe egalitarizma i nasleđe tradicionalnih patrijarhalnih vrednosti), i „**tranzicijskih promena**“, koje imaju i **negativne aspekte** (raz-razvoj) i **potencijalno pozitivne aspekte** (transnacionalizacija, rodne politike, jačanje NVO-a, naročito ženskih, nove tehnologije, pojačana mobilnost...) s druge strane. Dominantan pravac razvoja rodnog režima povlači jačanje privatnosti uz porast egalitarnosti i individualizma.

Ova generalna hipoteza je bila specifikovana nizom posebnih hipoteza koje su ispitivane u istraživanju i koje ćemo, u vidu zaključaka, izneti u odgovarajućim delovima teksta.

2. METODOLOŠKI PRISTUP

UVOD

Metodologija RB je proizašla iz ciljeva istraživanja koje je definisao naručilac i koji su bili dvojaki:

1. Da se ispituju rodne razlike i nejednakosti s obzirom na svakodnevni život, ekonomiju nege i kvalitet života;
2. Da se omogući bolje targetiranje i praćenje različitih javnih politika u Srbiji i njihovog efekta na žene i rodne odnose.

Da bi se ispunili ovi zahtevi bilo je potrebno koristiti višestruke izvore i komplementarne metodološke postupke, uključujući:

1. anketno istraživanje sa posebno dizajniranim i kontekstualizovanim upitnikom, koje je pokrivalo različite aspekte svakidašnjeg života;
2. različite kvalitativne metode, uključujući fokus grupe, intervjue, posmatranje sa učestvovanjem, lične arhive itd.

Početna pretpostavka u dizajniranju metodologije je bila da se kvantitativnim istraživanjem, ponovljenim na istom uzorku (reprezentativni uzorak za Srbiju, 20-50 godina starosti) omogući uvid u način života onog dela populacije koji je najaktivniji i podložan uticajima javnih politika, pre svega u sferi rada i zapošljavanja, a da se, s druge strane, kvalitativnim izvorima dopune saznanja o delovima populacije i oblastima koje nisu pokrivene anketom. Kvalitativna metodologija je korišćena da bi se brojevima iz ankete dalo dublje značenje i da bi se bolje razumeo način na koji ljudi racionalizuju i diskurzivno „pakuju“ svoje želje i iskustva, motive i stavove, posebno one koji su vezani za rodnost i staranje. I dok je anketno istraživanje pre svega dalo „presek stanja“, kvalitativni deo istraživanja je bio pre svega usmeren na traženje „tačaka“ sa kojih je moguće **ubrzati transformaciju** svakodnevica i društva u celini u pravcu postizanja veće ravnopravnosti i većeg stepena inkluzije, kako u privatnoj tako i u javnoj sferi.

RB anketno istraživanje pokušava da popuni prazan prostor saznanja o tome kako rod kao relevantna društvena kategorija „radi“ kroz skup praksi i diskursa na mikro nivou (porodica i domaćinstvo), posmatrano iz individualne perspektive. Važno je napomenuti da su svi ovi metodi komplementarni i u sinergiji i da obezbeđuju informacije koje su smeštene u širi teorijski okvir rodnosti u zemljama „tranzicije“.

U odnosu na RB 2006 (koji se tretira kao *baseline* studija) RB 2012, a pogotovu njegov kvalitativni deo, proširen je u sledećim pravcima:

- > **Ekonomija staranja** – gde je fokus na oblastima kao što su: roditeljstvo, staranje o starima, bolesnima i osobama sa invaliditetom, i staranje kao profesija.
- > **Nove i stare vulnerabilnosti** vezane za rod, rodnost i staranje (samohrani roditelji, staraoci koji brinu o starima i bolesnima), oni koji „iskaču“ iz heteroseksualnog modela rodni uloga. Poseban fokus je na roditeljstvu, koje usled postojanja modela samo/žrtvujućeg mikromatrijarhata (Blagojević, 1994; 1997), snažno utiče na vulnerabilnost roditelja, naročito u nepovoljnom društvenom okruženju.
- > **Diskurzivna konstrukcija rodnosti, to jest analiza** diskursa svakodnevica kojima se konstituiše rodnost u nekim ključnim područjima, kao što su odrastanje, obrazovanje, profesija, porodica i identitet.
- > **Subjektivni doživljaj dobrobiti i zadovoljstva** u odnosu na rod, i u povezanosti sa drugim društvenim varijablama (starost, obrazovanje), odnosno socijalnim lokacijama (grad-selo, kulturni krugovi, porodična pripadnost itd.). Osnovno pitanje je kako se artikulišu ideje o sreći, za-

dovoljstvu, životnim ciljevima, i da li u tome postoje neke važnije razlike po liniji roda.

- > **Strategije porodica i domaćinstava:** Istraživanjem je ispitivano na koji način su strategije koje primenjuju porodice i domaćinstva na mikro nivou urodjene, posebno kada je reč o nabavci i korišćenju resursa i donošenju odluka o tome. Ovaj deo istraživanja je imao za cilj da ukaže na problematičnost individualističkih metodologija kojima se ispituju rodni odnosi u jednom konkretnom kontekstu, kakav je društvo Srbije, koje je u „tranziciji“ i na poluperiferiji i koje prolazi kroz proces razvoja. Kvalitativna metodologija je imala za cilj da omogući mapiranje toka resursa (ljudskih, društvenih, ekonomskih i kulturnih) kroz rodnu prizmu, ali sa značajnim naglaskom na višegeneracijskim odnosima i višegeneracijskom planiranju, razmeni i solidarnosti.
- > **Lokalnost/teritorijalnost:** Istraživanjem je ispitivan mezo nivo, između mikro i makro nivoa, tj. onaj koji se odnosi na karakteristike lokalnosti (*locality*) i teritorijalnosti u koju su smešteni pojedinci i pojedinke, odnosno porodice i domaćinstva. Ovaj nivo analize je delimično obuhvaćen anketom, a delimično kvalitativnom analizom (razlike grad-selo).

Kada je reč o drugom cilju koji je definisao naručilac istraživanja, a koji se odnosi na bolje targetiranje i monitoring određenih grupa koje se nalaze pod uticajem specifičnih javnih politika, korišćena metodologija je omogućila sledeće:

- > Poređenje podataka RB 2012 i RB 2006 (*baseline study*), da bi se ispitalo u kojoj meri i na koji način se ciljevi rodne ravnopravnosti materijalizuju u javnom i privatnom životu, i kakav je generalni pravac društvene promene u tom domenu.²
- > Targetiranje (putem intervjua) informanata/eksperata koji imaju uvid u neke specifične teme i oblasti, posebno kada je reč o ekonomiji staranja.
- > Targetiranje jedne specifične zajednice (Jagodina) koja je unela neke (za srpski kontekst) originalne metode podsticanja sklapanja braka i rađanja, i posredno ispitivanje njihovog uticaja.

U celini, dok se kvantitativni deo istraživanja uglavnom sastojao od izvesne dorade i prilagođavanja prethodno korišćenog upitnika (RB 2006), kvalitativni deo istraživanja je osmišljen tako da odgovori novim zahtevima. Zato je kvalitativni deo urađen putem veoma razgranate matrice upitnika sa otvorenim pitanjima koji su svaki put bili prilagođavani specifičnim ispitanicima, odnosno prilikama. Metod se sastojao od fleksibilnog targetiranja individua i grupa

² Treba napomenuti da u ovom istraživanju nije vršeno direktno već indirektno ispitivanje efekata rodni politika. Direktno ispitivanje bi podrazumevalo potpuno drugačiju metodologiju i drugačiji pristup.

kako bi se pokrilo što više **različitih životnih situacija**, naročito onih koje su povezane sa ekonomijom staranja, kao lajtmotivom ovog istraživanja.

KVANTITATIVNI DEO ISTRAŽIVANJA

Kvantitativni deo istraživanja se sastojao od ankete koju je u julu mesecu 2012. sproveo TNS Medium Gallup. Anketno ispitivanje je obavljeno u 68 opština, u tri dela Srbije: Vojvodini, Centralnoj Srbiji i Beogradu. Uzorak je obuhvatio 1026 ispitanika, starosti 20-50 godina. Uzorak je bio višestruko stepenovan i slučajan. Upitnik su popunjavali sami ispitanici, a prosečno vreme popunjavanja je iznosilo oko 30 minuta. Terenska provera verodostojnosti je obuhvatila 25% uzorka i potvrdila valjanost prikupljenih podataka.

Upitnik je imao oko 85% pitanja identičnih s pitanjima iz RB 2006, što je omogućilo poređenje i ispitivanje trendova. Pitanja su bila zatvorenog tipa i organizovana u okviru sledećih celina:

- > Demografske karakteristike ispitanika/ ce
- > Karakteristike domaćinstva
- > Rad i zaposlenost
- > Brak i/ili partnerstvo
- > Roditeljstvo
- > Zdravlje
- > Zajednice, mreže, okruženje
- > Kvalitet života
- > Stavovi

KVALITATIVNI DEO ISTRAŽIVANJA

U RB 2006 fokus grupe su bile formirane po liniji „dobitništva-gubitništva” u „tranziciji”, s obzirom na rod. Međutim, ovog puta su i fokus grupe i individualni intervjui bili orijentisani na relativno nove ciljeve, koji su prethodno opisani, a koji su se odnosili na ekonomiju nege, nove/stare vulnerabilnosti i mapiranje toka resursa na nivou porodice/domaćinstva.

Potrebno je naglasiti da je posebnu dodatnu vrednost za ovo istraživanje predstavljalo posmatranje sa učestvovanjem, koje je poprimilo etnografski karakter, a koje je proizašlo iz specifične situacije u kojoj je autorka ovog istraživanja provela nekoliko meseci. Naime, živeći u maloj zajednici u Vojvodini, i bivajući angažovana na konkretnom zadatku adaptacije kuće, autorka je imala prilike da susreće veliki broj ljudi koji pripadaju srednjim i donjim slojevima, i koji obavljaju različite vrste zanatskih poslova. Intenzivna interakcija sa „lokalnim stanovništvom” omogućila joj je neočekivane uvide u to kako zapravo funkcionišu „obični ljudi”, izvan centara kao što su Beograd, Niš ili Novi Sad. Poseban kvalitet koji je proistekao iz ove interakcije je skup uvida koji se odnose na faktor sredine, života u maloj zajednici i kontrole i pritisaka koji u njoj postoji.

Kvalitativni deo istraživanja je obavljen takođe u julu 2012. godine. Intervjui i fokus grupe su obavljani na različitim lokacijama: Beograd, Kladovo, Užice, Novi Sad, Jagodina, Vrdnik, Ruma, Niš, Novi Pazar. Intervjui i fokus grupe su snimani na trake i za većinu su urađeni transkripti, a za neke sažeci. Određen broj intervjua je obavljen mejlom.

Učesnici fokus grupa (22) bili su: samohrani roditelji, tinejdžeri, mlade seoske žene, mladi seoski muškarci, stari i bolesni žene i muškarci, stari ljude u staračkim domovima, invalidkinje, deca samohranih roditelja, mlade nezaposlene žene, mlade zaposlene žene i muškarci, seoske zaposlene žene, žene i muškarci aktivni poljoprivrednici, zaposlene žene i muškarci srednje generacije, nezaposleni i zaposleni mladi muškarci, deca samohranih roditelja, medicinsko osoblje.

Dubinski intervjui (32) bili su strukturirani preko nekoliko linija:

1. Normalni životni ciklusi bez ekstremnih situacija koje zahtevaju posebnu negu i staranje (staranje o maloj deci, međugeneracijska razmena staranja, staranje o starim roditeljima);
2. Ekstremne situacije staranja (teška bolest, samohrano roditeljstvo, staranje o osobama sa invaliditetom, višestruko staranje...);
3. Staranje o drugima kao profesija (medicinsko osoblje);
4. Staranje u homoseksualnim zajednicama;
5. Vulnerabilnost starih i bolesnih;
6. Strategije izlaska iz nepovoljnih situacija (emigracija, profesija, obrazovanje, preduzetništvo, mreže podrške, politika/partija);
7. Ekspertske intervjui (stručnjaci iz NVO i državnih službi).

U nekim slučajevima preklapalo se više ovih linija ispitivanja i upitnici su tome bili prilagođeni. Kako je bilo potrebno pronaći specifične slučajeve, korišćene su neformalne mreže da se dopre do ljudi koji bi bili pogodni informanti. Intervjui su trajali od jedan do dva sata, slično kao i fokus grupa.

OGRANIČENJA

Svako istraživanje ima svoja nužna ograničenja, koja se delimično mogu kontrolisati metodologijom, ali mnogo više prilagođavanjem interpretacije. Ponekad su ta ograničenja podsticaji za nove i neočekivane uvide. Ovo istraživanje je bilo suočeno s višestrukim ograničenjima, veoma različitim po svojoj prirodi. Na primer, kako je sprovedeno tokom leta, problem su predstavljale veoma visoke vrućine, na nivou elementarne nepogode, što je umnogome otežavalo realizaciju ispitivanja. Visoke temperature su blokirale normalan život i proizvodele razne komplikacije, uključujući smanjivanje dostupnosti i spremnosti ispitanika. Sledeće ograničenje je bilo potpuno drugačije prirode. Reč je o iz-

bornoj kampanji i o političkim pritiscima, pa i strahovima sa kojima su „obični ljudi”, posebno „na lokalnu” suočeni. Obazrivost sa kojom su mnogi pristupali ispitivanju je bila prilična prepreka, pa je upravo zato bitnu dopunu predstavljalo posmatranje sa učestvovanjem. Pored toga, problem je predstavljala i dostupnost nekih grupa, na primer tinejdžera ili studenata, jer su tokom leta zatvorene ustanove koje ih okupljaju. Na kraju, pritisak ekonomske krize, veoma nepovoljna socijalna klima, razočaranje, depresija, anomija, osećali su se na svakom koraku u ispitivanju. U nekim slučajevima bilo je veoma teško uspostaviti poverenje, pogotovu kada se radilo o ljudima koji funkcionišu više unutar sive ekonomije nego unutar zvanične. Upravo zato je korišćenje ličnih mreža bilo neophodno – da bi se ove prepreke u komunikaciji prevazišle i da bi se dobila pouzdanija saznanja o svakodnevnom životu ispitanika. Na kraju, sasvim je jasno da će iz ovakvog istraživanja nužno izostati neki društveni slojevi, tj. oni „na vrhu” i oni „na dnu”. Neki oblici marginalnosti su „uhvaćeni” fokus grupama i intervjuima, ali to ne iscrpljuje sve marginalne grupe niti sve oblike marginalizacije koji su na delu. S druge strane, ispitivanje elite u ovakvom istraživanju je gotovo nemoguće, odnosno moguće je samo posredno, preko stavova onih koji ne pripadaju novoj društvenoj eliti.

Svako istraživanje je ograničeno i po svojim ciljevima, i po svojim mogućnostima, i na osnovu resursa kojima raspolaže. Ovo istraživanje je pokušalo da unutar zadatih granica kombinacijom kvantitativne i kvalitativne metodologije prevaziđe jednostranosti i kvantitativnog i kvalitativnog metoda i da omogućiti uvid u dublje slojeve transformacije rodni režima u današnjoj Srbiji.

II DEO

ANKETA RODNI BAROMETAR: STANJE I TRENDОВИ

3. UVOD: OPIS UZORKA

Uzorak je bio reprezentativan za populaciju 20-50 godina starosti, muškarce i žene. Muškarci u uzorku su bili nešto mlađi od žena u uzorku. Oko dve trećine uzorka, i žena i muškaraca, rođeno je na teritoriji Centralne Srbije, sa teritorije Vojvodine je oko jedna petina ispitanika, dok su ostali (11% m i 12% ž) rođeni izvan ovih teritorija. To znači da je ispitivano stanovništvo velikim delom autohtono stanovništvo. Zanimljivo je da u Vojvodini sada živi približno jedna četvrtina ispitanika, u Centralnoj Srbiji oko polovine, dok ostali žive u Beogradu (23,7% m i ž). U skladu sa ovim podacima su i podaci o etničkoj pripadnosti ispitanika. Naime, 87% muškaraca i 85% žena su srpske etničke pripadnosti.

Ispitanici su najčešće imali srednje obrazovanje, i to muškarci nešto češće od žena (62% naspram 60%). Ipak, obrazovne strukture muškaraca i žena u uzorku su bile ujednačene, dok su razlike u generacijama bile daleko više izražene. Tako, među muškarcima učešće onih sa najnižim obrazovanjem u najmlađoj generaciji je 23%, u srednjoj 17%, a u najstarijoj 60%. Iako se smanjivanje učešća ove kategorije može posmatrati kao izrazito pozitivno, zabrinjava činjenica da se u najmlađoj generaciji zapaža porast učešća najneobrazovanijih muškaraca. Kod žena, međutim, ne postoji ova pojava. Naime, u najstarijoj posmatranoj generaciji učešće najneobrazovanije kategorije je čak 63%, ali je u srednjoj generaciji 20%, a u najmlađoj je dalje smanjeno na 17%. Iz ovih podataka se može zaključiti da je u najnižim društvenim slojevima došlo do retrogradnih kretanja kada su u pitanju muškarci i njihovo obrazovanje.

4. PORODICA I DOMAĆINSTVO

PORODIČNI STATUS

Porodični status ispitanika ukazuje na dosta bitne razlike između žena i muškaraca. Tako, žene češće od muškaraca žive u vanbračnoj zajednici, češće u braku bez dece, i češće u braku sa decom. Međutim, naročito su izražene razlike između žena i muškaraca kada je reč o jednoroditeljskim porodicama (samohrani roditelji)³, jer je učešće žena sa ovakvim tipom porodice čak sedam puta veće od učešća muškaraca. Veoma su izražene i razlike kada je reč o životu sa roditeljima, jer muškarci mnogo češće od žena nastavljaju da žive s roditeljima i posle sticanja zrelosti. Muškarci iz uzorka takođe češće žive sami od žena. S obzirom na to da su razlike u starosti između žena i muškaraca vrlo male, ovi podaci ukazuju na promenu porodičnih obrazaca po liniji roda. Ukratko, oni ukazuju na to da muškarci češće od žena započinju samostalni život, ali i češće ostaju s roditeljima, mnogo ređe sami podižu decu i ređe žive u vanbračnim zajednicama.

PORODIČNI STATUS

	muškarci	žene
Vanbračna zajednica	7.8	8.3
U braku bez dece	6.7	7.2
U braku sa decom	38.7	41.9
Proširena porodica (bračni par, deca, roditelji...)	7.4	7.4
Sam roditelj sa detetom/decom	1.0	7.2
Sam/a, živi s roditeljem/ima	28.6	19.6
Živi sam/a	9.4	6.4
Ostalo	0.4	1.9

³ U tekstu ćemo termine „jednoroditeljske porodice“ i „samohrani roditelji“ upotrebljavati kao sinonime, iako oni označavaju delimično različite stvari. Dok je termin „jednoroditeljska porodica“ precizniji, jer se odnosi na jednog roditelja sa detetom ili decom, termin „samohrani roditelji“ označava ono što se u realnosti najčešće događa – da jedan roditelj, uglavnom majka, obezbeđuje prihode, brine i stara se o detetu/deci. Termin „samohrani roditelj“ je na neki način bliži terminu „single parent“, jer je ovde akcenat na roditelju, a ne na porodici.

U poređenju sa 2006. došlo je do bitnih pomeranja u porodičnom statusu ispitanika. Učešće onih koji žive u braku sa decom i kod muškaraca i kod žena je znatno smanjeno. Tako je 2006. godine u tom statusu bilo 51% ž i 42% m, a 2012. godine 39% m i 42% ž.

Posmatrano po starosti, može se zapaziti da samo 45% muškaraca starosti 30-39 godina živi u braku sa decom, kao i samo 63% muškaraca starosti 40-50 godina života. Među ženama je ova situacija nešto drugačija, pa je generacija 30-39 godina starosti češće u braku sa decom u odnosu na muškarce (56%), ali je starija generacija čak i ređe u braku sa decom od muškaraca iste generacije (57%). Sasvim je jasno da su i sklapanje braka i rađanje dece bili izrazito pod uticajem krize 90-ih, i da je visok ceh platila upravo generacija koja je u vreme krize bila (u demografskom smislu) u godinama kada se sklapa brak i rađaju deca.

Zanimljivo je da je učešće onih koji žive u vanbračnim zajednicama i među ženama i među muškarcima najviše u srednjoj posmatranoj generaciji i da iznosi oko 11% za oba pola. Očigledno je da se radi o **trendu „modernizacije“ bračnih odnosa**, koji podrazumeva da se brak ne sklapa dok se odnosi ne stabilizuju, odnosno dok nije „dete na putu“.

Kada se posmatra učešće samohranih roditelja po generacijama, onda se u generaciji 40-50 godina starosti uočavaju drastične razlike između muškaraca i žena. U ovoj generaciji čak 14% žena živi u ovakvim porodicama, za razliku od 0,5% muškaraca. Znači da je verovatnoća da žena starosti 40-50 godina u Srbiji živi kao sama majka sa detetom ili decom čak tridesetak puta veća nego verovatnoća da otac živi sam sa detetom/decom!

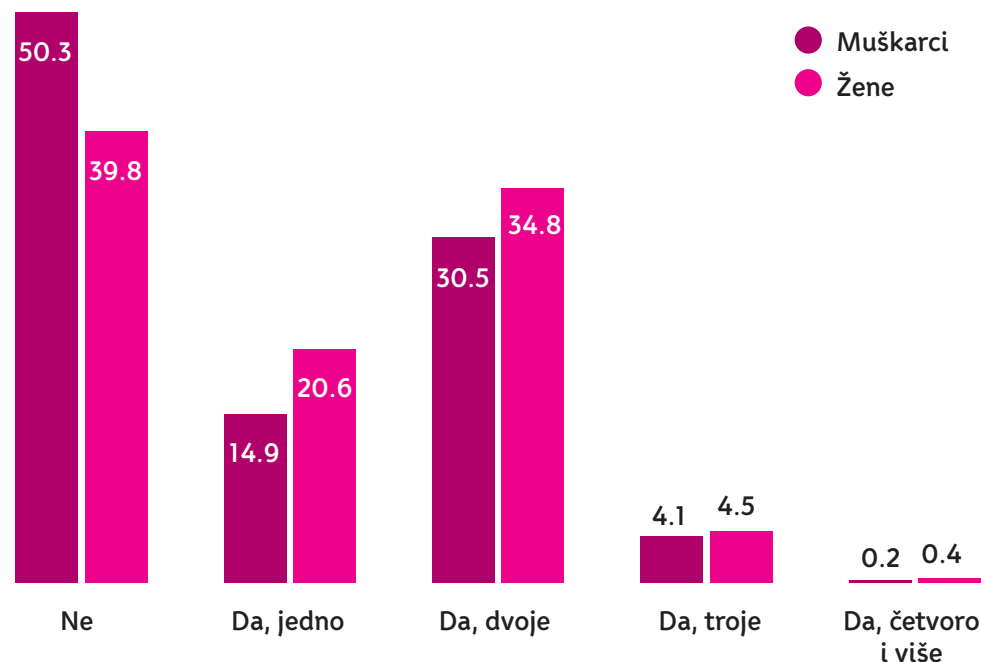
U proširenoj porodici živi 11% ispitanika, i pokazalo se da je takva situacija vezana za nizak stepen obrazovanja. S druge strane, ispitanici koji žive u vanbračnoj zajednici češće su više obrazovani. Čak 18% muškaraca i 20% žena koji imaju neku akademsku titulu žive u ovakvim zajednicama. I žene i muškarci koji žive u jednoroditeljskim porodicama često imaju niže obrazovanje. Među ženama koje imaju samo osnovnu školu ili niže obrazovanje čak 11% živi u jednoroditeljskim porodicama, dok je u proseku za žensku ispitivanu populaciju taj broj 7%.

U skladu sa ovim podacima su i podaci o broju dece. Muškarci iz uzorka **nemaju decu** u 50% slučajeva, dok žene češće imaju jedno, dvoje, troje i više dece. Posmatrano po starosti, čak 44% muškaraca starosti 20-29 godina naspram 26% žena te starosti nema dece. U najstarijoj posmatranoj generaciji, svaki peti muškarac nema dece, naspram svake šeste žene. Ovaj podatak je zanimljiv, jer pokazuje da se roditeljska aktivnost na neki način sve više koncentriše na žene, što ima mnogostruke implikacije.

Posmatrano po obrazovanju, među muškarcima je obrazovanje činilac koji utiče na to da li će se imati deca ili ne samo kod onih najneobrazovanijih, dok su

ostale obrazovne kategorije izjednačene. Kod žena je, međutim, veza između obrazovanja i roditeljstva, kao i broja dece, mnogo jača. Tako, decu nema samo 17% onih sa najnižim obrazovanjem, nasuprot 50% onih sa titulom. Ovde svakako deluje i starost pripadnika posmatranih obrazovnih kategorija. Ali, takođe, žene sa višim obrazovanjem češće imaju manji broj dece, što je u skladu s pravilnostima koje postoje u široj populaciji, a koje ovaj uzorak samo potvrđuje.

DA LI IMATE DECU (SVOJU ILI USVOJENU)?

U poređenju sa 2006. porastao je broj muškaraca koji nemaju dece, sa 45% na 50%, kao i žena, sa 32% na 40%. Smanjilo se međutim, učešće žena sa dvoje dece, sa 39% na 35%. Svi ovi podaci su u skladu sa dugotrajnim nepovoljnim demografskim trendovima koji postoje u Srbiji još od prve polovine 20. veka (Bobić i Blagojević, 2012), a koji su se naročito pojačali u poslednjih dvadesetak godina. Podaci o broju dece i porodičnom statusu ukazuju, s jedne strane na uticaj nepovoljnih okolnosti za vreme 90-ih, čije posledice još uvek traju, a s druge strane, na izranjanje drugačijeg modela partnerskih i rodni uloga, pri čemu veliki broj muškaraca u starosti 20-50 godina ostaje ili izvan braka i/ili izvan roditeljstva. Inače, i žene i muškarci iz uzorka žive u proseku u domaćinstvima iste veličine (3,5 članova), tj. u malim porodicama. Broj dece (do 18 godina starosti) u domaćinstvima muškaraca i žena je takođe isti (0,4).

PRIHODI U DOMAĆINSTVU

Kada je reč o prihodima po članu domaćinstva, između ispitanika i ispitanica nije bilo bitnijih razlika. Ovo je logična posledica toga što je jedinica posmatranja u ovom slučaju domaćinstvo, a ne pojedinačni članovi. Najveći broj i žena i muškaraca iz uzorka je koncentrisan u kategoriji od 100 do 250 eura po članu domaćinstva, a zatim sledi kategorija 250 do 500 eura po članu domaćinstva. Oko dve trećine i žena i muškaraca smatra da im nedostaje još „mnogo“ da bi zadovoljili osnovne potrebe svog domaćinstva. Samo 19% muškaraca i 13% žena smatraju da njihovi prihodi u potpunosti zadovoljavaju njihove potrebe.

PRIHODI DOMAĆINSTVA PO ČLANU DOMAĆINSTVA

	muškarci	žene
Do 50 eura mesečno	7.2	6.2
Od 51 do 100 eura mesečno	15.3	16.7
Od 101 do 250 eura	33.1	30.9
Od 251 do 500 eura	20.5	19.2
Preko 500 eura	6.5	7.4
Bez odgovora	17.4	19.6

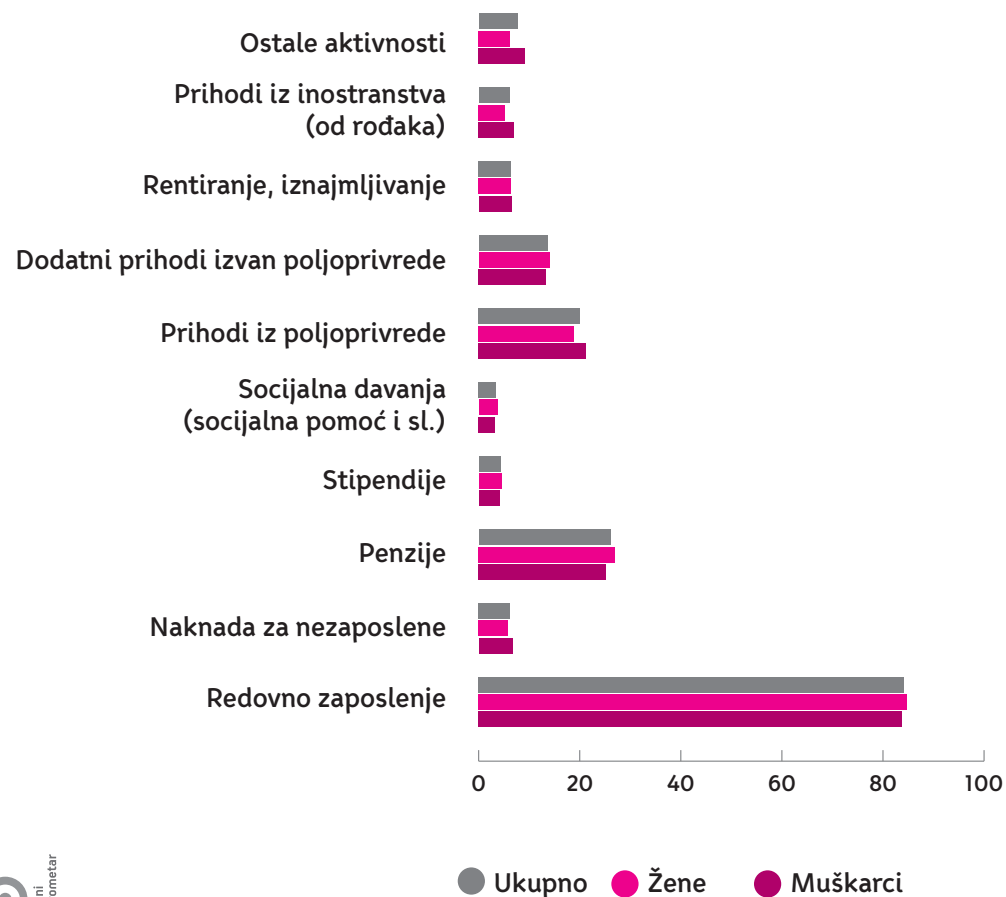
DA LI SU VAŠI PORODIČNI PRIHODI DOVOLJNI ZA ZADOVOLJENJE OSNOVNIH POTREBA VAŠE PORODICE?

	muškarci	žene
Da, u potpunosti	19.4	13.2
Ne, nedostaje nam još malo	35.2	38.6
Ne, nedostaje nam još mnogo	40.1	41.4
Ne mogu da procenim, bez odgovora	4.9	6.4
Ne znam/bez odgovora	0.4	0.4

Prihodi u domaćinstvu, kao i pozitivna procena o dovoljnosti prihoda, rastu sa obrazovanjem ispitanika. Takođe, u većem gradu su potrebe domaćinstava više zadovoljene, sudeći po odgovorima ispitanika. Čak 52% žena sa sela naspram 26% žena iz velikog grada je izjavilo da njihovom domaćinstvu za zadovoljenje potreba „nedostaje još mnogo“.

Između visine prihoda po članu domaćinstva i procene da li su ti prihodi dovoljni postoji očekivana veza. Tako 84% onih sa najnižim prihodima smatra da im „nedostaje još mnogo“, ali i svaki četvrti među onima koji imaju najviše prihode (dakle, deset i više puta veće), takođe smatra da im nedostaje „još mnogo“. Ovo ukazuje na činjenicu da se s visinom prihoda menjaju i potrebe.

IZVORI PRIHODA U DOMAĆINSTVU

Izvori prihoda u domaćinstvu su višestruki: zaposlenje (kod najveće većine ispitanika); zatim slede penzije, a potom izvori prihoda iz poljoprivrede i od drugih delatnosti izvan poljoprivrede. Čak 84% muškaraca i 85% žena živi u domaćinstvima u kojima je bar neko redovno zaposlen. Ovako veliki značaj zaposlenosti proističe, između ostalog, i iz starosne strukture uzorka, koja je dizajnirana tako da pokrije upravo potencijalno najaktivniji deo stanovništva. Zato samo oko 16% domaćinstava iz uzorka nema prihode od redovnog zaposlenja.

Na drugom polu po značajnosti se nalaze prihodi iz inostranstva, rentiranje, socijalna davanja (stipendije, pomoć za nezaposlene). Iz ovih podataka se može zaključiti da najveći deo prihoda onih koji su u radno aktivnom uzrastu (posmatrano preko domaćinstva), ipak potiče od „živog rada“, a ne od minulog (penzije), niti od akumuliranog bogatstva (rentiranje), niti od različitih vrsta pomoći, privatne (rođaci) ili državne (socijalna davanja). Utoliko pre će onda i svi pokazatelji vezani za radnu aktivnost, odnosno posao i profesiju biti od prvorazrednog značaja. To znači da zaposlenost, posao, profesija u srpskom društvu *de facto* još uvek dominantno oblikuju položaj domaćinstva na lestvici društvene hijerarhije, a time i pojedina i pojedinki koji u njemu žive.

U domaćinstvima onih sa najnižim obrazovanjem **poljoprivreda je izvor prihoda** u 36% slučajeva. Zanimljivo je, međutim, da čak u 55% slučajeva kod ispitanika koji su sa sela poljoprivreda nije izvor prihoda. Redovno zaposlenje kao izvor prihoda češće imaju domaćinstva u kojima ispitanici imaju viši nivo obrazovanja, dok je kod naknada za nezaposlene obrnuto. Zanimljivo je da u velikom gradu **penzije** prima 21% domaćinstava, naspram sela gde je taj broj 30%. Verovatno da na to utiče starosna struktura seoskog stanovništva, ali i relativno rano penzionisanje. Penzije su utoliko češći izvor prihoda ukoliko je ispitanik/ca nižeg obrazovanja, pa je penzija izvor prihoda u čak 29% domaćinstava u kojima su oni sa osnovnom školom, završenom ili ne.

Oni koji imaju najniže prihode po članu domaćinstva su ujedno i oni koji najređe imaju prihode od redovnog zaposlenja: samo u jednoj polovini slučajeva, za razliku od onih s najvišim prihodima, koji imaju prihode od redovnog zaposlenja u preko 90%. To znači da je posao, **zaposlenost**, ne samo **osnovni izvor prihoda**, već i osnovni izvor društvenog statusa za najveći deo srpskog stanovništva. Najsiromašniji imaju prihode od penzija u 39% slučajeva, a najbogatiji u 14%, slučajeva. Najsiromašniji imaju dodatne prihode iz poljoprivrede u 50% slučajeva, ali i izvan poljoprivrede (23%). Najbogatiji, s druge strane, imaju najčešće prihode od rentiranja i pomoć iz inostranstva, kao i stipendije. Na kraju, u kategoriji najsiromašnijih najzastupljeniji su radnici, a u kategoriji najbogatijih – administratori, tehničari i stručnjaci.

Kada se posmatra domaćinstvo u celini, i svi njegovi članovi, i muškarci i žene, može se zapaziti da su najveće razlike upravo u činjenici da **ženski članovi do-**

maćinstva ređe ostvaruju prihode (15%) od muških članova. **Oko 50% članova domaćinstava prihoduje, iz različitih izvora.** Muškarci nešto češće imaju zdravstveno osiguranje, dok žene češće imaju penziono osiguranje. Ženama češće treba stalna nega ili pomoć, što je pomalo zbunjujući podatak, s obzirom na to da u domaćinstvima živi čak nešto više muškaraca starijih od 60 godina nego žena.

Sa stanovništva **ekonomije staranja** važna je procena **obima** potreba staranja s kojima su domaćinstva suočena. Ako se saberu svi oni (žene i muškarci) koji su stariji od 60 godina, deca do 10 godina starosti (kojih je bilo 0,40 članova u proseku), kao i oni kojima je potrebna nega, staranje (0,1), onda se može videti da je ukupan broj onih kojima je (eventualno) potrebna nega, staranje, briga i sl. oko 0,8 članova po domaćinstvu. Ovim brojem je stanje precenjeno, jer nisu svim starijim ljudima potrebni nega i pomoć, pa bi mogao da se uzme kao gornja granica. Drugi mogući pristup, utvrđivanje donje granice, minimuma, bio bi da se uzmu u obzir samo oni članovi kojima je sigurno potrebna nega, a kojih je 0,1 po domaćinstvu (žene i muškarci), i deca do 10 godina starosti (0,4 po domaćinstvu). To bi iznosilo 0,5 članova domaćinstava. Ovim brojem je stanje potcenjeno, jer je 10 godina isuviše niska starosna granica, s obzirom da nega, briga, nadzor i sl. traju bar do 15. godine, a zapravo i duže. Ipak, ovaj broj je indikativan jer ukazuje na apsolutni minimum broja članova domaćinstva kojima su potrebni nega i staranje, u proseku. Ako je prosek veličine domaćinstva 3,5, a broj članova kojima je neophodna briga, staranje 0,5, to znači da tri člana treba da pružaju negu, obezbeđuju staranje za 0,5 članova, **odnosno da na sedmero ljudi dolazi jedna osoba kojoj je potrebno da se o njoj neko stara.** Ovaj broj se može ekstrapolirati na ukupnu populaciju, ali treba imati u vidu da su iz uzorka izostala staračka domaćinstva. To isto može da se uradi i za individualno vreme koje se troši na brigu, negu, staranje. Time bi se dobio hipotetički obim aktivnosti, vremena, rada, ljudskih resursa koji su na mikro nivou potrebni da bi se zadovoljile potrebe za brigom/negom/staranjem.

MUŠKARCI

oni koji ostvaruju prihode	1.04
oni koji imaju zdravstveno osiguranje (lično ili preko nekog člana domaćinstva)	1.50
oni koji imaju penziono osiguranje	0.58
oni koji su stariji od 60 godina	0.16
oni kojima treba stalna nega/pomoć jer su bolesni i/ili osobe sa invaliditetom	0.04

ŽENE

one koji ostvaruju prihode	0.88
one koje imaju zdravstveno osiguranje (lično ili preko nekog člana domaćinstva)	1.44
one koje imaju penziono osiguranje	0.43
one koje su starije od 60 godina	0.15
one kojima treba stalna nega/pomoć jer su bolesne i/ili imaju invaliditet	0.06

Između visine prihoda i samoprocene slojne pripadnosti postoji povezanost. Tako se oni sa najnižim prihodima najčešće deklarišu kao „donji sloj“ (45%), ali se i najčešće, u odnosu na druge imovinske kategorije, deklarišu kao „isključeni i marginalizovani“ (svaki peti). Međutim, čak 15% onih sa primanjima preko 500 eura po članu domaćinstva deklarišu se kao „donji sloj“, mada oni sebe najčešće određuju kao srednji sloj. Svi oni koji imaju primanja **iznad 100 eura** po članu domaćinstva najčešće se deklarišu kao „srednji sloj“. Ovo je veoma zanimljivo jer pokazuje da su kriterijumi za utvrđivanje slojne pripadnosti, osim u ekstremima, postali vrlo nejasni i neodređeni.

Prihodi domaćinstva utiču i na procenu kvaliteta života, što je naročito vidljivo u ekstremima. Učešće odgovora da je kvalitet života „veoma nezadovoljavajući“ jasno opada s porastom prihoda. Tako je među onima s najnižim prihodima svaki peti ispitanik dao odgovor da mu je kvalitet života veoma nezadovoljavajući, dok to nije učinio niko s prihodima preko 500 eura po članu, i tek svaki 67. među onima koji imaju prihode od 251 do 500 eura. Oni s najvišim prihodima u polovini slučajeva smatraju da je većina njihovih potreba zadovoljena, dok je to slučaj tek sa 4% onih s najnižim prihodima.

KAKO BISTE OPISALI KVALITET SVOG ŽIVOTA U CELINI?

	Total	Prihodi					
		Do 50 eura mesečno	Od 51 do 100 eura mesečno	Od 101 do 250 eura	Od 251 do 500 eura	Preko 500 eura	Bez odgovora
Kao veoma nezadovoljavajući – osnovne potrebe mi nisu zadovoljene	5.9	21.7	12.8	3.7	1.5	0.0	5.3
Kao nezadovoljavajući – većina potreba mi nije zadovoljena	17.5	30.4	28.7	19.2	11.3	1.4	13.2
Ni zadovoljavajući ni nezadovoljavajući	32.9	31.9	28.7	39.0	33.8	38.0	23.7
Kao zadovoljavajući – većina mojih potreba je zadovoljena	32.7	4.3	23.2	32.6	47.5	49.3	28.9
Kao veoma zadovoljavajući – sve moje potrebe su zadovoljene	2.0	0.0	0.6	1.8	2.5	2.8	3.7
Ne mogu da ocenim, bez odgovora	8.9	11.6	6.1	3.7	3.4	8.5	25.3

KAKO BISTE OPISALI PROMENU SVOG SOCIJALNOG POLOŽAJA U TRANZICIJI (OD POČETKA 90-IH GODINA DO DANAS)?

	Total	Prihodi					
		Do 50 eura mesečno	Od 51 do 100 eura mesečno	Od 101 do 250 eura	Od 251 do 500 eura	Preko 500 eura	Bez odgovora
Ja sam gubitnik/ca – živim lošije	25.2	56.5	45.1	24.4	17.2	15.5	10.5
Ja sam dobitnik/ca – živim bolje	26.5	7.2	17.1	27.4	34.8	52.1	21.6
Ne mogu da ocenim, bez odgovora	48.2	36.2	37.8	48.2	48.0	32.4	67.9

Visina prihoda domaćinstva je povezana i sa ocenom gubitništva, odnosno dobitništva tokom „tranzicije“. Oni s najnižim prihodima sebe doživljavaju kao gubitnike u 57% slučajeva, dok oni sa najvišim sebe doživljavaju kao dobitnike u 52% slučajeva. Radi se, dakle, o **dve asimetrične slike**, dva asimetrična pogleda na svet i na realnost „tranzicije“. Ipak, treba zapaziti da su između ove dve krajnosti smešteni oni koji su neopredeljeni i ne mogu da procene, a kojih je u suštini mnogo, skoro polovina svih ispitanika.

GUBLJENJE POSLA I PONOVO ZAPOSŁJAVANJE

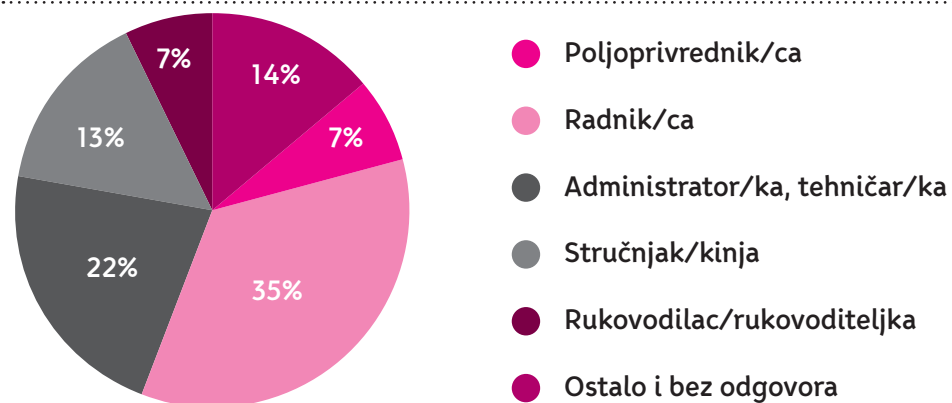
U velikom broju domaćinstava neko od članova je izgubio posao u proteklih pet godina. To se dogodilo u **jednoj trećini domaćinstava** i ispitanika i ispitanica. Međutim, u domaćinstvima muškaraca je češće neki član ponovo našao zaposlenje nego što je to bio slučaj sa domaćinstvima ispitanica. Teško je ove razlike dovesti direktno u vezu s razlikama u položaju žena i muškaraca na tržištu radne snage, s obzirom na to da je jedinica posmatranja u ovom slučaju domaćinstvo. Gubljenje i dobijanje novog posla je u vezi s veličinom naselja u kom se živi. U velikom gradu je čak 1,5 puta bila veća verovatnoća (u odnosu na selo) da će oni članovi domaćinstva koji su izgubili posao moći da ga ponovo nađu. U selu je, s druge strane, bila čak 1,7 puta veća verovatnoća da oni koji su izgubili posao neće moći da nađu drugi posao.

5. INDIVIDUALNI EKONOMSKI POLOŽAJ

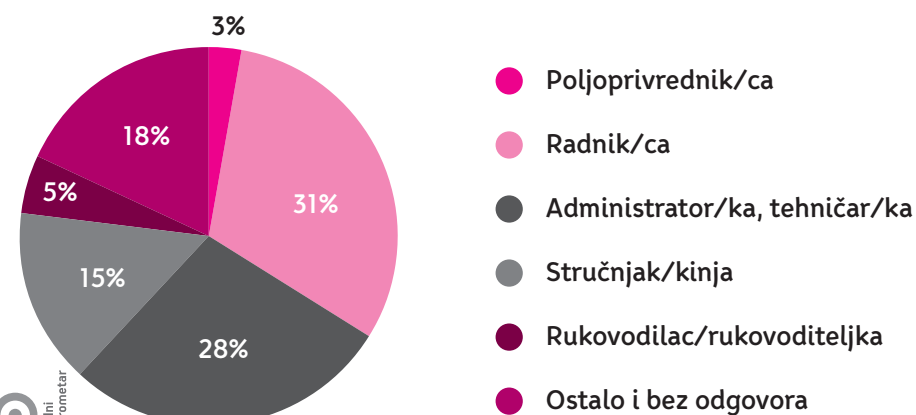
STRUKTURA PO ZANIMANJU

Struktura po zanimanju ispitanika pokazuje da je brojčano dominantna kategorija radnika, odnosno radnica. Muškarci u uzorku su češće od žena poljoprivrednici, radnici, i rukovodioci, a žene imaju veću zastupljenost u kategoriji administrativnih radnika. U odnosu na 2006. godinu došlo je do promene u zastupljenosti rodova među stručnjacima, odnosno do obrtanja odnosa u korist žena.

STRUKTURA PO ZANIMANJU - MUŠKARCI

STRUKTURA PO ZANIMANJU - ŽENE

PROFESIONALNO-EKONOMSKI STATUS

Poređenje ispitanika i ispitanica po individualnom ekonomskom položaju pokazuju značajne razlike. Muškarci iz uzorka su češće studenti, češće zaposleni u privatnoj firmi, češće vlasnici ili suvlasnici privatne firme, češće poljoprivrednici (koji plaćaju zdravstveno i penziono osiguranje), češće pomažući članovi (koji ne plaćaju zdravstveno i penziono osiguranje), češće samostalni ili zaposleni u neformalnoj ekonomiji i češće obavljaju slobodne profesije. Žene su, s druge strane, češće nezaposlene (čak 1,7 puta češće), češće „obeshrabbreni radnici“, tj. one koje se i ne prijavljuju jer ne veruju da će dobiti posao; češće izdržavana lica (skoro tri puta češće od muškaraca); češće su domaćice (čak 20 puta češće od muškaraca) i češće su penzionerke. Ovi podaci su u skladu sa osnovnim demografskim pokazateljima vezanim za aktivnost stanovništva. Posmatrano u celini, i u međusobnoj povezanosti, oni pokazuju da još postoje **značajne razlike u mogućnostima dostizanja ekonomske samostalnosti između žena i muškaraca**. Takođe, posmatrano u vezi sa porodičnim statusom, kao i sa brojem dece, ovi podaci pokazuju da rodnost funkcioniše u ekonomskoj sferi u očekivanom pravcu, tj. u pravcu isključivanja žena i stvaranja njihove ekonomske zavisnosti.

Ekonomski status je jasno povezan sa obrazovanjem. Tako su, na primer, žene bez škole u jednoj četvrtini slučajeva domaćice koje ne žele da traže posao. S druge strane su žene sa visokim obrazovanjem ili titulom, koje su najčešće zaposlene u državnim firmama.

VAŠ POLOŽAJ U ZANIMANJU/EKONOMSKI STATUS

Poređenje muškaraca i žena po starosnim kategorijama pokazuje da su **razlike u nezaposlenosti (prijavljenoj i neprijavljenoj) porasle u najmlađoj generaciji, u poređenju sa najstarijom** (sa 1,1 na 1,7 puta). U najmlađoj kategoriji i među muškarcima i među ženama najčešći su oni koji se školuju. Međutim, dok je kod najmlađih muškaraca sledeća po zastupljenosti kategorija zaposlenih kod privatnika, kod najmlađih žena je to kategorija zvanično prijavljenih nezaposlenih. U srednjoj starosnoj kategoriji i kod muškaraca i kod žena najbrojniji su oni koji su zaposleni kod privatnika. Međutim, u najstarijoj kategoriji muškarci su i dalje najčešće zaposleni kod privatnika, ali su žene najčešće zaposlene u državnoj firmi.

Ako se neki od ovih podataka uporede s podacima iz 2006. može se zapaziti da je u najmlađoj kategoriji žena došlo do porasta studentkinja/učenica i smanjivanja učešća zvanično nezaposlenih. Očigledno je da je produžavanje obrazovanja, pogotovo u uslovima smanjenog kvaliteta obrazovanja i znatno olakšanog dobijanja diploma, zapravo prikrivanje nezaposlenosti. Takođe, u najmlađoj kategoriji je došlo i do smanjenja zaposlenosti kod privatnika, sa 26% na 17%, kao i vlasništva odnosno suvlasništva nad privatnim firmama. Slično, došlo je i do smanjenja učešća izdržavanih lica među najmlađim ženama. Ovi podaci pokazuju da „izdržavanost“, kao potpuna ekonomska pasivnost postaje sve nemogućnija, jer je neophodno da domaćinstva obezbeđuju višestruke prihode, bilo u formalnoj ili neformalnoj ekonomiji.

POLOŽAJ U ZANIMANJU PO STAROSTI I POLU

	muškarci			žene		
	20-29	30-39	40-50	20-29	30-39	40-50
Učenik/ca, student/kinja	30.1%	1.4%	0.0%	28.4%	1.4%	0.0%
Nezaposlen/a (zvanično prijavljeni)	16.3%	5.0%	7.8%	25.2%	17.0%	9.4%
Nezaposlen/a neprijavljen/a (obeshrabreni radnik/ca)	5.4%	2.1%	4.4%	12.3%	3.4%	4.2%
Domaćica/in (obavlja domaće poslove i ne želi da bude zaposlen/a)	0.6%	0.7%	0.0%	3.2%	8.8%	10.8%
Zaposlen/a u privatnoj firmi (legalno)	25.9%	43.6%	31.2%	17.4%	34.0%	25.8%

	muškarci			žene		
Zaposlen/a u društvenoj/državnoj firmi	5.4%	26.4%	24.4%	5.2%	22.4%	27.2%
Vlasnik/ca ili suvlasnik/ca firme u kojoj radi	4.2%	10.0%	10.2%	0.6%	4.1%	7.5%
Poljoprivrednik/ca (plaća penziona i zdravstveno osiguranje)	1.2%	3.6%	7.8%	1.3%	0.7%	2.3%
Pomažući član poljoprivrednog domaćinstva (ne uplaćuje penziona i zdravstveno osiguranje)	0.6%	2.1%	2.0%	2.6%	0.7%	0.0%
Zaposlen/a u neformalnoj ekonomiji kao samostalan/na (rad po kućama, prodaja robe, rad u kući, npr. šivenje)	1.8%	1.4%	2.4%	0.0%	2.0%	3.3%
Zaposlen/a u neformalnoj ekonomiji (neprijavljeno)	2.4%	4.3%	1.5%	2.6%	1.4%	1.9%
Slobodna profesija (advokat/kinja, prevodilac, slikar/ka i sl.)	3.0%	0.0%	2.9%	0.6%	1.4%	1.9%
Izdržavano lice (u potpunosti)	2.4%	0.0%	0.5%	5.2%	2.0%	1.9%
Penzioner/ka	0.0%	0.0%	5.4%	0.0%	0.0%	8.0%
Stipendista/kinja	2.4%	0.0%	0.0%	2.6%	0.0%	0.0%
Bez odgovora	5.4%	2.1%	0.5%	3.2%	3.4%	1.9%

Kao i 2006. godine, i 2012. je i kod žena i kod muškaraca radno najangažovanija generacija 30-39 godina starosti. Međutim, i tu postoje značajne razlike između muškaraca i žena. Dok je u toj generaciji 4/5 muškaraca zaposleno, kod žena je to samo 3/5, što je povezano sa reproduktivnim ciklusom.

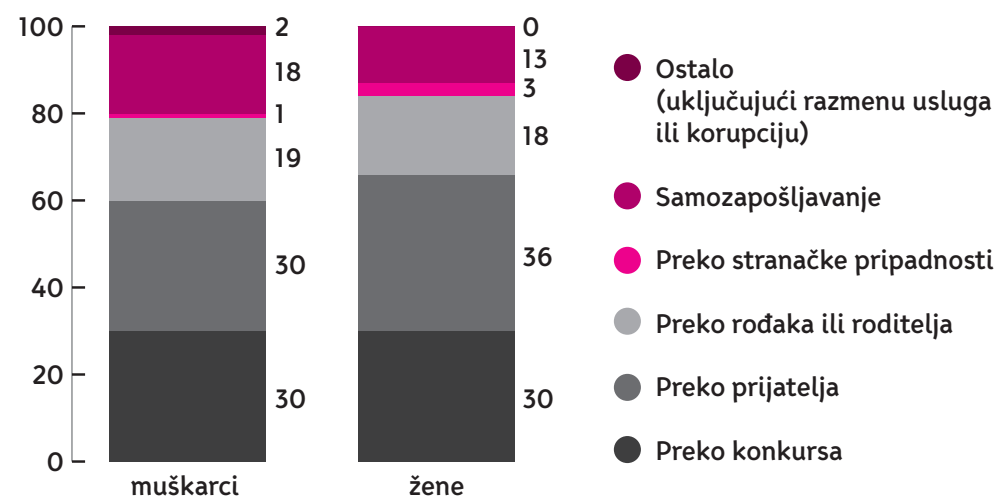
ZAPOŠLJAVANJE

Muškarci i žene nisu samo zaposleni u različitoj meri, već delom i **na različite načine dolaze do posla**. Muškarci podjednako često posao dobijaju preko prijatelja i preko konkursa, a žene najčešće preko prijatelja, a tek potom preko konkursa. Muškarci se češće samozapošljavaju, a češće i koriste korupciju, dok žene češće koriste stranačku pripadnost za zapošljavanje. Ono što je svakako najdramatičniji podatak jeste da **samo 30% i jednih i drugih posao dobija preko konkursa**, što znači da se posao u najvećoj meri i najčešće dobija izvan regularnih postupaka i mimo objektivnih kriterijuma kvaliteta. S druge strane posmatrano, ovo je i logična posledica privatizacije i sve većeg učešća zapošljavanja kod privatnika, kod kojih lična preporuka, poznanstvo ili razmena usluga mogu igrati značajnu ulogu.

Veoma zanimljive i daleko izraženije razlike su one po obrazovanju. Tako je tek svaka deseta žena bez obrazovanja, svaka četvrta s visokim obrazovanjem i svaka druga sa titulom posao dobila preko konkursa. Učešće prijatelja takođe raste sa obrazovanjem, kao i stranačke pripadnosti i samozapošljavanja. Jedini „metod“ koji nije najjasnije povezan sa obrazovanjem je dobijanje posla preko rodaka ili roditelja.

Posmatrano po starosti, najmlađi muškarci posao najčešće dobijaju preko prijatelja, oni iz srednje generacije preko konkursa, a najstariji opet preko prijatelja. Kod žena je situacija nešto drugačija. Najmlađe posao najčešće dobijaju preko prijatelja, kao i one srednje generacije, dok su najstarije posao najčešće dobijale preko konkursa. Iz ovoga se vidi postepeno **urušavanje institucije konkursa**, koji je *de facto* imao zaštitničku ulogu upravo za one grupe, uključujući i žene, koje imaju nepovoljniji društveni status. Drugim rečima, upravo su za žene važne institucija konkursa i meritokratija.

KAKO STE DOBILI POSAO KOJI OBAVLJATE?

NEZAPOSLENOST I ZARAĐIVANJE

Nezaposleni, i oni koji su prijavljeni i oni koji nisu, ipak rade i zarađuju. Čak 39% muškaraca i 25% žena koji su izjavili da su nezaposleni zarađuju za život na neki način. I u ovom slučaju obrazovanje ima pozitivan efekat. Naime, čak jedna trećina nezaposlenih žena s najvišim kvalifikacijama uspeva da zarađuje i pored nezaposlenosti, što je dva puta više nego kad je reč o ženama koje nemaju kvalifikacije. Posmatrano po starosti, mlađe žene rede zarađuju od žena srednje generacije i najstarije generacije (23% žena 20-29 i 29% žena 39-50). Ovo se može objasniti time što se najverovatnije radi o ženama koje podižu malu decu u ovom periodu, pa vreme nezaposlenosti koriste za posvećivanje roditeljskim dužnostima.

Oni koji zarađuju najčešće obavljaju samo jedan plaćeni posao. Čak 80% muškaraca koji zarađuju obavljaju jedan posao, dok je među ženama takvih još više – 84%. **Viši nivoi obrazovanja omogućuju ženama da češće obavljaju kako jedan tako i više plaćenih poslova.** Posmatrano po starosti, najmlađe žene najređe obavljaju kako jedan, tako i više plaćenih poslova. U ovom drugom slučaju razlike među generacijama žena su naročito izražene. Na primer, dok samo 1% najmlađih žena radi više poslova to čini 14% žena iz najstarije generacije. Radno angažovanje žena je očigledno tesno povezano s porodičnim ciklusom, ali i sa narastanjem materijalnih potreba u porodici u vreme podizanja dece.

Takođe, rašireno je i **pružanje usluga** drugima, što čini 15% muškaraca i 12% žena. Čini se, međutim, da je ovaj podatak nedovoljno pouzdan jer ljudi izbega-

vaju da odgovore na ovakva pitanja, bez obzira na zagarantovanu anonimnost. U stanovništvu su veoma izraženi **osećanje lične nesigurnosti** i želja da se prikrije sve što bi pojedinca/pojedinku moglo da dovede u nepovoljan položaj spram „države“, koja se doživljava kao „neprijateljska“, kao što je pokazao kvalitativni deo istraživanja. Oni koji obavljaju dodatne poslove to čine najčešće u sektoru usluga, a zatim u poljoprivredi.

PROIZVODNJA HRANE

Urušavanje ekonomije je dovelo do **jačanja prirodne privrede** kao normalnog dela procesa raz-razvoja. Dobar pokazatelj za to, sasvim u skladu sa deindustrijalizacijom, gubljenjem adekvatnih izvora prihoda, te razvijenom agrarnom tradicijom na sitnim posedima, jeste **proizvodnja hrane za vlastito domaćinstvo**. U uzorku čak 30% muškaraca i 34% žena obavljaju poslove vezane za proizvodnju hrane za vlastitu upotrebu. Proizvodnjom hrane za prodaju bavi se 11% muškaraca i 7% žena.

Muškarci koji su neobrazovani (ne/završena osnovna škola) bave se proizvodnjom hrane za vlastitu upotrebu u 53% slučajeva, a oni koji žive na selu u 46%. Kod žena, čak 67% onih bez obrazovanja bavi se proizvodnjom hrane za vlastitu upotrebu, kao i 54% onih koje žive na selu. Iz ovih podataka je sasvim jasno šta omogućuje **preživljavanje najsiromašnijim slojevima stanovništva**. Posmatrano po generacijama, žene starosti 40-50 godina proizvode hranu za vlastitu upotrebu u čak 42% slučajeva, za razliku od 38% muškaraca iz te generacije.

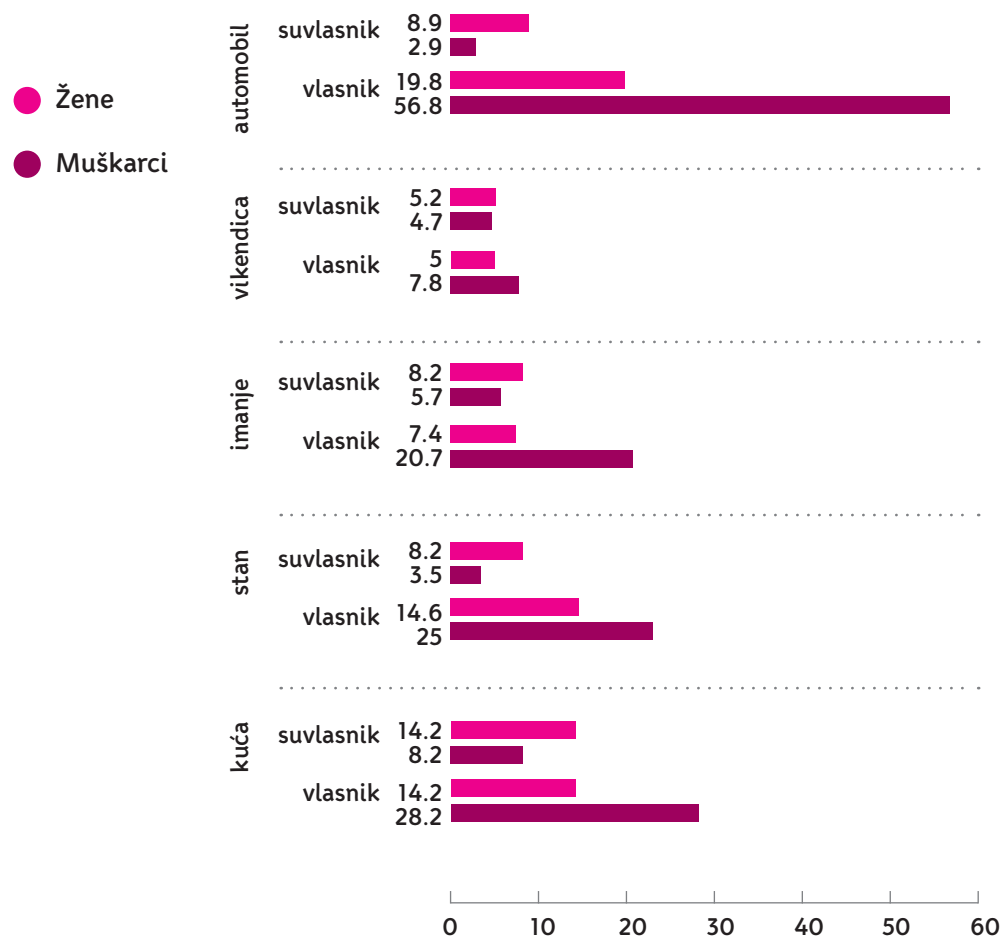
Kada je reč o proizvodnji **hrane za prodaju**, ovi procenti su znatno niži i kod žena i kod muškaraca. Tako samo 27% muškaraca s najnižim obrazovanjem proizvodi hranu za prodaju. Samo 22% muškaraca koji žive na selu proizvode hranu za prodaju. Žene su u ovom slučaju manje angažovane, pa samo 21% od onih najneobrazovanijih proizvodi hranu za prodaju, i samo 12% onih koje žive na selu. Samo 6% žena u najmlađoj starosnoj grupi proizvodi hranu za prodaju.

VLASNIŠTVO

Imovinske nejednakosti između muškaraca i žena su neopravdano **marginizovane** u korist razlika na tržištu rada, iako često one mogu biti značajniji indikator povoljnog ili nepovoljnog ekonomskog položaja. Ekonomske nejednakosti između žena i muškaraca, na individualnom i grupnom nivou, kumulativno stvaraju i razlike u vlasništvu. Zato je upravo vlasništvo, a ne zaposlenost, pa ni prihodi, prava i najvažnija mera ekonomskih nejednakosti između muškaraca i žena, i to utoliko više ukoliko je nezaposlenost visoka, a primanja niska i veoma varijabilna i nesigurna. Razlike u vlasništvu između muškaraca i žena proističu i iz razlika u nasleđivanju kao i iz razlika u registovanju vlasništva.

U Srbiji su žene mnogo ređe nego muškarci vlasnice nepokretne imovine kao i automobila. S druge strane, one su suvlasnice češće nego što su to muškarci. Očigledno je da dolazi do postepenog transfera vlasništva u korist izjednačavanja žena i muškaraca, i da se taj proces odvija kroz porast kategorije **suvlasništva**.

VLASNIŠTVO I SUVLASNIŠTVO

Ako se, na primer, saberu vlasništvo i suvlasništvo nad kućom ili stanom, onda se može videti da su razlike između muškaraca i žena mnogo manje. Iako su žene vlasnice stana u 15% slučajeva, one su suvlasnice stana u 8%. Muškarci su ređe suvlasnici jer su češće vlasnici.

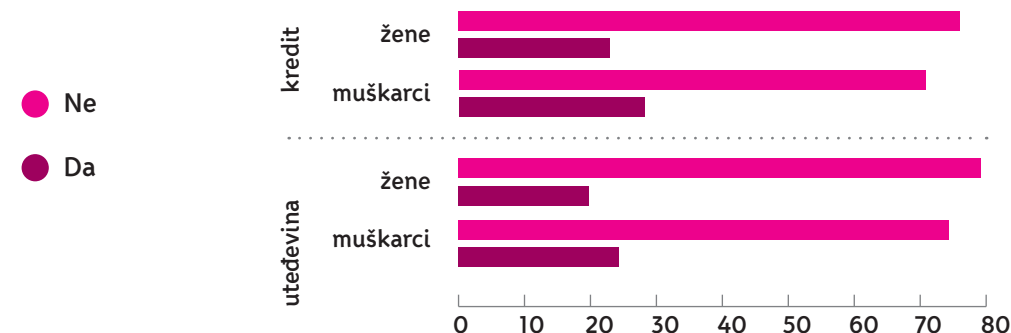
Ako se vlasništvo posmatra po obrazovanju, mogu se zapaziti veoma zanimljive razlike. Tako vlasništvo nad stanom i kod žena i kod muškaraca raste sa obrazovanjem, a vlasništvo nad kućom opada sa obrazovanjem. Iza ovih razlika stoje razlike u načinu života između ruralnog i urbanog stanovništva. Muškarci s visokim obrazovanjem su vlasnici stana u 36% slučajeva, a muškarci s titulom u čak 46% slučajeva. Referentni brojevi za žene su 23% i 30%. S druge strane, najneobrazovaniji muškarci su vlasnici kuće u 41% slučajeva, a najneobrazovanije žene u 24%.

Vlasništvo nad automobilom je posebno zanimljivo zato što ono direktnije ukazuje na promene stila i načina života. Žene s visokim obrazovanjem su vlasnice automobila u 30%, a žene s titulom u 20% slučajeva. Kod muškaraca su referentni brojevi 62% i 73%. Dakle, čak i kada su razlike u obrazovanju eliminisane ostaju, veoma velike razlike u **vlasništvu nad automobilom** koji je, između ostalog, i karakterističan simbol, često vezan za attribute muškosti i muževnosti. Takođe, učešće onih koji su vlasnici i suvlasnici kod oba pola raste sa starošću. Time se potvrđuje teza da je **vlasništvo kumulativni izraz nejednakosti** koje su akumulirane i višegeneracijski i u dužem vremenskom periodu.

UŠTEDEVINE I KREDITI

I žene i muškarci u najvećem broju slučajeva nemaju ni uštedevinu ni kredit na svoje ime. Međutim, i jedni i drugi imaju **kredite češće nego uštedevinu**. Ipak, muškarci češće od žena imaju i uštedevinu i kredite, što proizilazi iz razlika u njihovom ekonomskom položaju. Ali, treba zapaziti da su realne razlike između ekonomskog položaja žena i muškaraca, individualno posmatrano, daleko veće nego razlike u uštedevinama i kreditima, što proizilazi iz činjenice da je ekonomski položaj pojedinca/ke u suštini dominantno pod uticajem ekonomskog položaja domaćinstva/porodice, a ne toliko pod uticajem položaja muškarca/žene na tržištu radne snage.

UŠTEDEVINA I KREDIT

Još jedan izraz ekonomskih nejednakosti između muškaraca i žena ogleda se u njihovom raspolaganju ušteđevinom, odnosno u mogućnosti podizanja kredita. Muškarci češće od žena imaju ušteđevinu na svoje ime, i oni češće podižu kredit na svoje ime. Posmatrano po obrazovanju, muškarci koji su najobrazovaniji imaju i ušteđevinu i kredit na svoj imale čak u 46% slučajeva. Na drugom polu se nalaze najneobrazovanije žene, koje imaju ušteđevinu u 6% slučajeva i kredit u 10% slučajeva. Naravno, u poređenju sa obrazovanim ženama, obrazovani muškarci nemaju toliku prednost. Tako, 30% žena s titulom ima ušteđevinu, a 20% kredit. Međutim, sudeći i po ovim indikatorima, čak i kada je reč o ženama i muškarcima istog obrazovnog nivoa, žene imaju **znatno manju ekonomsku moć**.

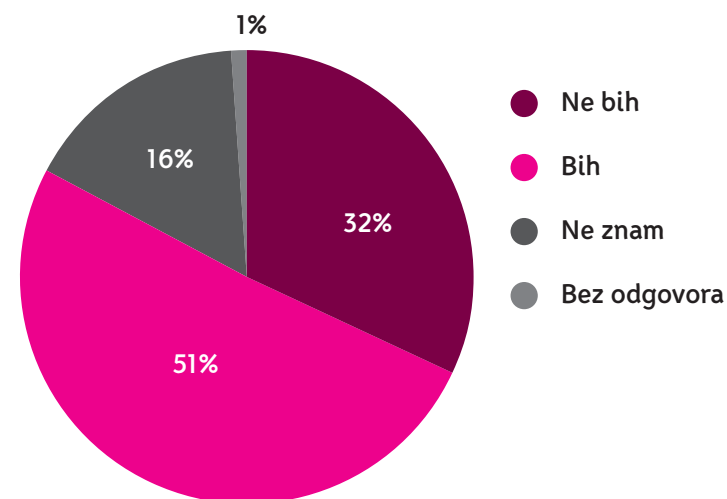
INICIJATIVE ZA POPRAVLJANJE EKONOMSKOG POLOŽAJA: ISELJAVANJE I POKRETANJE VLASTITOG BIZNISA

Suočene s teškom ekonomskom situacijom, visokom nezaposlenošću, nesigurnošću, neizvesnošću i slabom plaćenošću, različite generacije u Srbiji, u različitim fazama svog individualnog i porodičnog ciklusa, razmišljaju o mogućim putevima za popravljavanje vlastitog položaja. Uglavnom te inicijative i ideje idu u dva pravca: u pravcu razmišljanja o iseljavanju i u pravcu razmišljanja o pokretanju vlastitog posla.

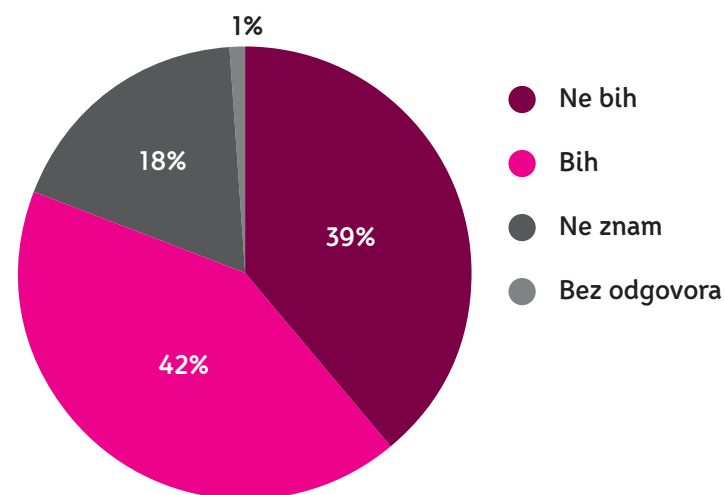
Na pitanje da li bi se iselili iz Srbije kada bi imali mogućnosti čak 47% ispitanika je izjavilo da bi to učinili. Kako podaci pokazuju, **muškarci su više skloni iseljavanju od žena**. U odnosu na 2006. godinu došlo je do povećanja sklonosti ka iseljavanju kod muškaraca (sa 45% na 51%), dok je kod žena ona ostala na istom nivou (42%). Ovo bi se moglo protumačiti time što su muškarci, bez obzira na viši nivo zaposlenosti, više „**pritisnuti**“ **očekivanjima o svojoj ekonomskoj ulozi** u porodici („izdržavaoci“). Takođe, moguće je, kao što je pokazao kvalitativni deo istraživanja, i da je došlo do popuštanja pritiska da „deca“ ostanu s roditeljima, što je naročito opterećivalo muškarce, s obzirom na patrijarhalni i patrilinearni karakter porodice. Ne treba potceniti ni mogućnost obavljanja različitih ilegalnih i polulegalnih profesija, u koje se olakšano uključuju mlade žene (prostitucija, industrija lepote i zabave), kao i proširivanje sektora usluga koji, generalno, ženama daje veće mogućnosti neformalnog i formalnog rada.

Žene s najnižim obrazovanjem su najmanje sklone iseljavanju – čak 54% se ne bi iselilo. S druge strane, najsklonije iseljavanju su žene sa završenom srednjom školom (45% bi se iselilo). Najskloniji iseljavanju su najneobrazovaniji muškarci (53%), kao i oni sa srednjom školom (51%). Muškarci s titulom bi se iselili u 55% slučajeva, za razliku od 40% žena s titulom. To znači **da će „odliv mozgova“ uglavnom više obuhvatiti muškarce od žena**. Posmatrano po starosti, čak 66% najmlađih muškaraca bi se iselilo, kao i 57% najmlađih žena.

MUŠKARCI - DA LI BISTE SE ISELILI IZ SRBIJE?

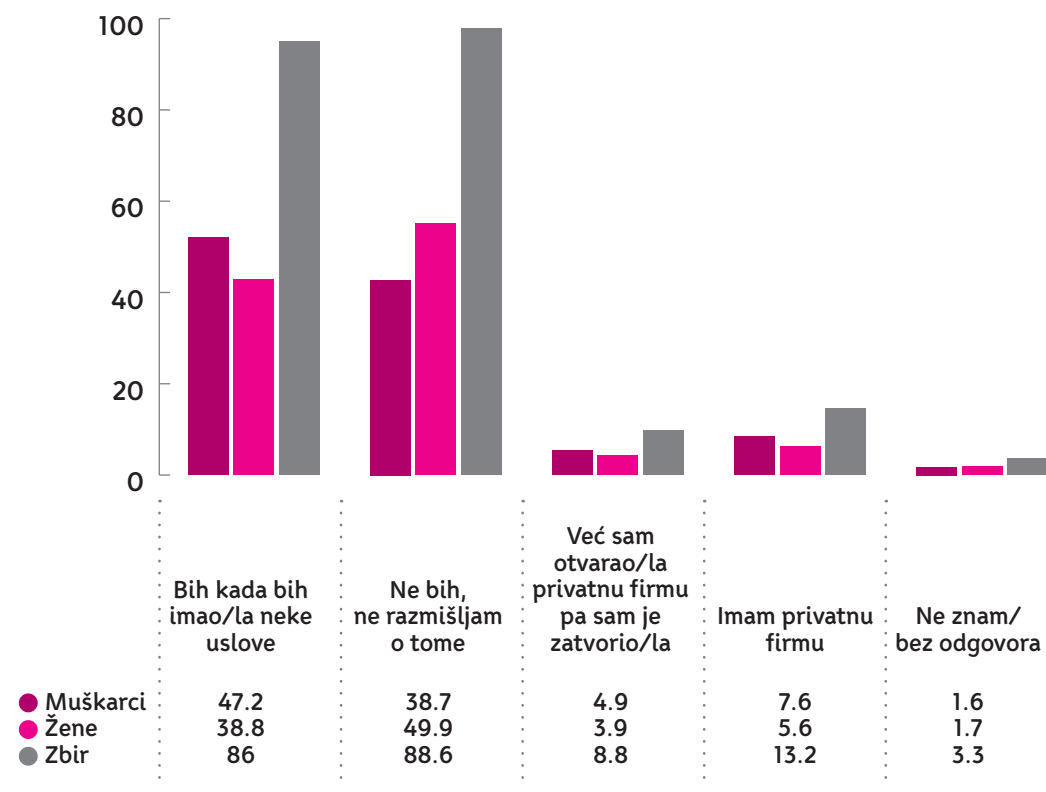
ŽENE - DA LI BISTE SE ISELILI IZ SRBIJE?

Kada je reč o otvaranju privatne firme, onda je 2012. gotovo podjednak broj onih koji bi započeli sopstveni biznis (43%) i onih koji ne bi (42%). **Muškarci pokazuju značajno veću spremnost za otvaranje privatnog biznisa** od žena (47% naspram 39%). Čak polovina žena i ne razmišlja o otvaranju privatnog biznisa. Posmatrano po obrazovanju, žene s visokim obrazovanjem pokazuju i najveću zainteresovanost za otvaranje privatnog biznisa, pa je njih 47% izjavilo da bi bile zainteresovane. Ovo je očekivano, s obzirom na to da žene s

titulom uglavnom mogu da iskažu svoje potencijale u većim institucijama, a ne u malom privatnom biznisu, pa su one pozitivno odgovorile u 40% slučajeva. Među muškarcima postoji slična situacija. Posmatrano po starosti, čak 47% najmlađih žena bi pokušalo da otvori privatni biznis ako bi imale mogućnosti, kao i 65% najmlađih muškaraca. Očigledno je da preduzetnička orijentacija raste u mlađim generacijama.

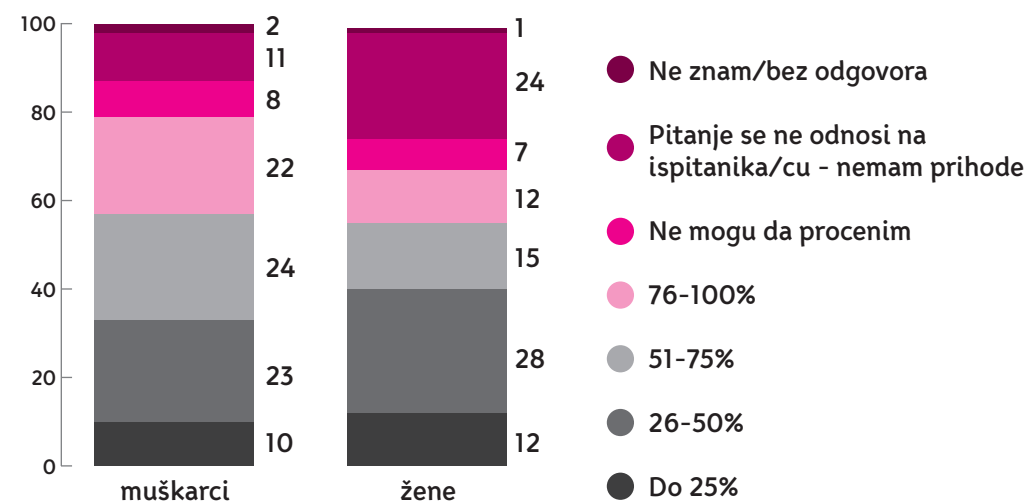
DA LI BISTE PREDUZELI KORAKE U PRAVCU RAZVIJANJA PRIVATNE DELATNOSTI?

UČEŠĆE U PORODIČNOM BUDŽETU

Različita situacija žena i muškaraca na tržištu rada odražava se i na njihovo različito učešće u porodičnom budžetu. **Muškarci češće obezbeđuju veći deo porodičnog budžeta.** Svaka četvrta žena iz uzorka i svaki deseti muškarac uopšte ne doprinose porodičnom budžetu. Najviše žena koje doprinose porodičnom budžetu to čini do visine od 50%, dok najveći broj muškaraca koji doprinose porodičnom budžetu to čini u visini od preko 50%.

LIČNI DOPRINOS PORODIČNOM BUDŽETU

Ako se doprinos porodičnom budžetu posmatra po obrazovnim kategorijama žena, može se videti da je u najnižoj obrazovnoj kategoriji, kao i među ženama sa srednjom školom dva puta više onih koje imaju doprinos do 50% porodičnog budžeta nego onih čiji je doprinos iznad 50%. S druge strane, **među visoko-obrazovanim je učešće jednih i drugih izjednačeno.** To znači da obrazovanje povećava šanse za jačanje ekonomske moći žene u porodici, i posredno i neposredno. Posredno, boljim upravljanjem unutarporodičnim resursima, a neposredno, preko višeg nivoa plaćenosti koje omogućuju poslovi vezani za viši nivo obrazovanja.

POTROŠNJA VREMENA

Struktura potrošnje vremena je dobar indikator razlika u načinu života, ekonomskom statusu i aktivnostima muškaraca i žena. U skladu s prethodnim podacima o ne/zaposlenosti, ispitanice **provode skoro jedan sat dnevno manje od ispitanika u obavljanju plaćenog posla** (4 sata žene i 5 sati muškarci). One provode i upola manje vremena u neformalnim, ali plaćenim radnim aktivnostima. S druge strane, one provode mnogo više vremena od muškaraca u aktivnostima vezanim za gajenje dece (dva puta više), u kućnim poslovima (4,3 puta više), kao i u negovanju starih, bolesnih i dece (2,7 puta više). Drugim rečima, kada se saberu sve aktivnosti koje žene i muškarci obavljaju, a koje se mogu okarakterisati kao „rad“ (uključujući i gajenje dece), **žene rade više od muškaraca** (8,76 naspram 7,47 sati dnevno tokom radne nedelje). Ove razlike utiču i na razlike u provođenju slobodnog vremena, pa se žene mnogo manje

od muškaraca bave sportom i manje vremena provode u druženju. S druge strane, one spavaju nešto duže od muškaraca i više vremena troše na održavanje lične higijene. Sasvim je jasno da su ove razlike povezane i s razlikama u njihovom ekonomskom statusu jer činjenica da žene više obavljaju one aktivnosti koje spadaju u neplaćeni domaći rad i staranje o članovima porodice utiče na njihovu mogućnost da obavljaju plaćene aktivnosti, da kvalitetno provode svoje slobodno vreme i izgrađuju svoj socijalni kapital.

POTROŠNJA SATI U TOKU RADNOG DANA NA RAZLIČITE AKTIVNOSTI (U PROSEKU)

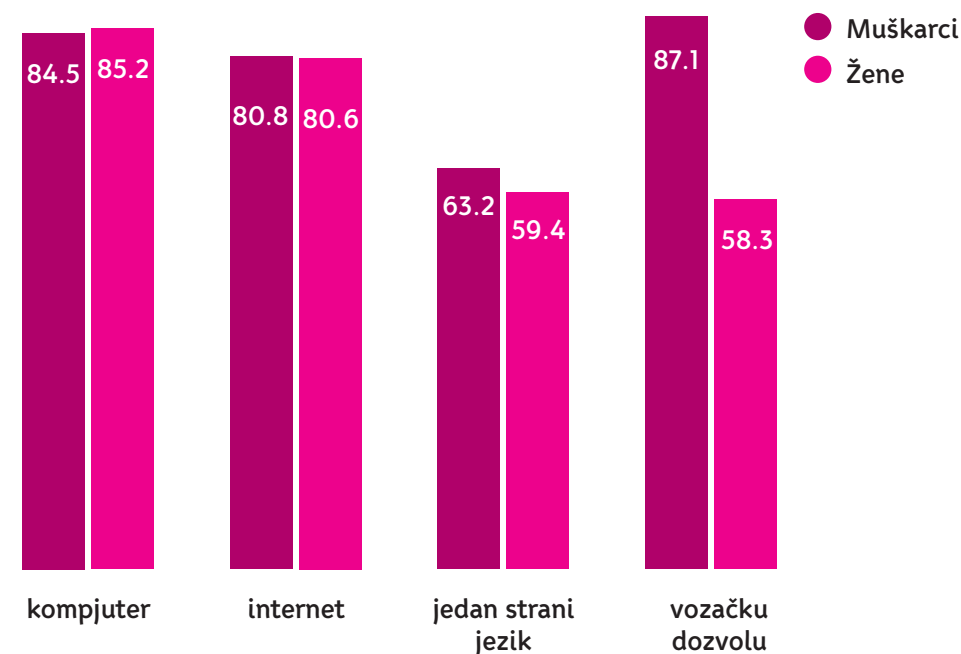
	muškarci	žene
plaćeni posao (formalna zaposlenost)	5:00	3:58
plaćeni posao – neformalni rad	0:54	0:25
transport	0:31	0:29
gajenje dece (vaspitanje, druženje...)	0:57	1:47
kućni poslovi (kuvanje, čišćenje...)	0:34	2:26
negovanje, staranje o bolesnima, osobama sa invaliditetom, starima koji su rođaci u vlastitom domaćinstvu ili u drugom domaćinstvu	0:04	0:10
druženje, socijalni kontakti	1:55	1:38
sport	0:41	0:17
gledanje TV	1:44	1:39
Internet	0:58	0:53
hobi (npr. baštovanstvo)	0:32	0:38
spavanje, odmor	6:23	6:39
lična higijena, priprema odeće, šmin-kanje i sl.	0:50	1:05

6. RAD I KARIJERA

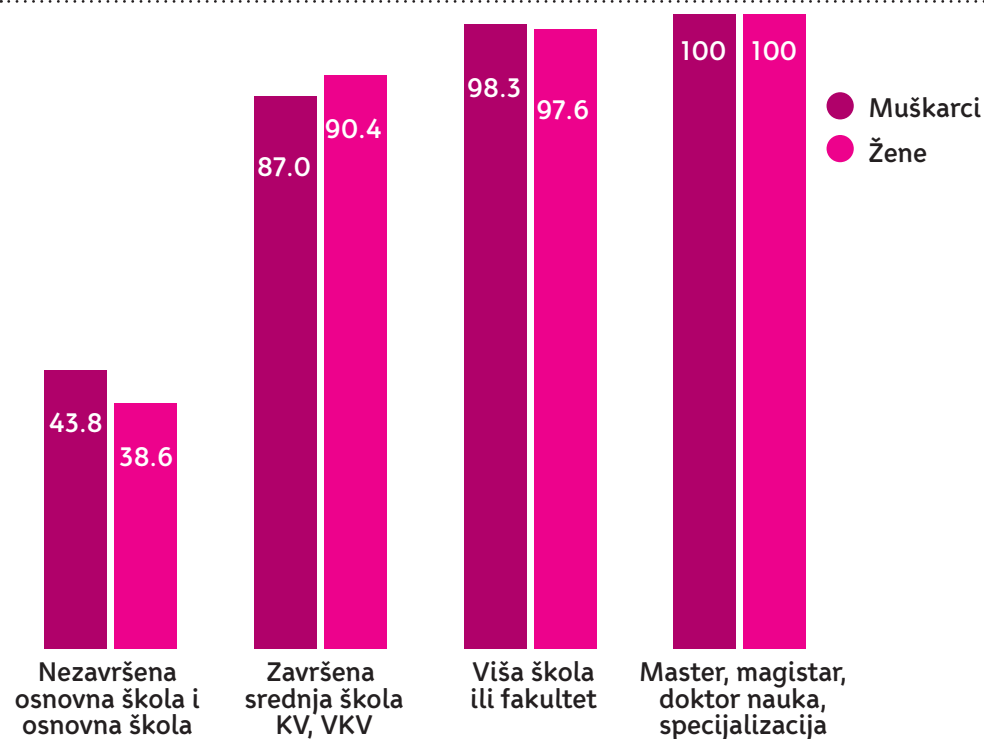
TEHNOLOGIJA I DODATNO USAVRŠAVANJE

Kompjuterska pismenost je relativno visoka u ispitivanoj populaciji ali, kao što se i očekivalo, opada sa starošću i raste sa obrazovanjem. Žene čak nešto češće od muškaraca znaju da koriste kompjuter (85%), mada se radi o zanemarljivoj razlici. Međutim, ostala je bitna razlika u posedovanju **vozačke dozvole**. Čak 87% muškaraca i samo 58% žena poseduju vozačku dozvolu. Znanje stranih jezika je, takođe, raširenije među muškarcima nego među ženama, mada ove podatke, s obzirom na to da se zasnivaju na samooceni, treba uzeti sa obazrivošću (63% m i 58% ž govori jedan strani jezik).

DODATNE VEŠTINE: DA LI KORISTITE/ZNATE/IMATE...? (% POZITIVNIH ODGOVORA)

UPOTREBA KOMPJUTERA PO OBRAZOVANJU

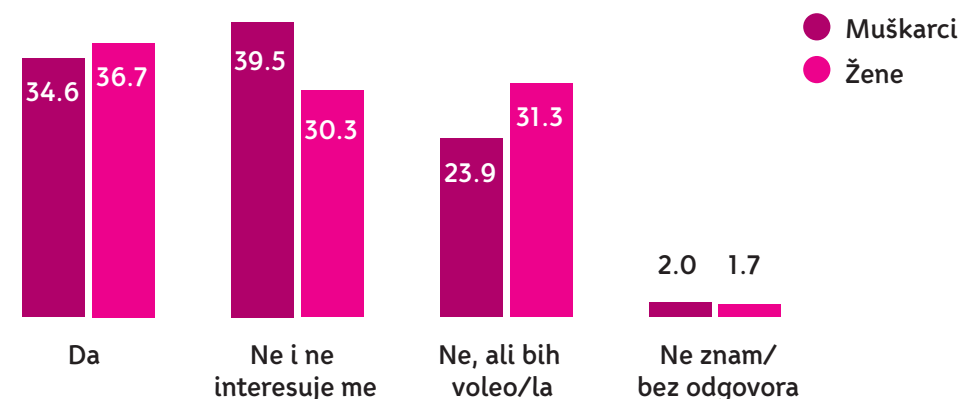

U poređenju s podacima iz RB 2006 došlo je do značajnih pomaka u korišćenju novih tehnologija. Internet je, na primer, 2006. godine koristilo 48% muškaraca i 38% žena, a 2012. to rade 80% i jednih i drugih. Slično je i sa vozačkom dozvolom, koju je 2006. posedovalo 76,1% muškaraca i 42,9% žena, a 2012. godine 87% muškaraca i 58% žena. U najmlađoj generaciji žene poseduju vozačku dozvolu u 63% slučajeva, naspram 89% muškaraca te generacije.

Korišćenje Interneta raste sa starošću i sa obrazovanjem, a ubrzano se smanjuju razlike prema rodu. Ohrabruju podaci da **čak 78% muškaraca na selu u starosti 20-50 godina zna da koristi kompjuter, kao i 80% žena u ovoj starosnoj kategoriji**. To upućuje na mogućnost mnogo intenzivnijeg i ekstenzivnijeg korišćenja novih tehnologija u širenju obrazovanja i novih znanja, kao i u različitim preduzetničkim aktivnostima.

Razlike između generacija su više izražene od razlika između rodova. Tako je 98% muškaraca u najmlađoj starosnoj grupi (20-29) izjavilo da zna da koristi kompjuter, naspram 72% onih u najstarijoj grupi. Ove razlike izražene su i kod žena. Tako 95% najmlađih ispitanica zna da koristi kompjuter u odnosu na 73% najstarijih ispitanica.

DA LI STE POHAĐALI DODATNE OBUKE NAKON ŠKOLOVANJA?

U 2012. godini 36% ispitanika je izjavilo da je pohađalo neku dodatnu obuku posle redovnog obrazovanja, što je manje u odnosu na 2006 (38%). Zanimljivo je da su 2006. muškarci češće od žena imali neku vrstu dodatne obuke, dok je 2012. situacija obrnuta (2006: muškarci – 40%, a žene – 36%). Ali i 2006. kao i 2012. godine **žene više izražavaju motivaciju za dodatnim obrazovanjem** (24% m i 31% ž). Ipak, učešće muškaraca koji bi želeli da imaju dodatno obrazovanje je relativno visoko u najmlađoj posmatranoj generaciji (30%), iako je niže nego u referentnoj grupi žena (39%).

Svi ovi podaci vezani za obrazovanje i različite veštine pokazuju da, kada je reč o mlađoj populaciji Srbije koja je u radno aktivnom statusu, postoje kvalitetni ljudski resursi, da su rodne razlike u tom pogledu relativno male i da se smanjuju u mlađim generacijama i obrazovanijim grupama.

ISKORIŠĆENOST ZNANJA

Muškarci češće od žena obavljaju posao koji odgovara njihovim kvalifikacijama (46% m naspram 38% ž). U poređenju sa 2006. godinom, iako i dalje postoji razlika u korist muškaraca, **smanjeno je učešće onih koji obavljaju posao u skladu sa svojim kvalifikacijama** i među ženama i među muškarcima (2006: 60% m i 44% ž). Razlike između muškaraca i žena su se takođe smanjile. To ukazuje na **haotičnost tržišta radne snage**, ali i na problematičnost obrazovanja (kvalitet diploma), kao i na proces **deprofesionalizacije** radne snage kao sastavni deo procesa raz-razvoja na poluperiferiji. Takođe, ovaj proces je u skladu sa drugim procesima **smanjivanja rodni razlika**, ali u kontekstu **sveobuhvatnog pogoršanja situacije**, odnosno raz-razvoja. Drugim rečima, smanjivanje rodni razlika u ovom kontekstu se **ne može vrednovati pozitivno** jer se postiže na nižem, a ne na višem nivou.

Obrazovanje omogućuje da se poveća verovatnoća obavljanja posla u skladu s kvalifikacijama, ali samo do nivoa fakulteta. Tako 56% žena s fakultetom obavlja posao u skladu sa svojim kvalifikacijama, naspram 33% žena sa srednjom školom i 50% žena sa masterom i višom titulom.

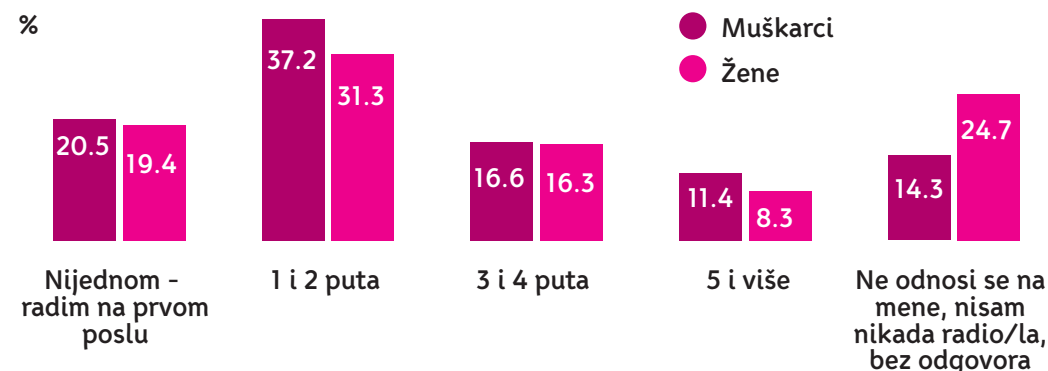
Kada se podaci posmatraju po starosti, može se zapaziti da najmlađe žene imaju najviše redukovane šanse da obavljaju posao u skladu sa svojim kvalifikacijama. Među ženama starosti 20-29 godina samo 19% obavlja posao u skladu sa svojim kvalifikacijama, za razliku od 46% žena starosti 40-50 godina i 26% muškaraca starosti 20-29 godina. Na ovaj nizak postotak svakako direktno utiče i visoka stopa nezaposlenosti u najmlađoj generaciji, ali nezavisno od te činjenice, on pokazuje da je iskorišćenost ljudskih resursa u najmlađoj posmatranoj generaciji žena izuzetno niska.

Kada se podatak o neiskorišćenosti kvalifikacija, tj. znanja među zaposlenima (i nezaposlenima) dovede u vezu s plaćenošću, onda slika postaje još sumornija. Samo 23% muškaraca i 17% žena smatraju da su **dovoljno plaćeni** za posao koji obavljaju. Ipak, zadovoljstvo plaćenošću raste sa obrazovanjem. Tako je 40% žena s titulom zadovoljno svojom plaćenošću naspram samo 4% žena koje imaju najniže obrazovanje.

PROMENA POSLA

Oni koji su zaposleni pokazuju **veću mobilnost**, odnosno fleksibilnost. Samo oko jedne petine muškaraca i žena radi na poslu na kome se prvi put zaposlio/la. Muškarci češće menjaju poslove od žena. Ova činjenica može biti povezana i sa generalno većom fizičkom mobilnošću muškaraca, koja je vezana i za manje porodičnih obaveza, ali i za češće posedovanje vozačke dozvole.

KOLIKO PUTA STE MENJALI POSAO?

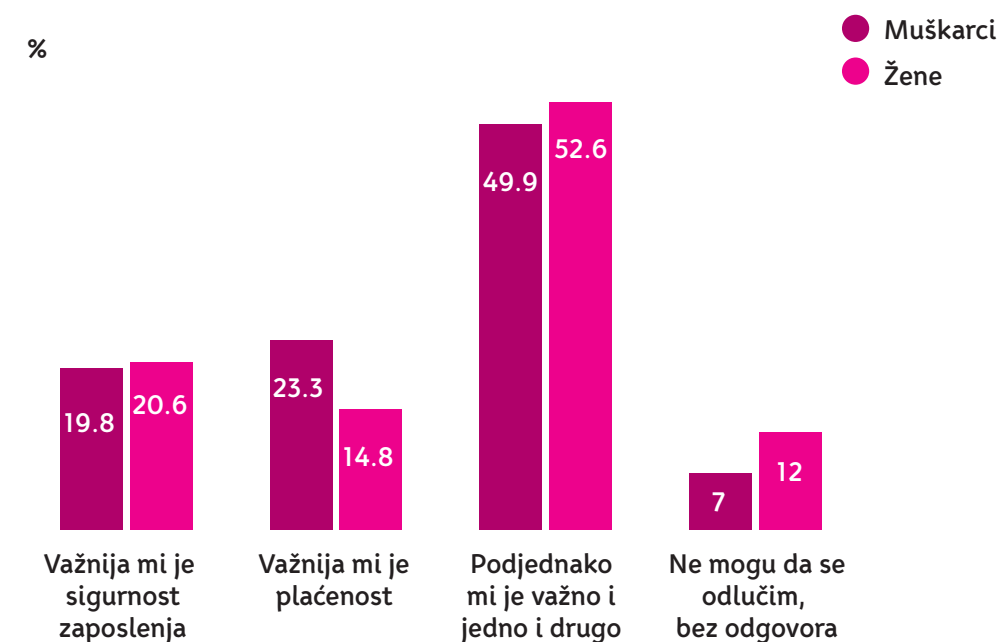

Obrazovanije žene pokazuju veću mobilnost, odnosno sklonost da menjaju posao. Žene koje žive na selu su najnemobilnije u ovom smislu, što je usko povezano s njihovom nižom kvalifikacionom strukturom, ali i sa otežanom fizičkom mobilnošću. Najmobilnije su žene koje žive na periferiji velikog grada (Beograda), od kojih je čak svaka četvrta promenila posao tri ili četiri puta.

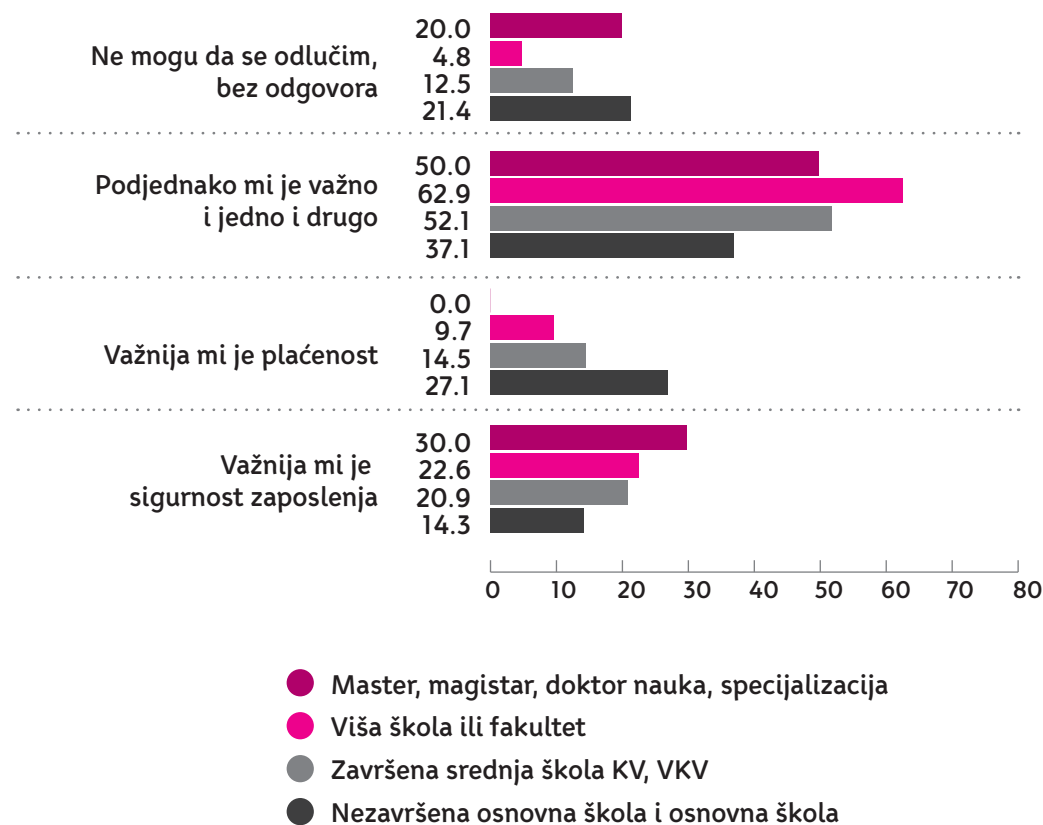
ODNOS PREMA SIGURNOSTI I PLAĆENOSTI

Iako su u našoj populaciji još uvek veoma zastupljena visoka očekivanja u odnosu na sigurnost posla, što je nasleđe socijalizma, velika većina ispitanika, i muškaraca i žena, **podjednako vrednuje sigurnost i plaćenost**. Ipak, muškarci nešto više ocenjuju plaćenost, a žene sigurnost, što je u skladu s tradicionalnim rodnim ulogama, ali i sa aktuelnom, još uvek važećom raspodelom odgovornosti u porodici.

VAŽNOST SIGURNOSTI POSLA U ODNOSU NA PLAĆENOST

VREDNOVANJE SIGURNOSTI I PLAĆENOSTI, PREMA STEPENU OBRAZOVANJA - ŽENE

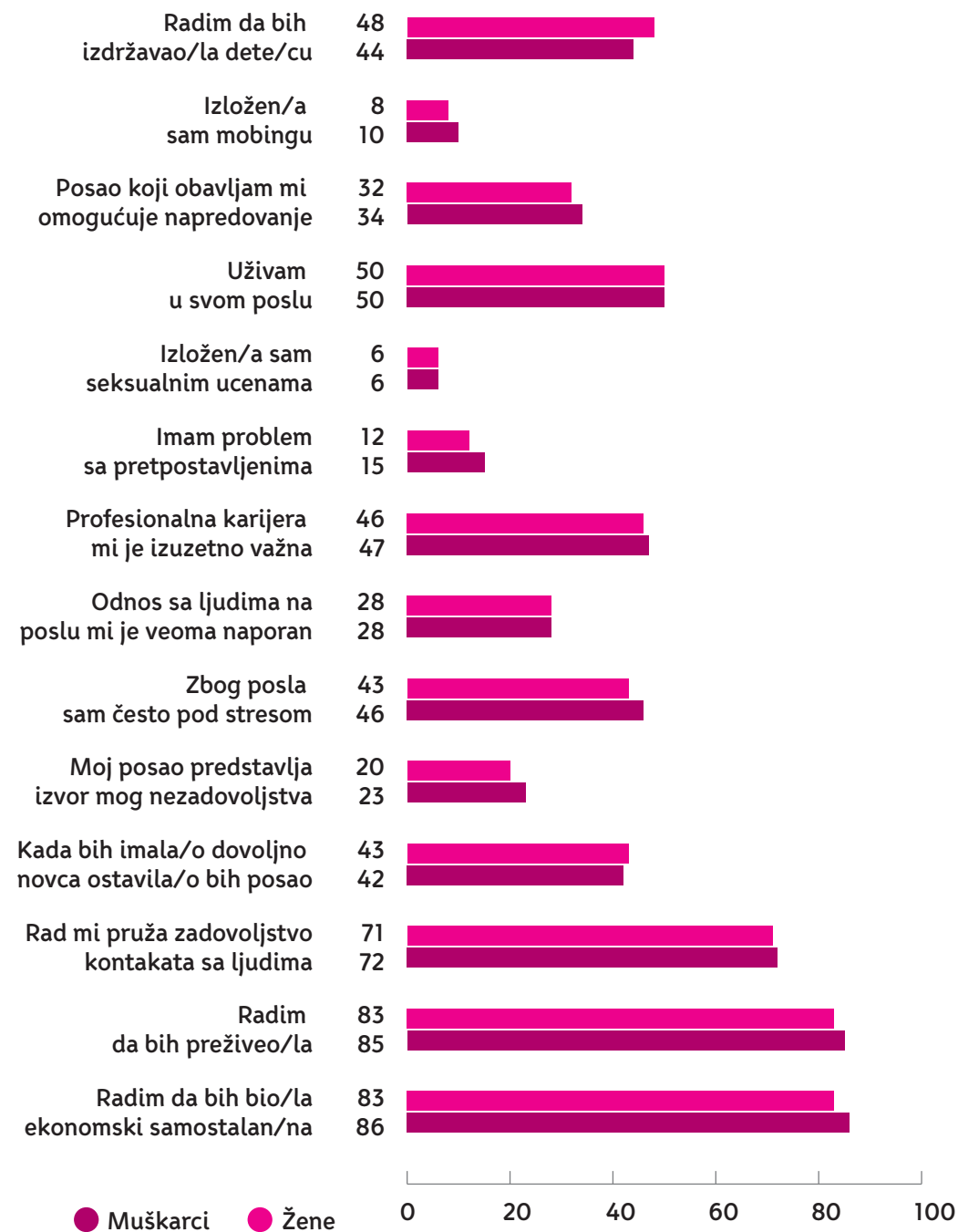
Odnos prema sigurnosti posla i plaćenosti izrazito varira s nivoom obrazovanja i, u skladu sa tim, s potrebama i očekivanjima. Žene koje imaju najniže obrazovanje daleko više vrednuju plaćenost od žena koje imaju više nivo obrazovanja i koje više vrednuju sigurnost zaposlenja. Iza ovih razlika kriju se bitne klasne razlike. Naime, više obrazovanje već garantuje određen nivo plaćenosti, a i drugačiju motivaciju za obavljanje posla, pa je onda glavni problem održavanje sigurnosti posla. S druge strane, neobrazovanije žene su pod daleko većim pritiskom **dnevnog preživljavanja** i iz njihove vizure količina novca u „ovom trenutku“ je najvažnija.

OSTALI STAVOVI PREMA POSLU

Ispitanici koji obavljaju posao u 28% slučajeva rade zato što moraju, a samo u 11% slučajeva su potpuno zadovoljni poslom koji obavljaju, dok su ostali (61%) zadovoljni, ali smatraju da bi „moglo da bude bolje“. Muškarci rade „zato što moraju“ u 29% slučajeva, a u samo 7% su potpuno zadovoljni poslom koji obavljaju. Žene rade „zato što moraju“ u 28% slučajeva, a u 8% su potpuno zadovoljne poslom koji obavljaju. Ovi podaci pokazuju da izražene razlike postoje pre svega u mogućnosti zapošljavanja, a ne toliko u zadovoljstvu poslom onda kada se on dobije. Naravno, moguće je pretpostaviti da žene imaju skromnija očekivanja od muškaraca kada je reč o kvalitetu posla, plaćenosti i mogućnostima napredovanja.

Muškarci i žene uglavnom imaju veoma **slične stavove prema poslu** koji obavljaju. Osim sa stavom „Radim zato da bih izdržavao/la dete“ s kojim su žene češće saglasne, sa svim ostalim stavovima muškarci su saglasni jednako kao i žene ili nešto više. Međutim, najvažnije je to što najveći broj i žena i muškaraca rade da bi bili „ekonomski samostalni“ i da bi „preživeli (preko četiri petine ispitanika). Iako ovaj podatak ne iznenađuje, važno je naglasiti da su u ovom pogledu razlike između žena i muškaraca minimalne. To znači da je **zaposlenost i ekonomska nezavisnost među ženama skoro apsolutno prihvaćena**. Ali, isto tako, između žena i muškaraca su minimalne i razlike kada je reč o **uživanju u poslu i o značaju karijere**. Činjenica da muškarci i u ovom istraživanju, kao i u ranijim RB, govore o tome da su izloženi seksualnim ucenama na poslu takođe ne bi smela da se ignoriše, odnosno tretira kao „patrijarhalna zabluda“. Posebno je zanimljivo da bi **muškarci i žene u gotovo identičnom procentu ostavili posao kada bi imali dovoljno novca** (43% ž i 42% m). U izvesnoj meri, posao je za muškarce izvor većih problema, mada ne u značajnoj meri (češće su pod stresom zbog posla, češće imaju probleme sa pretpostavljenima i češće im je posao izvor nezadovoljstva). Jednom rečju, žene i muškarci starosti 20-50 godina imaju gotovo identičan odnos prema poslu, značaju posla, profesionalnoj karijeri i problemima vezanim za posao.

ODNOS PREMA POSLU

Zanimljivo je, međutim, da su razlike u stavovima mnogo izraženije među ženama različitog nivoa obrazovanja. Tako, na primer, dok samo 28,6% žena s najnižim obrazovanjem smatra da je posao izvor stresa, sa ovim stavom se slaže svaka druga žena sa titulom. Odnos s ljudima na poslu postaje naporniji za one koji imaju viši nivo obrazovanja. **Vrednost ekonomske samostalnosti** takođe raste sa obrazovanjem, pa dok samo 40% žena s najnižim nivoom obrazovanja rade da bi bile ekonomski samostalne, to čini čak 80% žena sa titulom. Žene s titulom čak 2,5 puta češće od najneobrazovanijih žena izjavljuju da im rad pruža **zadovoljstvo kontakata sa ljudima**. Dok bi svaka treća neobrazovana žena ostavila posao kada bi imala dovoljno novca, to bi učinila tek svaka deseta najobrazovanija žena. Profesionalna karijera je izuzetno važna za 59% visokoobrazovanih žena, i za 70% žena s titulom. Čak 70% žena s titulom i 56% žena s visokim obrazovanjem uživaju u svom poslu, za razliku od samo 10% žena koje su najneobrazovanije. Mogućnost napredovanja na poslu je takođe usko povezana sa obrazovanjem, pa svaka druga žena s titulom smatra da joj posao omogućuje napredovanje, za razliku od svake dvadeset pete žene u kategoriji najneobrazovanijih. Iako se radi o malim brojevima na osnovu kojih je teško donositi pouzdane zaključke, čini se da mobing i seksualne ucene ne pokazuju vezu sa obrazovanjem žena. Takođe, razlike među ženama su mnogo manje kada je reč o stavu „Radim da bih izdržavala dete/decu“.

Podaci o odnosu prema poslu su svakako u najužoj vezi sa odnosom prema porodici. Naime, od svih koji su odgovorili na pitanje koliko im je porodica važna u odnosu na posao, samo 4% muškaraca i 2% žena smatraju da im je posao važniji. **Velika većina i jednih i drugih smatra porodicu važnijom od posla**, i to žene češće od muškaraca (64% ž naspram 59% m). Da su podjednako važni smatra 32% muškaraca i 34% žena. Ipak, porodična orijentacija dominira i kod jednih i kod drugih.

I ovi stavovi su pod velikim uticajem obrazovanja. Pa tako žene s titulom čak u 60% slučajeva smatraju da su podjednako važni, dok žene bez obrazovanja u toj istoj meri smatraju porodicu važnijom. Zanimljivo je, međutim, da nema bitnijih razlika u ovom pogledu između žena koje žive u različitim tipovima naselja. Posmatrano po starosti, najmlađe žene ujedno i najčešće, u poređenju sa druge dve starosne grupe, izjavljuju da im je posao važniji od porodice, žene srednje generacije (30-39) najčešće smatraju da je porodica važnija, a najstarije žene iz uzorka najčešće smatraju da su podjednako važni. Ipak, u sve tri kategorije, kao i na nivou celog poduzorka žena, najzastupljeniji je odgovor da je porodica važnija.

KARIJERA I NAPREDOVANJE

Posao i zaposlenost nisu samo izvor prihoda već i izvor zadovoljstva, izvor identiteta, osećanja ispunjenosti i svrsishodnosti. Zato je postavljeno pitanje o „karijeri“, iako je ona u uskom smislu reči vezana za profesije, a ne za obična

zanimanja, koja podrazumevaju niže obrazovanje. Ako se posmatraju samo ispitanici koji su uopšte bili zaposleni, a kojih je više među muškarcima nego među ženama, videće se da i u ovom pogledu razlike nisu izražene. Dok 46% muškaraca svoju karijeru ocenjuje kao **stagnantnu**, to čini 50% žena. Muškarci nešto češće od žena smatraju da su mogli da napreduju (39% muškaraca naspram 35% žena). Ali, muškarci češće smatraju i da su nazadovali (16% naspram 15%). U suštini, ovi podaci pokazuju da i muškarci i žene imaju **ograničene mogućnosti za napredovanje**, iako se radi o ispitanicima u najaktivnijem životnom dobu. Napredovanje u poslu je u velikoj meri uslovljeno obrazovnim nivoom, ali kod muškaraca više nego kod žena. Na primer, muškarci s titulom svoju karijeru ocenjuju kao napredovanje u 72% slučajeva, za razliku od 41% žena. Dakle, među muškarcima obrazovanje ima **izraženiju promotivnu ulogu** nego među ženama.

7. BRAK I/ILI PARTNERSTVO

PODELA RADA I ODGOVORNOSTI U PORODICI

Privatna, porodična sfera se u velikoj meri konstituiše u odnosu prema javnoj sferi, i obrnuto. Zato i razlike u položaju na tržištu rada, u oblasti rada, zarada, imovine, klasnog položaja domaćinstva, učešća u porodičnom budžetu i sl. na neki način **duboko korespondiraju** s podelom odgovornosti u privatnoj sferi, u partnerskom odnosu i roditeljstvu.

KO U PORODICI...?

	Muž/otac		Žena/majka		Zajedno	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Preuzima inicijativu za izmirenje nakon svađe	14.9	11.3	25.4	29.9	40.1	41.4
Ko donosi najvažnije odluke	32.9	25.4	8.6	20.8	45.0	45.0
Ko obezbeđuje prihode	32.1	24.3	6.3	16.1	47.4	49.9
Ko je autoritet za decu	26.0	21.6	14.1	22.7	35.4	35.1
Ko održava rođачke veze	11.2	5.8	23.7	32.2	50.3	51.3

KO U PORODICI...?

	Muž/otac		Žena/majka		Zajedno	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Ko održava prijateljske veze	15.1	5.8	15.1	29.9	55.0	55.3
Ko je više doprineo rešavanju stambenog problema	40.1	34.8	8.6	15.9	30.7	32.0
Ko se više žrtvuje za decu	7.8	3.3	31.7	39.6	37.0	38.8
Čiji posao je važniji	39.3	34.4	10.2	17.7	34.2	35.7
Ko se brine o starim i bolesnim članovima porodice	5.1	2.9	11.0	17.3	25.0	22.9
Ko u vašoj porodici odlučuje o svakodnevnim troškovima	12.7	5.4	37.0	43.7	39.7	42.3
Ko u vašoj porodici odlučuje o većim ulaganjima	23.3	17.1	9.6	17.7	56.0	56.3

Podaci vezani za pitanje ko u porodici obavlja različite aktivnosti pokazuju dve bitne stvari: prvo, da su odgovori ispitivanih muškaraca i žena u **procenjivanju** podela odgovornosti i poslova mnogo više slični nego što su različiti, što znači da reflektuju objektivnu sliku rodne podela, i drugo, da je učestalost odgovora „**zajedno**“ daleko najveća.

Posmatrano po pojedinačnim odgovorima, ako se ignorišu odgovori „zajedno“ da bi se bolje sagledala rodna podela obaveza i odgovornosti, videće se da žene češće iniciraju izmirenje, održavaju rođачke i prijateljske veze, mnogo više se „žrtvuju za decu“, češće brinu o starim i iznemoglim članovima porodice i češće odlučuju o svakodnevnim finansijama. Muškarci, s druge strane, češće obezbeđuju prihode i rešavaju stambeno pitanje, dok su njihove tradicionalne uloge autoriteta i onog koji donosi najvažnije finansijske odluke

poljuljane. U odnosu na 2006. godinu vide se pomeranja u smislu povećanja učestalosti odgovora „zajedno“, uz istovremeno **smanjivanje učešća muškaraca u svim aktivnostima koje su ranije bile vezane za mušku rodnu ulogu**. Može se zaključiti da dolazi do bitne promene u privatnoj sferi, u smislu jačanja podele i razmene, uz dekonstrukciju klasičnog muškog „autoriteta“. Osim zaradivanja, koje je i samo najčešće rezultat zajedničke odgovornosti, u privatnoj sferi nema polja u kom je muškarac suveren. Sve ovo ukazuje na dalje širenje uslova koji pogoduju jačanju obrasca „žrtvenog mikromatrijarhata“. Ali je i sasvim moguće da žene svoje ojačane pozicije u privatnoj sferi koriste da „uvuku muškarce“ u ravnomernu podelu obaveza i odgovornosti. To bi značilo da **samo/žrtvujući mikromatrijarhat stvara uslove za sopstveno prevazilaženje**, čemu svakako pogoduju i sve viši nivo obrazovanja žena i njihova snažna usmerenost ka ekonomskoj samostalnosti.

Vrlo važna karakteristika porodice je **koncentracija odlučivanja** u rukama žena, što je u skladu s modelom „žrtvenog mikromatrijarhata“. Tako čak u 44% slučajeva žene, kako to one vide, odlučuju o svakodnevnom troškovima, što je češći odgovor nego „zajedno“, po mišljenju žena. Ali, čak u 56% slučajeva muškarci i žene „zajedno“ odlučuju o većim ulaganjima, i po mišljenju žena i po mišljenju muškaraca. To indirektno znači da, iako žene manje doprinose porodičnom budžetu, njihov uticaj nije manji, odnosno, njihov status nije niži bar kada je reč o odlučivanju o finansijama koje prevazilazi njihov finansijski doprinos, usko posmatrano. Sve ovo ukazuje na raširenu unutarporodičnu solidarnost, koja, doduše, počiva na modelu „žrtvenog mikromatrijarhata“, ali se ne može redukovati na jednoznačan patrijarhalni model u kojem je muž „glava porodice“. Zanimljivo je da je 2006. godine bilo više porodica u kojima je o većim ulaganjima odlučivao muž/muškarac, a manje onih u kojima se odlučivalo „zajedno“, dok je 2012. godine ta situacija obrnuta. Ovo ukazuje na trend jačanja autoriteta žena na mikro nivou, što je u skladu sa preuzimanjem ostalih različitih aktivnosti.

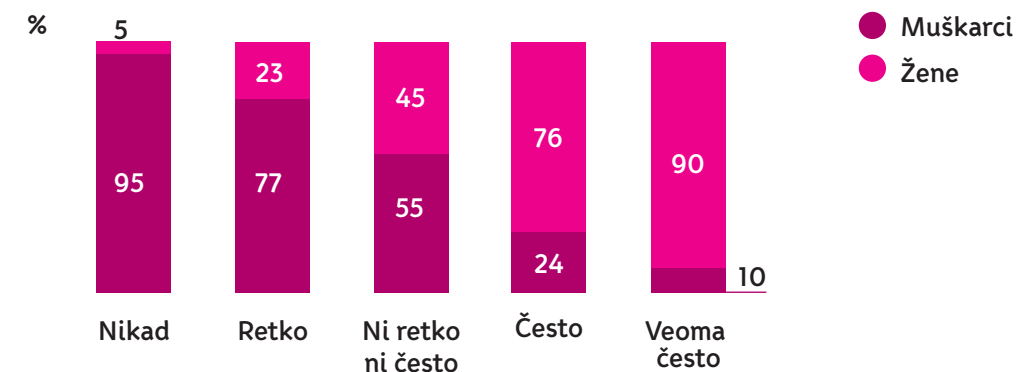
Razlike po obrazovanju ukazuju na zanimljivu promenu obrazaca. Tako, u porodicama najneobrazovanijih 31% žena preuzima inicijativu za izmirenje nakon svađe, dok je to slučaj u samo 10% porodica najobrazovanijih. Međutim, **sa obrazovanjem se širi egalitarni model**, pa u 50% slučajeva u porodicama najobrazovanijih žena inicijativu za izmirenje preduzimaju partneri zajedno. Iz ovoga se vidi da su žene nižeg obrazovanja zavisnije od patrijarhalnog autoriteta, pa nužno igraju ulogu „pomiriteljki“. Slično, najvažnije odluke donosi muž u svakoj trećoj porodici najneobrazovanijih žena, ali u polovini porodica najobrazovanijih odluke se donose zajedno. Ovo je utoliko zanimljivije što čak i u porodicama najneobrazovanijih žena prihode partneri obezbeđuju „zajedno“ u čak 40% slučajeva, ali je ipak autoritet muža/oca jače izražen. Autoritet oca opada s porastom obrazovanja ispitanica, ali raste autoritet majke i autoritet oba roditelja. **Žrtveni model roditeljstva takođe opada s višim obrazovanjem majki**, pa se, među najneobrazovanijim, čak 54% žena „žrtvuje za decu“, na-

spram 33% onih sa visokim obrazovanjem. U čak 70% slučajeva među ženama s titulom posao oba partnera je podjednako važan. Svi ovi podaci pokazuju da, iako je model žrtvenog mikromatrijarhata dominantan, on znatno varira s obzirom na nivo obrazovanja žena, te su mu žene s najvišim obrazovanjem najmanje sklone. Ipak, može se tvrditi da je taj model neka vrsta **prelaznog modela** od tradicionalnog patrijarhalnog ka stvarno egalitarnom, što pokazuju podaci vezani za žene s najvišim nivoom obrazovanja. I još više, može se tvrditi i da je model „žrtvenog mikromatrijarhata“ neka vrsta **prinudnog prelaznog oblika**, pod pritiskom preživljavanja u siromašnom društvu u kom je na delu raz-razvoj. Posebno je zanimljivo to da razlike u starosti ne pokazuju povezanost sa ovim promenama, što ide u prilog tezi o raz-razvoju, ali i ističe značaj uloge obrazovanja koje zadržava neprikosnovenu transformacijsku ulogu, i na individualnom i na kolektivnom nivou.

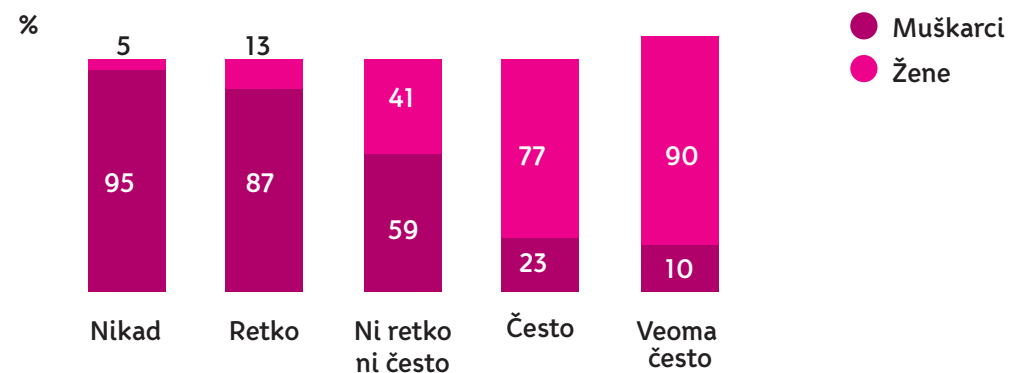
REPRODUKTIVNI RAD U DOMAĆINSTVU

Poseban naglasak u istraživanju je bio stavljen na ispitivanje reproduktivnog rada na nivou porodice, odnosno domaćinstva. Sve ispitivane aktivnosti (spremanje hrane, održavanje stana, pranje i peglanje veša, svakodnevne nabavke, organizovanje i usklađivanje članova porodice i staranje o starima i bolesnima) žene obavljaju mnogo češće od muškaraca, baš kao što su to činile i 2006. godine.

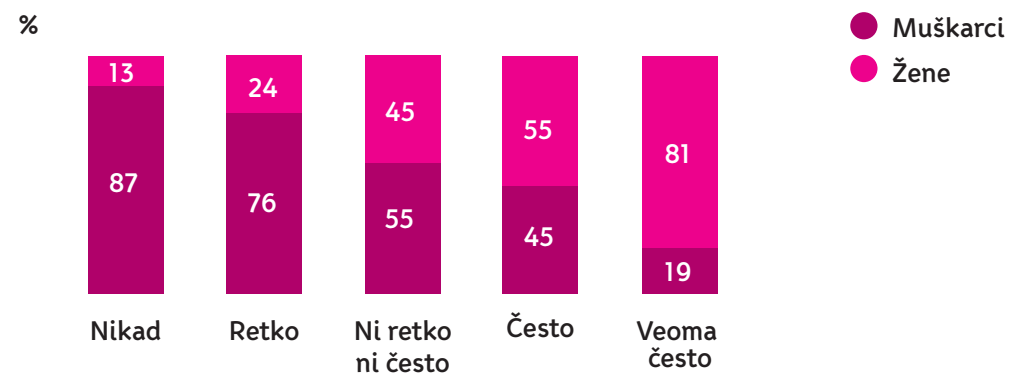
SPREMANJE HRANE

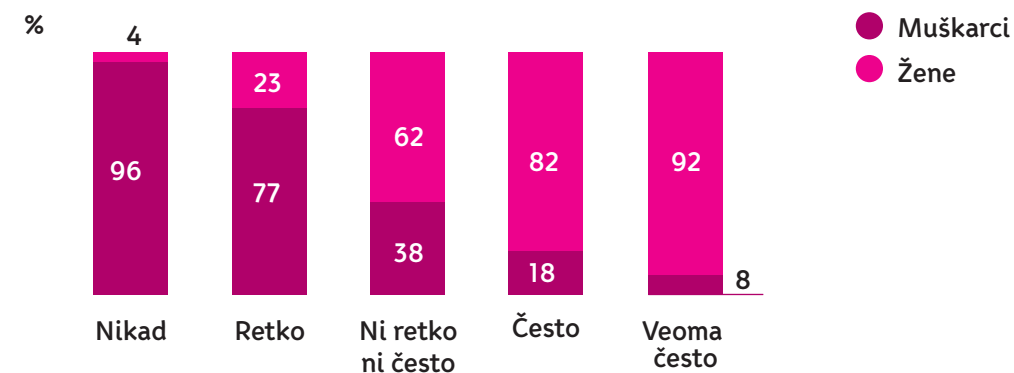
ODRŽAVANJE STANA

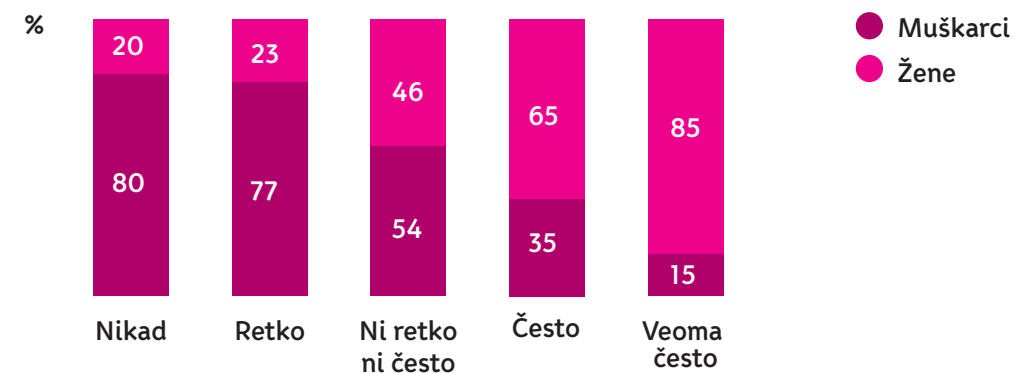
NABAVKE

PRANJE I PEGLANJE VEŠA

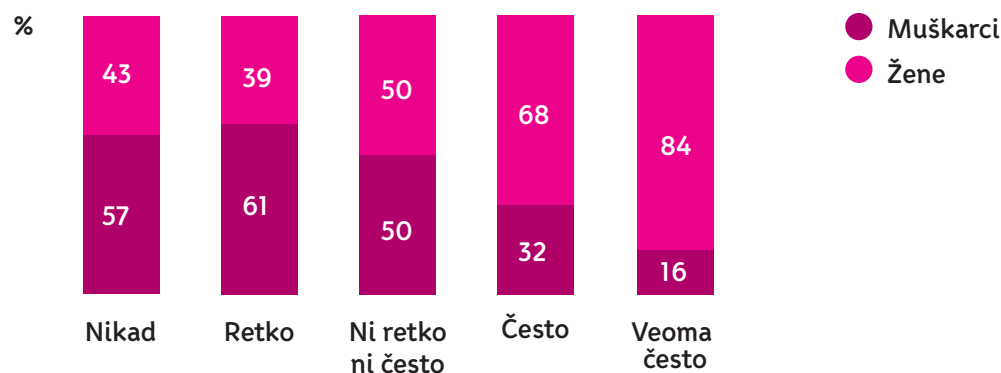
ORGANIZOVANJE I USKLAĐIVANJE ČLANOVA PORODICE

Iz grafikona se vidi da je među ženama učestalost odgovora „često“ i „veoma često“ daleko veća nego učestalost odgovora „nikad“ ili „retko“, a da je među muškarcima obrnuto. Konkretnije, 68% muškaraca, po sopstvenom priznanju, retko ili nikad ne priprema hranu, 65% retko ili nikad radi na održavanju stana a 78% retko – ili nikad – pere i pegla veš. Zanimljivo je da muškarci najviše učestvuju u nabavkama, kao i u organizovanju i usklađivanju članova porodice. O starima i bolesnima dve trećine muškaraca se ne staraju nikad ili to čine retko. S druge strane, žene spremaju hranu često i veoma često u 73% slučajeva, održavaju stan u 78%, organizuju članove porodice u 60% slučajeva.

Iako se skoro polovina ispitanih žena nikad ne brine o starima i bolesnima ili to čini retko (što je najverovatnije rezultat porodične konstelacije i odgovarajućeg porodičnog ciklusa), činjenica je da žene mnogo više od muškaraca brinu „često“ i „veoma često“.

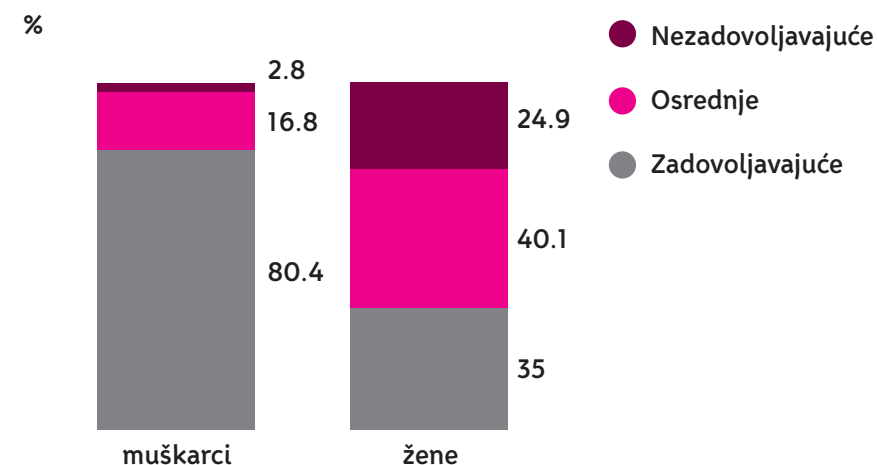
STARANJE O STARIMA I BOLESNIMA

Žene koje imaju najviše obrazovanje ređe obavljaju kućne poslove. Na primer, 40% žena s titulom je izjavilo da se veoma često bavi održavanjem stana, naspram 54% žena s najnižim nivoom obrazovanja. Slično je i s pranjem i peglanjem veša ili spremanjem hrane. Obrazovanje, međutim, igra manje značajnu ulogu u organizaciji članova domaćinstva, što je i logično jer se radi o menadžerskoj aktivnosti unutar domaćinstva koja se čak usložnjava sa obrazovanjem i profesionalnim angažovanjem žene. Takođe, ono ne igra nikakvu ulogu kada je reč o staranju o bolesnima i zavisnima, jer se radi o aktivnostima koje su vezane za konkretne porodične potrebe i ne mogu se jednostavno delegirati drugima, čak i kada postoje materijalni resursi (kao u slučaju žena sa višim nivoom obrazovanja). Dakle, **obrazovanje igra vrlo ograničenu ulogu** u oslobađanju žene od porodičnih obaveza, pogotovu ako nije praćeno značajno povećanom platežnom moći.

Podaci o starosti i poslovima u domaćinstvu pokazuju da najmlađe žene manje često od starijih ispitanica obavljaju poslove koji su vezani za održavanje domaćinstva, spremanje hrane ili pranje i peglanje veša. Ovo ukazuje na izvesnu promenu obrasca, ali može biti i posledica životne faze i činjenice da su mlađe žene češće izvan braka i bez dece, i da žive u zajednici s roditeljima.

OCENA UČEŠĆA PARTNERA/KE U OBAVLJANJU KUĆNIH POSLOVA

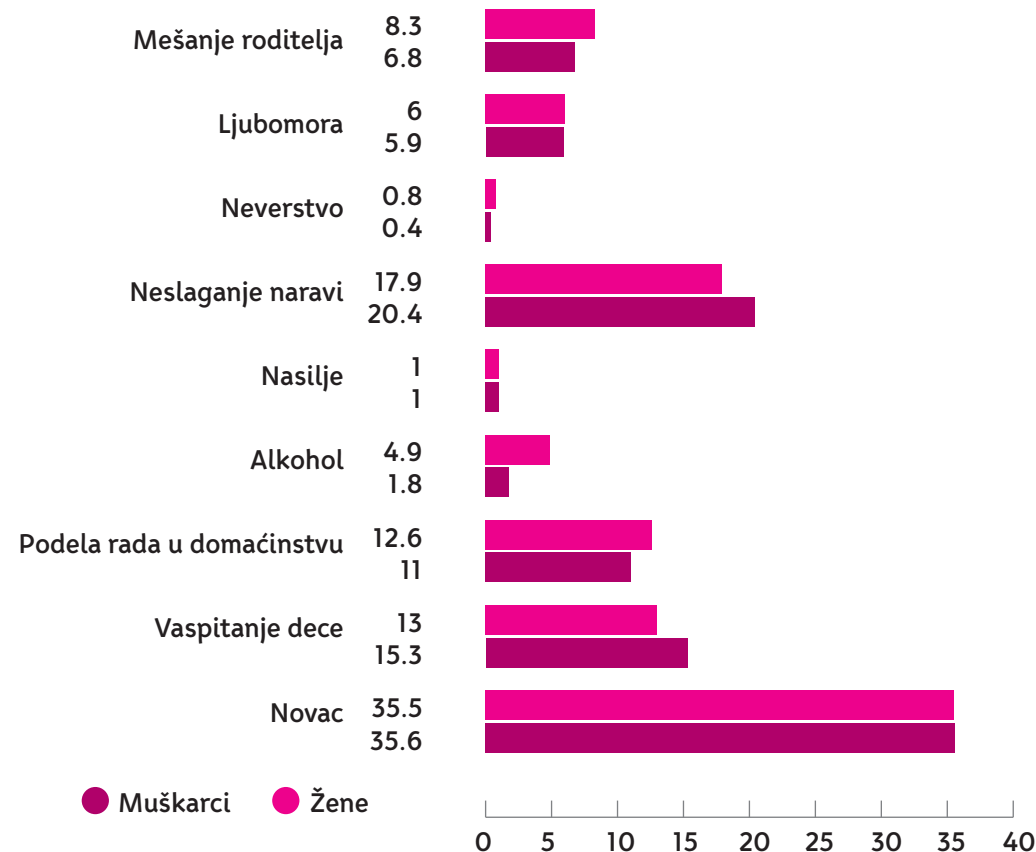

Između žena i muškaraca postoji **izražena razlika u načinu na koji ocenjuju učešće svog partnera** odnosno partnerke u obavljanju kućnih poslova. Od svih muškaraca koji su u partnerskom odnosu čak 80% je zadovoljno podelom poslova. Kod žena je samo 35% zadovoljno partnerovim učešćem. Žene su čak devet puta nezadovoljnije od muškaraca partnerskim udelom! Posebno je zanimljivo da su obrazovanije žene više od neobrazovanih zadovoljne partnerskim učešćem u obavljanju domaćih poslova. Žene iz velikog grada su zadovoljnije od žena sa sela. Žene srednje generacije su najzadovoljnije, a najstarije žene u uzorku najnezadovoljnije.

KONFLIKTI

I muškarci i žene najčešće izjavljuju da su uzroci konflikata vezani za novac, u više od trećine slučajeva. Zatim, po učestalosti, i kod jednih i kod drugih slede neslaganje naravi, pa podela poslova u domaćinstvu.

UZROCI KONFLIKTA

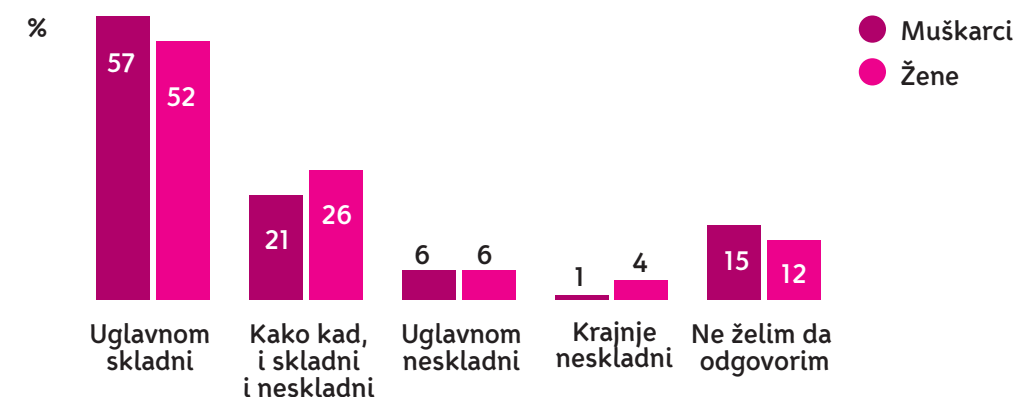
U poređenju sa 2006. godinom redosled tri glavna uzroka je ostao isti. Međutim, kod muškaraca je znatno smanjeno navođenje novca kao uzroka konflikta (sa 58% na 36%), dok je kod žena ovaj činiac dobio na značaju (sa 28% na 36%). Neslaganje naravi kod muškaraca opada, a kod žena raste. A podela poslova u domaćinstvu kao uzrok konflikata je smanjena i kod muškaraca i kod žena.

KVALITET PARTNERSKIH I INTIMNIH ODNOSA

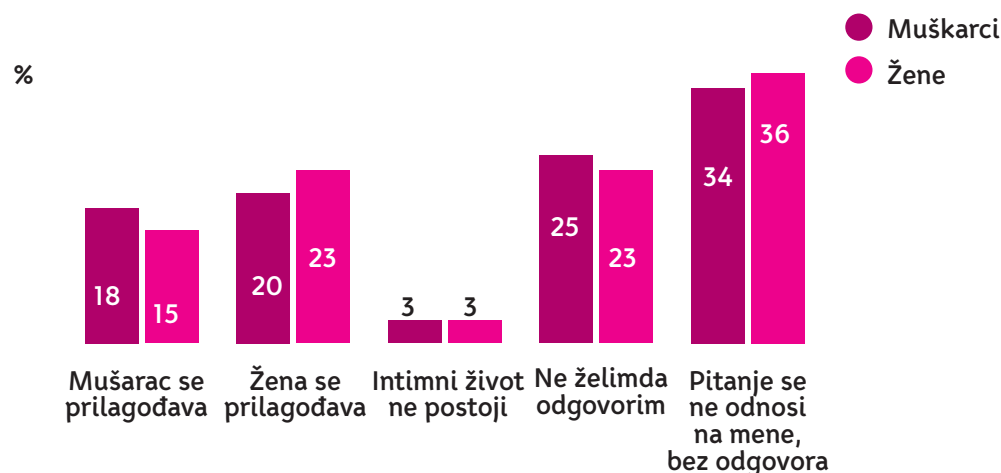
Kada je reč o komunikaciji među partnerima, odgovori na pitanje „Da li sa svojim partnerom/partnerkom slobodno razgovarate o svojim problemima, da li slobodno izražavate svoje mišljenje?“ pokazuju da su muškarci nešto zadovoljniji od žena, mada su razlike male. Tako je 78% muškaraca izjavilo da razgovara „uglavnom“ ili u „potpunosti“, za razliku od 71% žena. Ipak, ovi brojevi ukazuju na relativno **visok kvalitet komunikacije** i relativno visoku međusobnu otvorenost. Obrazovanje žena ima apsolutno pozitivan uticaj u ovom pogledu. Čak 100% žena s titulom odgovara pozitivno na ovo pitanje („uglavnom“ i „u potpunosti“), za razliku od 55% žena s najnižim obrazovanjem. Čak 80% muškaraca smatra da može da računa na podršku svojih partnerki kada su tužni, neraspoloženi ili kada im je teško, dok je samo 67% žena dalo ovakve odgovore. Iz ovih podataka sledi da **žene još uvek ulažu mnogo više energije u emocionalni menadžment** svojih partnera i članova porodice. Žene koje imaju najniže obrazovanje samo u 55% slučajeva mogu da dobiju ovakvu podršku od svojih partnera za razliku od visokoobrazovanih žena koje je dobijaju u 68% slučajeva.

Kada je reč o intimnim odnosima, muškarci češće nisu davali odgovore od žena. Muškarci češće procenjuju da su odnosi skladni, a žene su rezervisanije i češće daju odgovor „kako kad“. Žene koje imaju više nivo obrazovanja daju češće pozitivnije odgovore. Tako, dok **samo 27% žena sa najnižim nivoom obrazovanja ove odnose procenjuje kao skladne**, to čini čak 40% žena s višim ili visokim obrazovanjem i 50% žena s titulom. Očigledno je da i u ovom slučaju obrazovanje žena utiče pozitivno na intimne partnerske odnose. Posmatrano po starosti, od onih žena koje su odgovorile, mlađe ispitanice su nešto češće odnose procenjivale kao skladne (57% kod najmlađih nasuprot 53% kod najstarijih).

INTIMNI ODNOSI

KAKO SE REŠAVAJU NESPORAZUMI NA INTIMNOM PLANU?

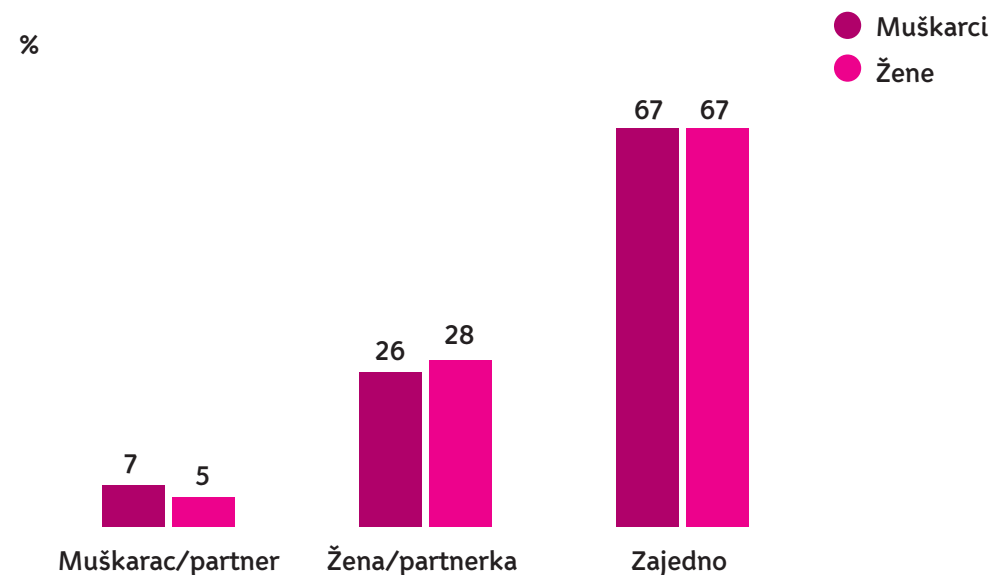

Problemi na intimnom planu se češće rešavaju prilagođavanjem žene nego prilagođavanjem muškarca, i po mišljenju muškaraca i po mišljenju žena. Međutim, i u ovom slučaju obrazovanje žena ide u prilog ženama – muškarac se češće prilagođava u slučajevima kad njegova partnerka ima više obrazovanje nego u onima kad ima niže.

U odnosu na 2006. godinu došlo je do zanimljivih pomeranja. Iako je procena intimnih odnosa kod žena i dalje ostala nepovoljnija, i žene i muškarci sada te odnose češće kvalifikuju kao „uglavnom skladne“ (2006: 46% muškaraca i 43% žena). Takođe, 2006. godine je postojala obrnuta percepcija o tome ko se kome prilagođava, pa su muškarci češće smatrali da se oni prilagođavaju partnerki, a žene da su one te koje se prilagođavaju. Sada su muškarci „realniji“, odnosno odgovori žena i muškaraca su približeni, mada i dalje otkrivaju izvesnu rodnu neravnotežu u realnosti.

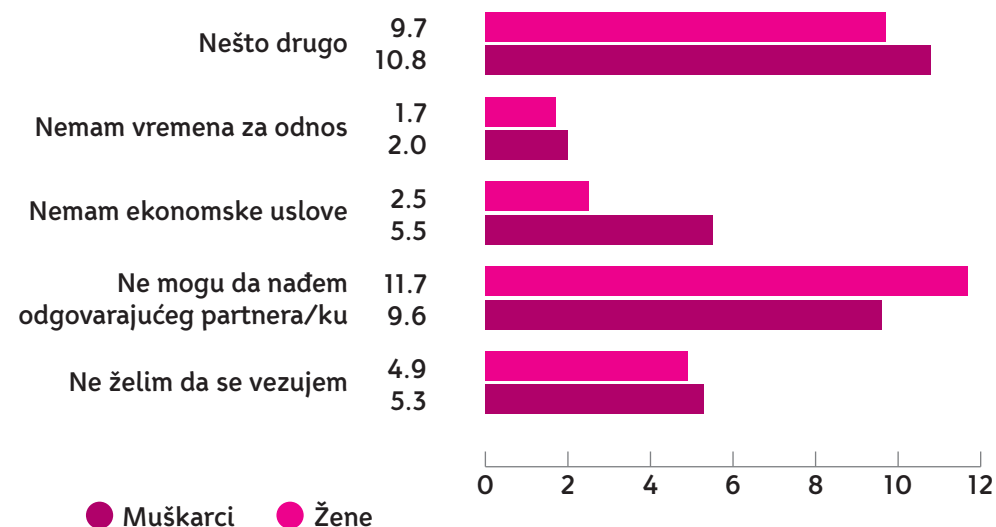
Slično približavanje stavova može se videti i kada je reč o kontracepciji. Naime, muškarci i žene najčešće izjavljuju da **o kontracepciji odlučuju „zajedno“**. Od onih na koje se pitanje odnosilo, dve trećine i muškaraca i žena je izjavilo da odlučuju „zajedno“. U preostaloj trećini pretežu odgovori da žena odlučuje. U odnosu na 2006. bitna promena je to što su tada žene češće od muškaraca izjavljivale da odlučuju „zajedno“, dok je 2012. odgovor isti i kod jednih i kod drugih. I ovo upućuje na zaključak da se komunikacija između partnera unekoliko **popravlja** kada je reč o intimnim odnosima i kontracepciji. I kada je reč o kontracepciji, učešće odgovora „zajedno“ raste s nivoom obrazovanja žene.

KO ODLUČUJE O KONTRACEPCIJI?

Oni koji su izvan partnerskog odnosa najčešće su davali nedefinisan odgovor o uzroku takvog stanja, što upućuje na zaključak da na ovom polju postoji veoma **veliki varijetet realnih životnih situacija** koje se ne mogu lako podvesti pod „zatvorene odgovore“. Ipak, oni koji su odgovorili konkretno, najčešće su naveli da „ne mogu da nađu odgovarajućeg partnera/partnerku“, i to **žene češće od muškaraca**. Muškarci su dva puta češće od žena izjavljivali da **nemaju ekonomske uslove**, što je u skladu s velikim očekivanjima od muškaraca da budu „izdržavaoci“. Međutim, oni su češće od žena izjavljivali da ne žele da se vezuju i da nemaju vremena za odnos, mada su u ovom pogledu odgovori vrlo približeni. Posmatrano po obrazovanju, žene koje su najneobrazovanije ređe od obrazovanih izjavljuju da ne žele da se vezuju, ali češće da nemaju vremena. Međutim, obrazovanije čak 2,5 puta češće izjavljuju da ne mogu da nađu odgovarajućeg partnera. Ovaj podatak je vrlo indikativan, jer ukazuje na „**cenu**“ koju žene koje su obrazovane „plaćaju“ – naime, njihova očekivanja rastu, a „pool“ odgovarajućih partnera se smanjuje. Dakle, iako obrazovanje utiče na kvalitet odnosa, naročito iz perspektive žena, ono se *de facto*, bar u ovim generacijama, javlja i kao prepreka uspostavljanju odnosa.

AKO STE IZVAN PARTNERSKOG ODNOSA, ŠTA JE UZROK TOME?

Na kraju, oni koji su u partnerskom odnosu pokazuju visok stepen zadovoljstva, ali **žene su u celini manje zadovoljne** od muškaraca. Od onih koji su dali odgovore 4/5 muškaraca za razliku od 3/5 žena su zadovoljni ili veoma zadovoljni partnerskim odnosom. Zadovoljstvo raste sa obrazovanjem i kod žena i kod muškaraca.

NASILJE U PORODICI

U porodicama u kojima su odrastali muškarci i žene nije bilo nasilja u 84%, slučajeva, nešto ređe u porodicama muškaraca nego žena (83% naspram 85%). **Nasilja je bilo utoliko više ukoliko su ispitanici manje obrazovani.** Treba zapaziti da faktor nasilja u porodici doprinosi ranijem napuštanju redovnog obrazovnog procesa. Nasilja je bilo više u roditeljskim porodicama najstarijih ispitanica (8,8%) nego u porodicama najmlađih ispitanica (4,8%).

Muškarci u 80% slučajeva izjavljuju da u njihovim sadašnjim porodicama nema nasilja, a žene u 85%. Pri tom, u njihovim porodicama je najčešće psihičko nasilje (6,2%), a zatim slede psihičko i fizičko zajedno (1,2) i ekonomsko nasilje (1,0%). Najviše nasilja, i to psihičkog, ima kod žena sa srednjim nivoom obrazovanja, a najmanje kod žena s najvišim nivoom obrazovanja (nema nasilja u 86%). U odnosu na isto pitanje postavljeno 2006. godine može se videti da je došlo do smanjivanja svih oblika nasilja. Psihičko nasilje se čak prepolovilo, kao i kombinovano psihičko i fizičko nasilje (prema odgovorima ispitanica).

Iako je jasno da metodološki ovakvo ispitivanje rasprostranjenosti nasilja nije optimalno, ipak ono pruža određene naznake, koje se mogu dublje i detaljnije istraživati. Pre svega, čini se da su i muškarci i žene podjednako senzibilisani za opažanje nasilja i među njima nema bitnijih razlika u pogledu procene. To je svakako velikim delom rezultat intenzivnih kampanja protiv nasilja. Takođe, postoje indicije da je možda došlo do smanjivanja nasilja u porodici. To, međutim, ne znači da je došlo do smanjivanja broja žrtava drastičnih oblika porodičnog nasilja nad ženama, jer različiti podaci pokazuju upravo suprotno. Ipak, na osnovu tih podataka, ne može se suditi o rasprostranjenosti nasilja u generalnoj populaciji koja uglavnom teži da ima umerenije stavove. Osim toga, istraživanje anketnog tipa, po pravilu, dodatno „normalizuje“ odgovore a time i rezultate. Ipak, treba biti otvoren prema mogućnosti da su intenzivne kampanje osveščivanja, kao i zakonske prakse i treninzi profesionalaca donekle doprineli poboljšanju situacije. Uz to, pretpostavka o mogućem blagom smanjivanju nasilja u porodici korespondirala bi sa drugim nalazima ovog istraživanja, koji se odnose na generalan pravac omoćavanja žena u privatnoj sferi. Ovo su, ipak, samo naznake koje bi trebalo dublje istraživati.

8. RODITELJSTVO

PRAKSA RODITELJSTVA

Podaci koji se odnose na praksu roditeljstva pokazuju da, slično kao i kad je reč o obavljanju domaćih poslova, žene nose veći teret roditeljstva. Žene, i po mišljenju žena i po mišljenju muškaraca, češće obavljaju poslove koji su vezani za ishranu i pomoć oko školskih zadataka. Kada je reč o nezi deteta tokom bolesti, muškarci izjavljuju da to rade „zajedno“, a žene da to one same rade više. **Žene u celini više sagledavaju svoju ulogu kao bitniju** nego što to čine muškarci. Ova asimetrija u percepciji je možda i najubedljivija asimetrija od svih ispitivanih oblasti i u suštini nije povezana samo sa realnim radom i provođenjem vremena u različitim aktivnostima, već i sa emocijama i statusom u porodici. U srpskoj porodici, koja je izrazito koncentrisana na decu i u kojoj dominira model „žrtvenog mikromatrijarhata“, „otimanje“ o status „važnijeg“ roditelja verovatno je veoma bitno u definisanju rodni odnosa. Ovo utoliko pre što **ni u jednoj aktivnosti otac ne dominira**. Ipak, širenje aktivnosti koje roditelji zajedno obavljaju sa decom jeste put do uspostavljanja egalitarnijeg modela roditeljstva. Odsustvo oca iz porodice i iz roditeljske uloge u životima dece proizvodi veoma teške posledice, bilo da se radi o ćerkama ili o sinovima, pa je strategija „uvlačenja“ očeva preko zajedničkih aktivnosti svakako lekovića i korisna. Obrazovanje žene su više izjavljivale da različite aktivnosti vezane za roditeljstvo obavljaju „zajedno“ s partnerom.

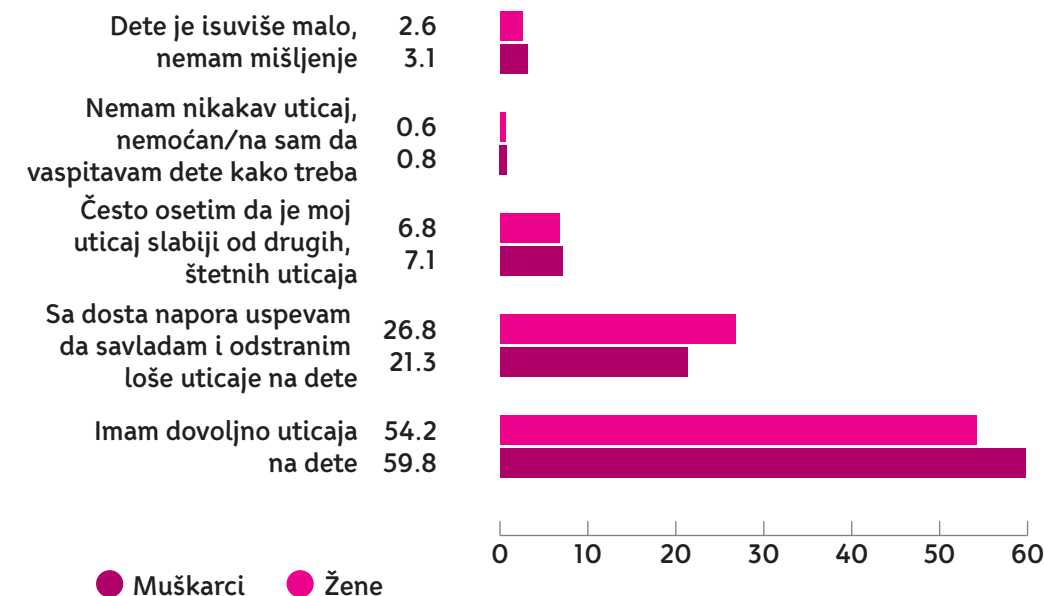
Na duži rok promena uloge oca ima veoma velike implikacije na uspostavljanje egalitarnijih odnosa u mladim generacijama. U tom smislu se može shva-

titi i odgovor muškaraca da osećaju da imaju dovoljno uticaja na dete, koji je čak češći od odgovora žena. Muškarci smatraju da se od njih očekuje da budu kompetentni roditelji, a suočeni su s malo konkretne provere svoje kompetentnosti jer *de facto* malo šta obavljaju, i nemaju razloga da sumnjaju. Žene koje, s druge strane, u realnosti imaju mnogo više obaveza, briga i odgovornosti oko dece, **više sumnjaju** u svoju roditeljsku kompetentnost. Međutim, posmatrano u celini, i žene i muškarci se uglavnom osećaju kao kompetentni roditelji. Ovo nije realističan podatak, ako se stavi u kontekst nagomilanih problema s kojima su mladi suočeni, a koji su izvan domaćaja i kontrole roditelja. Međutim, tu je možda posredi refleks porodične solidarnosti i porodičnog egoizma, koji u neprijateljskom društvenom okruženju gradi svojevrsni mit o porodičnoj solidarnosti i harmoniji.

KO U VAŠOJ PORODICI PRETEŽNO OBAVLJA POSLOVE VEZANE ZA DECU?

	Muškarci			Žene		
	Pretežno žena/majka	Pretežno muž/otac	Zajedno	Pretežno žena/majka	Pretežno muž/otac	Zajedno
Briga o dečijim obrocima	56.3	5.5	28.3	64.5	2.9	20.6
Pomoć u izradi školskih zadataka	39.0	6.7	32.3	49.0	6.5	21.3
Nega deteta u slučaju bolesti	37.8	2.4	50.0	52.6	1.0	34.5
Igra sa detetom	23.2	8.7	55.1	33.5	4.2	45.2
Vaspitanje deteta	16.1	6.7	67.7	32.6	1.6	54.2
Razgovori o problemima	15.7	5.5	68.9	33.2	1.9	54.5

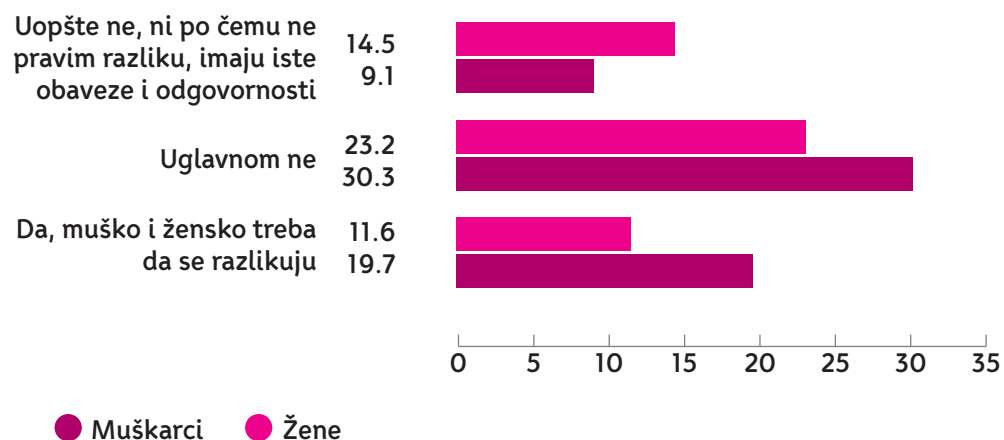
KAKO SE OSEĆATE KAO RODITELJ I VASPITAČ SVOG DETETA?

Žrtveni mikromatrijarhat počiva na ideji da roditelji treba da se žrtvuju za dete, a naročito majka. Međutim, kada se uporede podaci iz 2006. i 2012. godine, može se videti da **ideja o „žrtvi“ postepeno jenjava**, mada je još uvek veoma jaka i kod žena i kod muškaraca. Čini se kao da je „žrtveni mikromatrijarhat“ dostigao svoje granice. Dok je 2006. čak 84% ispitanica izjavljivalo da roditelji treba da čine sve za dete, to danas smatra 66% ispitanica. Postepeno izranja i stabilizuje se ideja da i roditelji „imaju prava na sopstveni život“. Ova pomeranja u očekivanjima su naročito vidljiva kada se uporede mlađe i starije ispitanice: čak 75% žena iz najstarije generacije se slagalo s tvrdnjom da „roditelji sve treba da čine za decu“, dok je to slučaj sa samo 55% žena iz najmlađe generacije. Suština ovog procesa je u tome što su te najmlađe žene svedoci iscrpljivanja svojih majki i odbijaju „žrtveni model“, odnosno primenjuju ga u meri koja im omogućuje da izbalansiraju moć u porodici i domaćinstvu.

Pitanje o tome kako treba vaspitavati mušku i žensku decu razotkriva da svaki peti muškarac starosti 20-50 godina još uvek smatra da ih treba različito vaspitavati. Žene su manje konzervativne od muškaraca i one češće smatraju da ne treba praviti nikakvu razliku. Obrazovanje žene su, kako se i očekuje, manje konzervativne u ovom pogledu od neobrazovanih.

DA LI DECU RAZLIČITOG POLA RAZLIČITO VASPITAVATE?

FIZIČKO KAŽNJAVANJE

Konzervativizam roditelja se možda najbolje ogleda u pitanju o fizičkom kažnjavanju dece. Od svih ispitanika samo 51% nikad, a 33% retko fizički kažnjava decu. Oko 11% to čini povremeno ili često. Iako su razlike u ovom pogledu između muškaraca i žena minimalne, majke čak nešto češće kažnjavaju decu od očeva. Ipak, obrazovanije žene češće od neobrazovanih daju odgovore da nikad fizički ne kažnjavaju decu. Treba zapaziti da je u odnosu na 2006. poraslo učešće roditelja koji nikada fizički ne kažnjavaju svoju decu (sa 47% na 52%). Učešće muškaraca koji nikad fizički ne kažnjavaju decu je poraslo sa 48% na 52%, a žena sa 46% na 51%.

ŽELJENA DECA

Iscrpljenost ženskih resursa ogleda se i u činjenici da žene manje žele još dece u odnosu na muškarce. Pošto one nose veći teret podizanja dece, ograničenja su nametnuta njihovim sopstvenim resursima, pogotovo u situaciji minimalne institucionalne i nedovoljne partnerske podrške. Zato je 65% žena iz uzorka zadovoljno brojem dece koju ima, naspram 52% muškaraca. Ove razlike odražavaju i realnu činjenicu da muškarci u uzorku mnogo češće nemaju decu u odnosu na žene. Ipak, četvrtina ispitanica želi još jedno dete.

VAŽNOST DECE

Usmerenost ka deci je toliko važan motivacioni faktor za žene da one u najvećem broju slučajeva smatraju da im to što imaju decu „olakšava život“ (47%). Kod muškaraca referentni broj je 48%. Veoma mali broj i žena

i muškaraca smatraju da im deca „otežavaju život“. Radi se, očigledno o svojevrsnom kulturnom tabuu koji sprečava bilo kakav „objektivni“ govor o roditeljstvu i njegovoj „objektivnoj“ težini, pogotovu u nepovoljnim društvenim uslovima.

EMIGRACIJA DECE

Ipak, ma koliko roditelji centralizirali svoj život na decu, nepovoljna situacija u zemlji ih navodi da iz altruističkih razloga decu ne vezuju za sebe, već da im dopuštaju izbor da odu u inostranstvo. Tako, na nivou celog uzorka, **samo 26% roditelja želi da njihova deca žive u Srbiji**. Muškarci su u ovom pogledu još liberalniji od žena, pa tako samo 23% očeva nasuprot 29% majki žele da deca ostanu u zemlji. Ove razlike delom proizilaze iz realno veće emotivne vezanosti majki za decu. U svakom slučaju, najučestaliji odgovor i kod muškaraca i kod žena je da deca treba „sama da odluče“ (42% i ž i m). I kod žena i kod muškaraca učestalost ovog odgovora raste sa obrazovanjem.

9. ZDRAVLJE

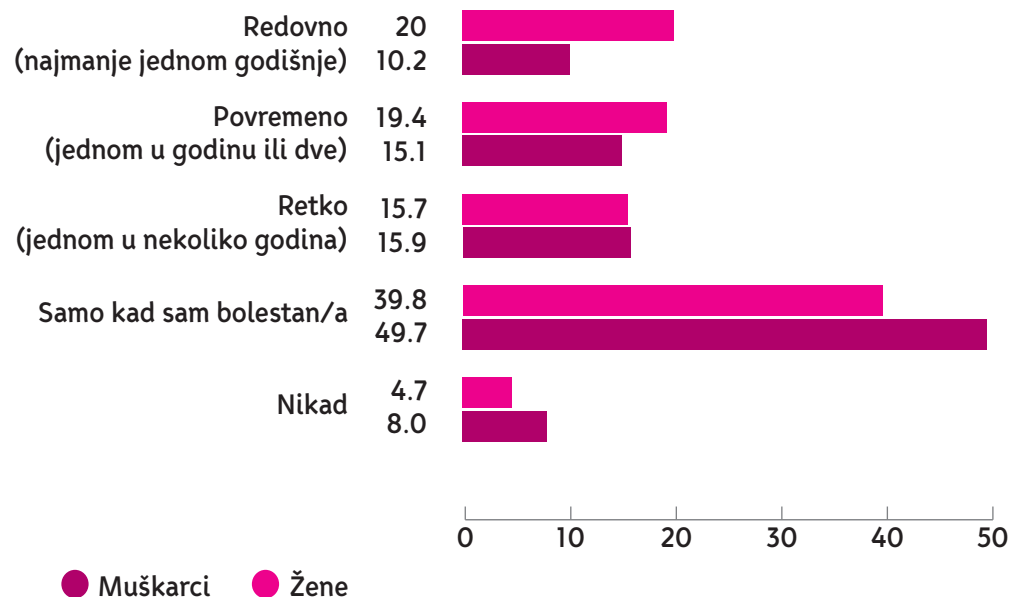
ZDRAVSTVENO STANJE

Veoma važne rodne razlike se još uvek zadržavaju na polju zdravlja i brige o zdravlju. Muškarci iz uzorka češće procenjuju svoje zdravstveno stanje kao bolje nego što to čine žene. Na primer, 33% muškaraca izjavljuje da im je zdravstveno stanje odlično naspram 24% žena. Od svih muškaraca 85% je izjavilo da nemaju zdravstvene tegobe za razliku od 76% žena. Na loše zdravstveno stanje uglavnom se žale žene s najnižim obrazovanjem. Čak 36% ovih žena ima hronične zdravstvene probleme, za razliku od 17% muškaraca iz ove obrazovne kategorije.

KONTROLE KOD LEKARA

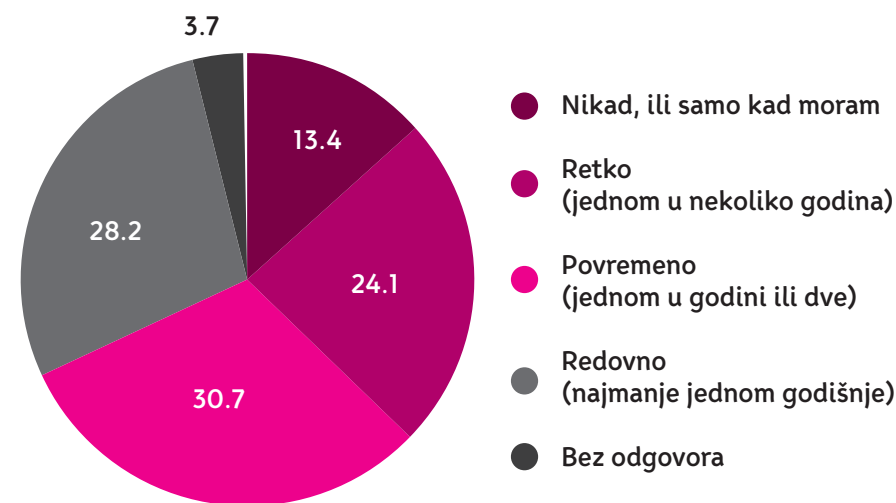
I 2012. godine kao i 2006. i žene i muškarci najčešće idu kod lekara samo kada su bolesni. Ipak, žene dva puta češće od muškaraca idu na redovne kontrole. U poređenju sa 2006. godinom znatno se smanjio broj onih koji idu kod lekara samo kada su bolesni/e. Dok je 2006. čak 63% i žena muškaraca išlo kod lekara samo kada su bolesni, 2012. taj procent se smanjio kod muškaraca na 50%, a kod žena na 40%. Očigledno je da se radi o **porastu opšte zdravstvene kulture** i nesumnjivo pozitivnom trendu.

DA LI IDETE NA KONTROLE KOD LEKARA?

Takođe, 2012. godine je u odnosu na 2006. **povećano učešće žena koje idu na redovne ginekološke preglede** (sa 20% na 28%), a smanjeno je učešće onih koje nikad ne idu (ili samo kada „moraju), sa 26% na 13%. Žene koje imaju visoko obrazovanje idu dva puta češće redovno kod ginekologa od onih bez obrazovanja (38% naspram 19%). Ovi podaci, u vezi s prethodnim, samo potvrđuju da je na delu promena ponašanja prema sopstvenom zdravlju i da se više pažnje poklanja prevenciji. Na ovo utiče mnogo različitih stvari, od akcija osvešćivanja preko medija i putem različitih NVO kampanja, pa sve do realnog straha da u slučaju bolesti najveći teret u postojećim okolnostima snosi porodica, odnosno pojedinac, te da je zdravstveni sistem suočen s mnogim ozbiljnim problemima.

ŽENE - DA LI IDETE NA KONTROLU KOD GINEKOLOGA?

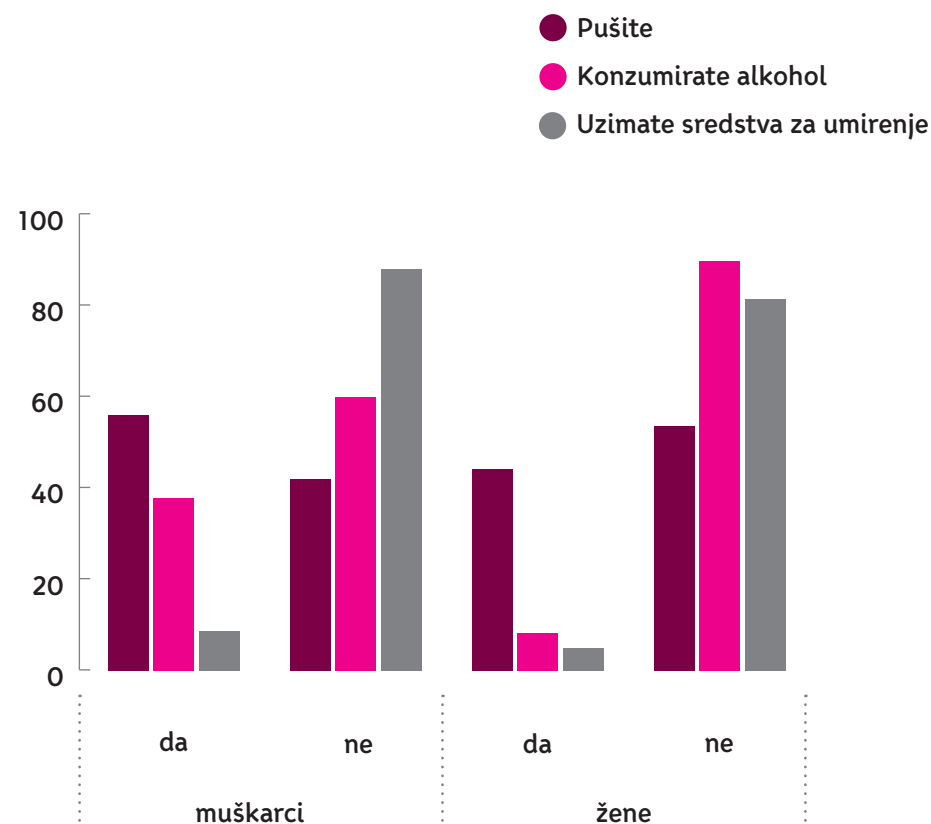
Muškarci i žene imaju približno jednaka iskustva sa zdravstvenim ustanovama. Tako 36% muškaraca ima vrlo dobra ili dobra iskustva, kao i 35% žena. Zanimljivo je da pozitivna iskustva rastu sa obrazovanjem i kod žena i kod muškaraca.

DRUGE PREVENTIVNE MERE

Žene su više od muškaraca sklone upotrebi „alternativne medicine“ ili, tačnije, tradicionalne medicine, kao i zdravoj ishrani. Tako 36% muškaraca nikad ne uzima vitaminske dodatke ishrani naspram 25% žena. Na alternativne i tradicionalne, kao i holističke metode, „povremeno“ se oslanja 43% žena i 35% muškaraca. „Nikad“ se na ove metode ne oslanja 10% muškaraca i 18% žena. Sa obrazovanjem opada upotreba ovih metoda i očigledno raste poverenje u „zvaničnu“ medicinu.

Žene ređe od muškaraca puše, mnogo ređe konzumiraju alkohol, ali zato mnogo češće uzimaju sredstva za umirenje. Međutim, u ukupnoj populaciji je **procent onih koji puše izuzetno visok**. Čak 44% žena i 56% muškaraca puši. Između pušenja i obrazovanja ne postoji jasna veza kod žena, ali postoji kod muškaraca, među kojima obrazovaniji manje puše. Isto važi i za konzumiranje alkohola. Čak 55% muškaraca s najnižim obrazovanjem redovno konzumira alkohol naspram 26% muškaraca s visokim obrazovanjem.

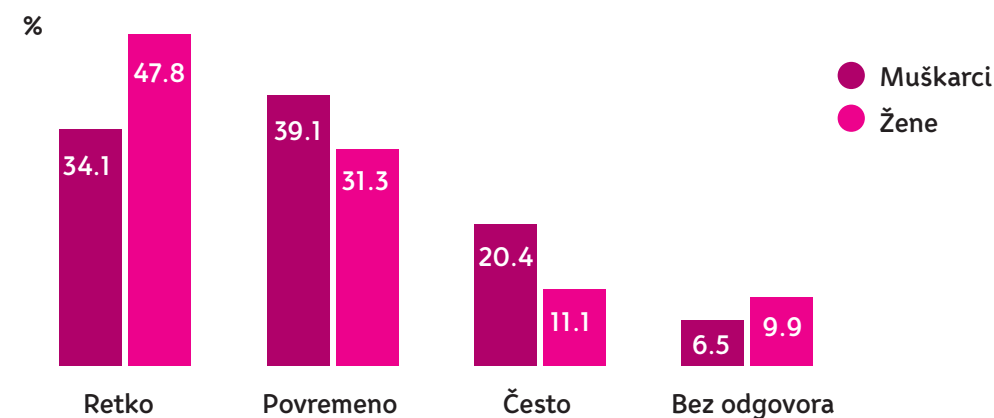
DA LI...

Žene čak u 15% slučajeva uzimaju sredstva za umirenje, i to utoliko češće ukoliko su manje obrazovane. Najneobrazovanije žene uzimaju ova sredstva u 20% slučajeva. Žene iz najstarije generacije čak sedam puta češće uzimaju sredstva za umirenje od najmlađih žena u uzorku.

Rekreacijom se redovno bavi samo 11% žena. Žene se manje bave rekreacijom od muškaraca. Ali, što su obrazovanije, to se više bave rekreacijom. Tako se najobrazovanije žene čak četiri puta češće redovno bave rekreacijom od najneobrazovanijih.

DA LI SE BAVITE REKREACIJOM?

Žene, međutim, za razliku od muškaraca češće i više vode računa o **zdravoj ishrani**. Skoro jedna trećina ispitanica često ili uvek vodi računa o zdravoj ishrani naspram jedne petine muškaraca. I ovde se obrazovanje pokazuje kao značajan faktor, pa obrazovanije žene češće i više vode računa o zdravoj ishrani. Zanimljivo je da žene na selu u ovom pogledu ne zaostaju za ženama u velikom gradu. Kao što je kvalitativno istraživanje pokazalo, upravo zdrava ishrana počinje da se tretira kao jedna od glavnih prednosti života na selu. Ovo je svakako zanimljiv podatak koji može imati značajne implikacije za rodne politike.

Inače, i muškarci i žene su uglavnom zadovoljni kvalitetom svoje ishrane. Samo 9% muškaraca i 10% žena su veoma nezadovoljni ili nezadovoljni. Ove činjenice su svakako u vezi sa činjenicom da je u srpskoj populaciji vrlo raširena i proizvodnja hrane za vlastitu upotrebu, kao i priprema sveže kuvane hrane. Zadovoljstvo ishranom raste sa nivoom obrazovanja i kod žena i kod muškaraca.

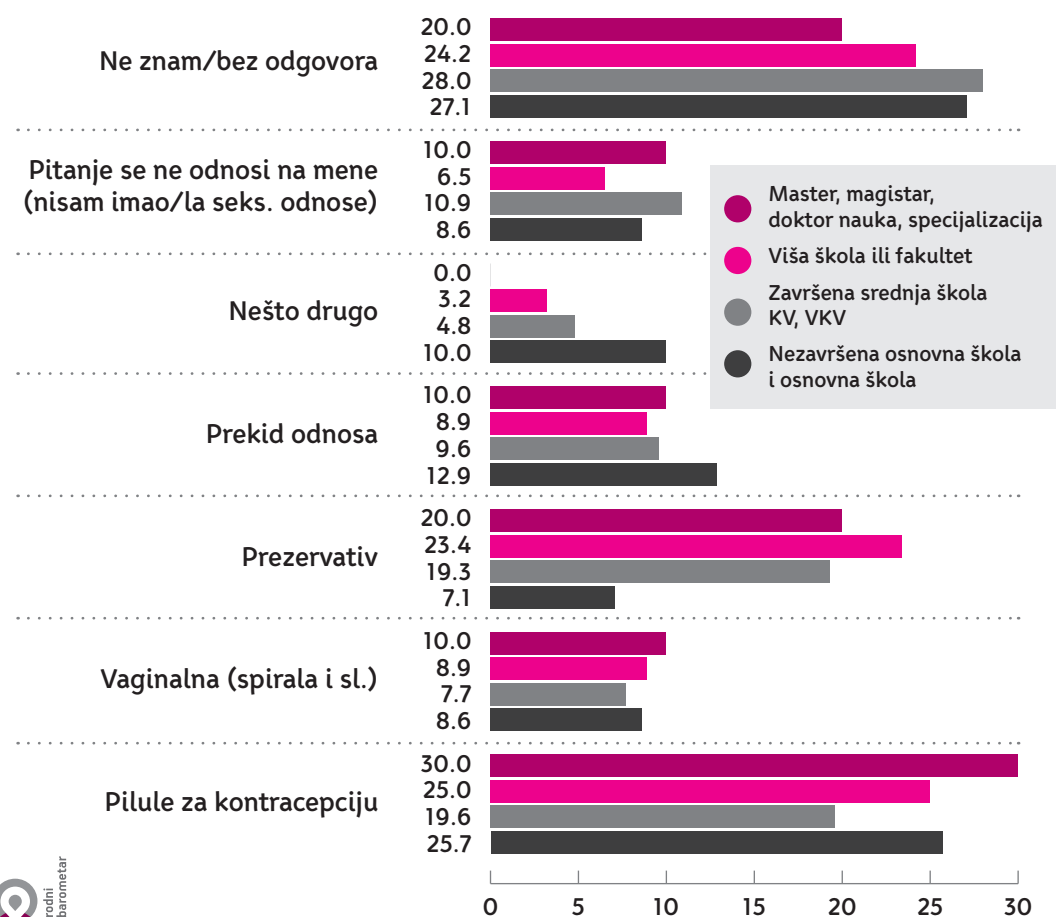
Muškarci su generalno u boljem raspoloženju od žena. **Žene su utoliko više raspoložene ukoliko imaju viši nivo obrazovanja.** Na primer žene sa visokim obrazovanjem su skoro četiri puta ređe davale odgovore da su „često neraspložene“ od žena s najnižim nivoom obrazovanja.

Slično je i sa stresom i napetošću. Žene s nižim nivoom obrazovanja češće osećaju stres i napetost. Dok je 37% najneobrazovanijih žena izjavilo da to često oseća, u slučaju najneobrazovanijih referentni broj je bio 12%. Žene na selu nisu manje pod stresom od žena u gradovima.

SPREČAVANJE NEŽELJENE TRUDNOĆE

Oko 53% žena koristi sredstva za sprečavanje začeća, a obrazovane žene češće izjavljuju da to čine. U ovom pogledu nema razlike između žena na selu i u gradu. Najčešće sredstvo su pilule, a zatim sledi prezervativ. Zanimljivo je da je upotreba prezervativa, za razliku od ostalih sredstava, pod izrazitim uticajem obrazovanja. Tako najneobrazovanije žene koriste prezervativ u samo 7% slučajeva, a visokoobrazovane u 23%. Kod prekida odnosa je situacija obrnuta. Najneobrazovanije koriste ovaj metod u 13% slučajeva, a najobrazovanije u 9%. Muškarci koriste prezervativ utoliko češće ukoliko su obrazovaniji, dok je kod prekida odnosa, slično kao i kod žena, situacija obrnuta. Najmlađe žene najčešće koriste prezervativ, dok starije žene u uzorku češće koriste pilule.

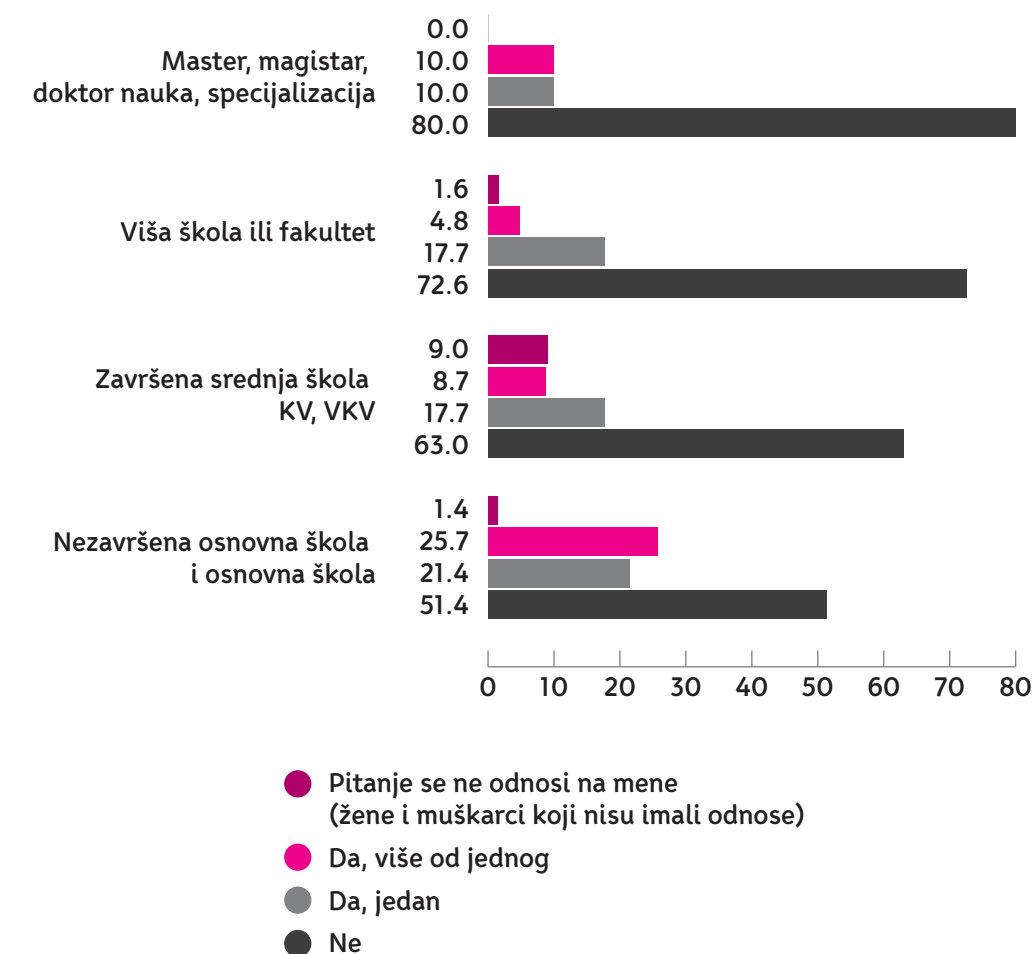
SREDSTVA ZA KONTRACEPCIJU (ŽENE PO OBRAZOVANJU)

Ispitanice **nisu imale abortus u skoro dve trećine slučajeva**. Ipak, 18% je imalo jedan abortus, a 10% više od jednog. Veza između obrazovanja i abortusa se pokazuje kao značajna. Među ženama koje imaju visoko obrazovanje 73% nije imalo abortus, nasuprot 51% onih s najnižim nivoom obrazovanja. Više od jednog abortusa je imala čak svaka četvrta žena sa niskim obrazovanjem.

O abortusu je u 27% slučajeva odlučivala žena, u 5% muškarac, a u 63% su odlučivali partneri zajedno. Između toga ko je odlučivao i obrazovanja ispitanica ne postoji veza.

ABORTUS (% ŽENA) PO OBRAZOVANJU

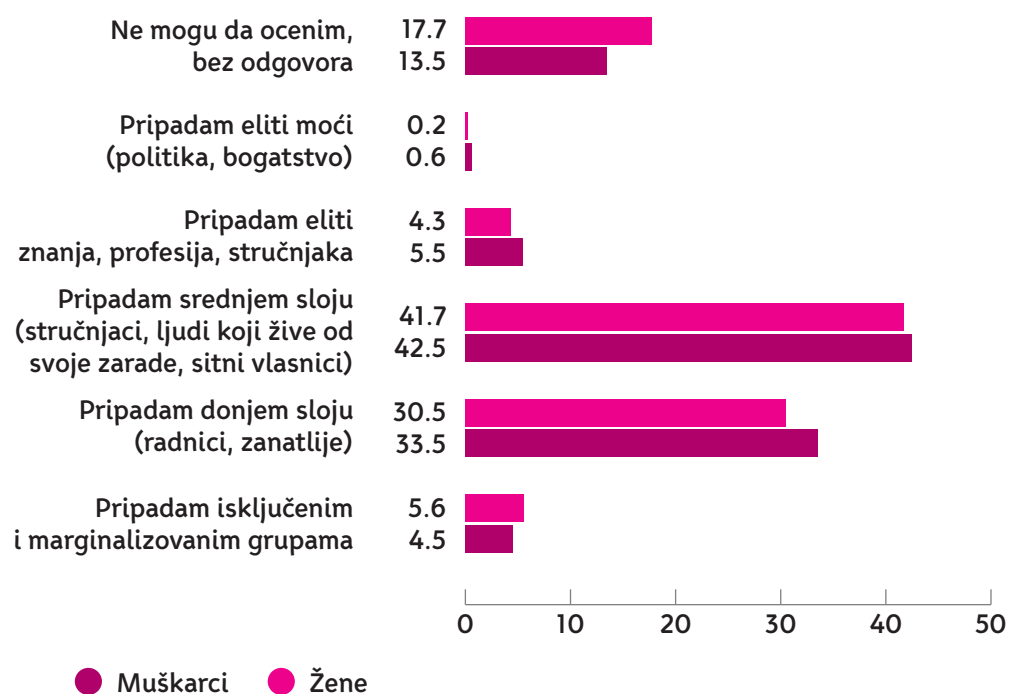

10. ŽIVOT U OKRUŽENJU

POLOŽAJ U DRUŠTVU

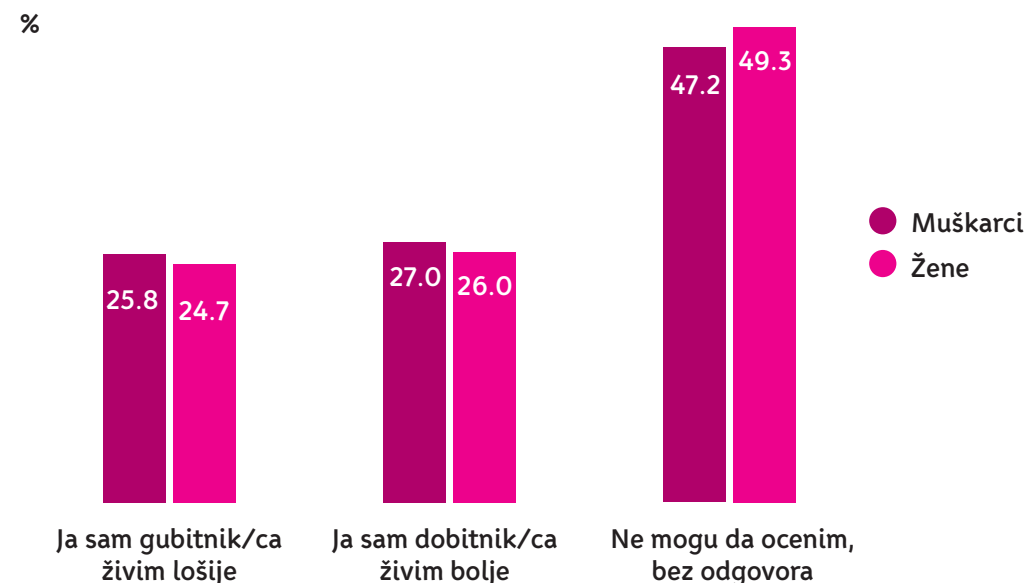
I u ovom slučaju žene i muškarci dele veoma slične stavove. Razlike su minimalne, ali možda indikativne. Žene češće sebe određuju kao marginalni sloj ili kao isključene iz društva, ređe kao pripadnice donjeg sloja, ređe kao pripadnice srednjeg sloja i ređe kao pripadnice elite (znanja i moći).

POLOŽAJ U DRUŠTVU

Muškarci i žene imaju slične stavove o tome šta im se zapravo dogodilo u „tranziciji“. Najviše je onih koji ne mogu da procene, ali među onima koji su dali odgovore **više je onih koji sebe vide kao dobitnika nego onih koji sebe vide kao gubitnika**, što je obrnuto u odnosu na podatke iz 2006. godine. Zanimljivo je, međutim, da muškarci sebe češće smatraju dobitnicima, ali i gubitnicima u „tranziciji“. Ipak, uspeh tranzicije treba procenjivati upravo sa stanovišta da **samo oko 17% stanovništva sebe doživljava kao dobitnika odnosno dobitnicu**.

KAKO BISTE OPISALI PROMENU SVOG SOCIJALNOG POLOŽAJA U TRANZICIJI OD 90-IH DO DANAS

Skoro svaka druga žena bez obrazovanja sebe smatra gubitnicom. S druge strane, dobitništvo nije tako upečatljivo i jasno kod onih sa višim nivoima obrazovanja. Samo 30% žena u gradu i 24% žena na selu sebe smatraju dobitnicima.

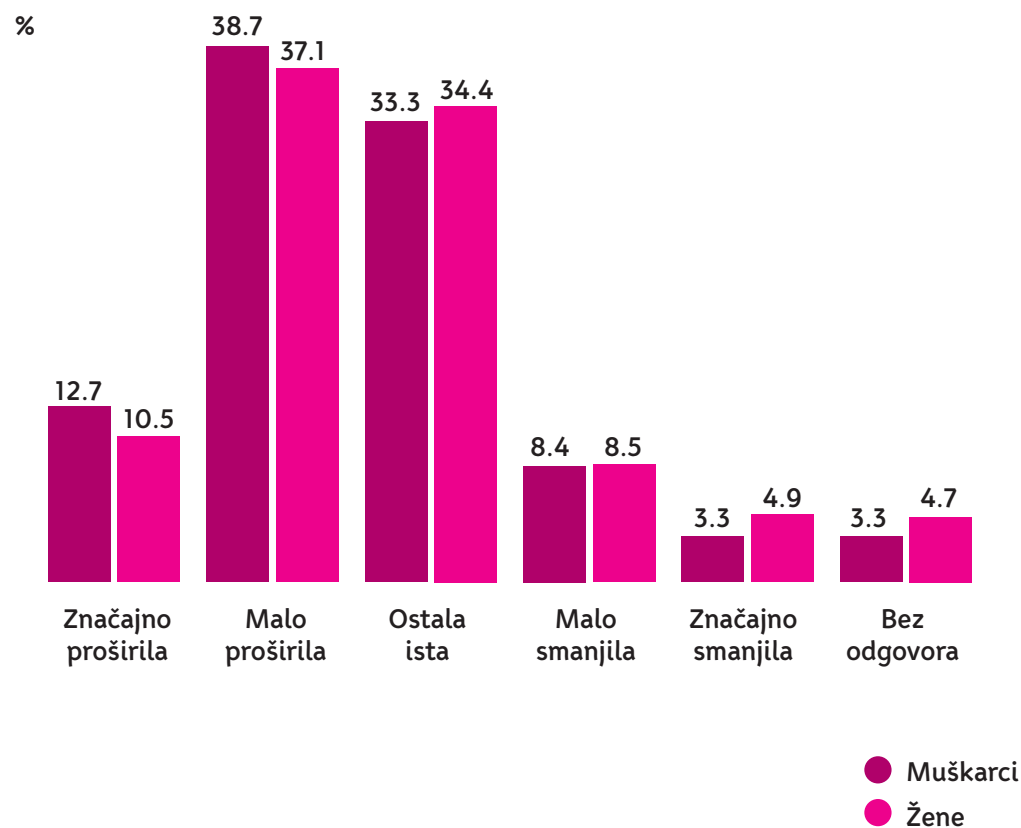
SOCIJALNA MREŽA

Muškarci i žene imaju veoma **slične socijalne mreže**. Najznačajniji su i za jedne i za druge odnosi sa prijateljima, a zatim slede odnosi sa rođacima. Muškarci više od žena pridaju značaj vezama sa „uticajnim ljudima“ i kolegama. Rodne razlike su jasne, jer su žene usmerene na neposredno okruženje, a muškarci na profesionalno i na instrumentalno druženje. **Značaj veza s prijateljima raste sa obrazovanjem**, i kod žena i kod muškaraca. Slično je i sa značajem veza sa kolegama. Druženje s komšijama, s druge strane, opada sa obrazovanjem, i kod žena i kod muškaraca. Značaj veza sa uticajnim ljudima takođe raste sa obrazovanjem, ali više kod muškaraca nego kod žena.

Žene su i 2012. godine, kao i 2006, u odgovorima iskazale da se njihova **socijalna mreža smanjila u proteklih pet godina**. Muškarci su češće od žena u poslednjih pet godina proširivali svoje socijalne mreže, a žene su ih smanjivale češće od muškaraca. To zapravo znači da je socijalni prostor u kom se žene kreću u procesu sužavanja, odnosno da im se **smanjuje socijalni kapital**. S ob-

zirom na izuzetan porast značaja socijalnog kapitala u društvima u „tranziciji“, iz ovog sledi da se ženama **smanjuju šanse**, naročito u javnoj sferi.

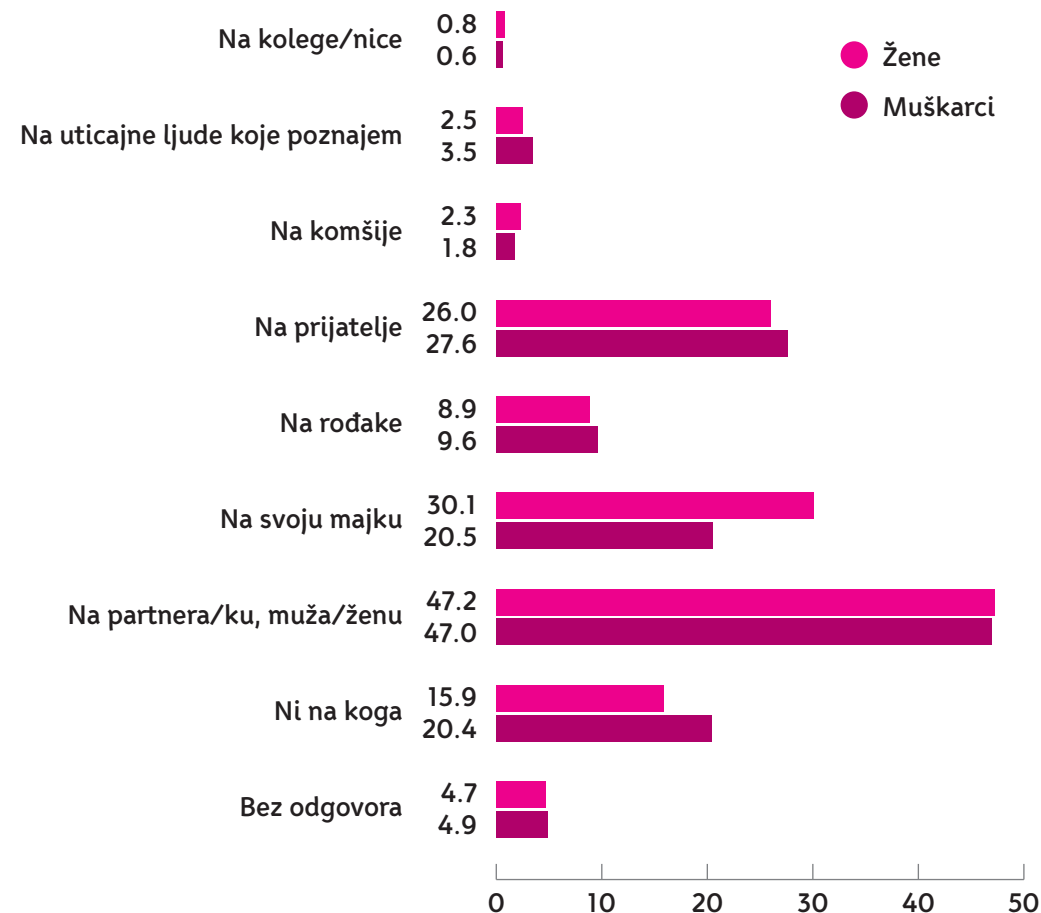
DA LI SE U POSLEDNJIH 5 GODINA VAŠA SOCIJALNA MREŽA...

PODRŠKA

Kada treba da reše neki problem, i žene i muškarci (približno polovina i jednih i drugih) **najčešće se oslanjaju na partnera odnosno partnerku**. Kod žena zatim sledi majka, pa prijatelji, a kod muškaraca prijatelji, pa majka. Muškarci se češće oslanjaju na uticajne ljude, ali i češće od žena nemaju na koga da se oslone. Žene se utoliko više oslanjaju na svoje partnere ukoliko su obrazovnije. Isto, mada u manjoj meri, važi i za muškarce. Zanimljivo je da kod žena značaj rođaka, pa čak i prijatelja, opada sa obrazovanjem, dok **raste značaj majke** kao oslonca.

NA KOGA SE NAJČEŠĆE OSLANJATE KADA TREBA DA REŠITE NEKI PROBLEM?

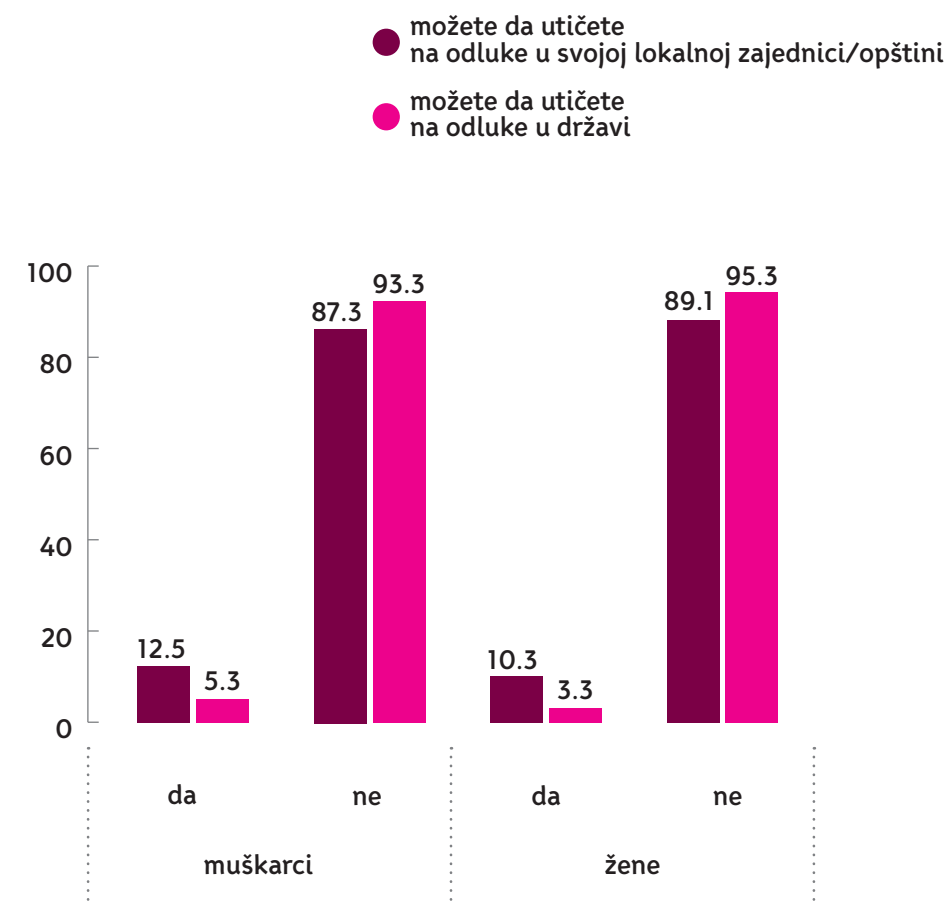
DRUŠTVENI I POLITIČKI ANGAŽMAN

Žene su ređe od muškaraca članice neke političke stranke, ređe su učestvovalе u protestima, manje se bave dobrotvornim radom i manje su angažovane u svojoj mesnoj zajednici. Jedino u čemu su žene angažovane više od muškaraca je nevladin sektor. Zanimljivo je da je u odnosu na 2006. godinu izrazito smanjena razlika između muškaraca i žena kada je reč o **članstvu u političkoj stranci**. Dok je 2006. godine u političkim strankama bilo samo 7,7% žena, 2012. taj broj iznosi čak 18,6%. Očigledno je da se s jačanjem uloge stranaka u društvenoj promociji, a pre svega u zapošljavanju, sve više žena **okrenulo „bavljenju politikom“**. Takođe, izvestan uticaj su imale i kampanje nevladinih organizacija, kao i činjenica da su žene koje su bile angažovane u nevladinom sektoru verovatno imale motivaciju i da se učlane u stranke.

DA LI STE...?	muškarci		žene	
	da	ne	da	ne
član/ica neke stranke	20.2	78.9	18.6	79.8
angažovani na bilo koji način u nevladinom sektoru?	5.9	93.9	7.8	91.5
učestvovali u nekim protestima, štrajkovima?	13.5	86.3	8.9	90.3
se nekada bavili nekim dobrotvornim radom?	17.4	82.2	15.7	83.5
angažovani u svojoj lokalnoj/mesnoj zajednici?	10.0	89.8	8.2	90.9

Bez obzira na ovo relativno visoko učešće u političkom životu, sudeći prema članstvu u strankama i u nevladinom sektoru, pa i angažmanu u lokalnoj/mesnoj zajednici, činjenica je da **najveća većina i žena i muškaraca oseća da nema uticaja** ni u svom neposrednom okruženju ni u državi. Ipak, u poređenju sa 2006. godinom porastao je procent žena koje smatraju da mogu uticati na odluke u lokalnoj/mesnoj zajednici (sa 6,3 na 10,3%), kao i u državi (sa 1,9% na 3,3%). Što su obrazovanije, to češće žene smatraju da mogu da utiču. S obzirom na to da se radi o vrlo malim brojevima, teško je govoriti o njihovoj pouzdanosti, odnosno o promeni trenda. Ipak, ako se ovaj **narastajući osećaj moći** dovede u vezu s porastom učešća u članstvu stranaka, možda je zaista reč o nekom novom fenomenu.

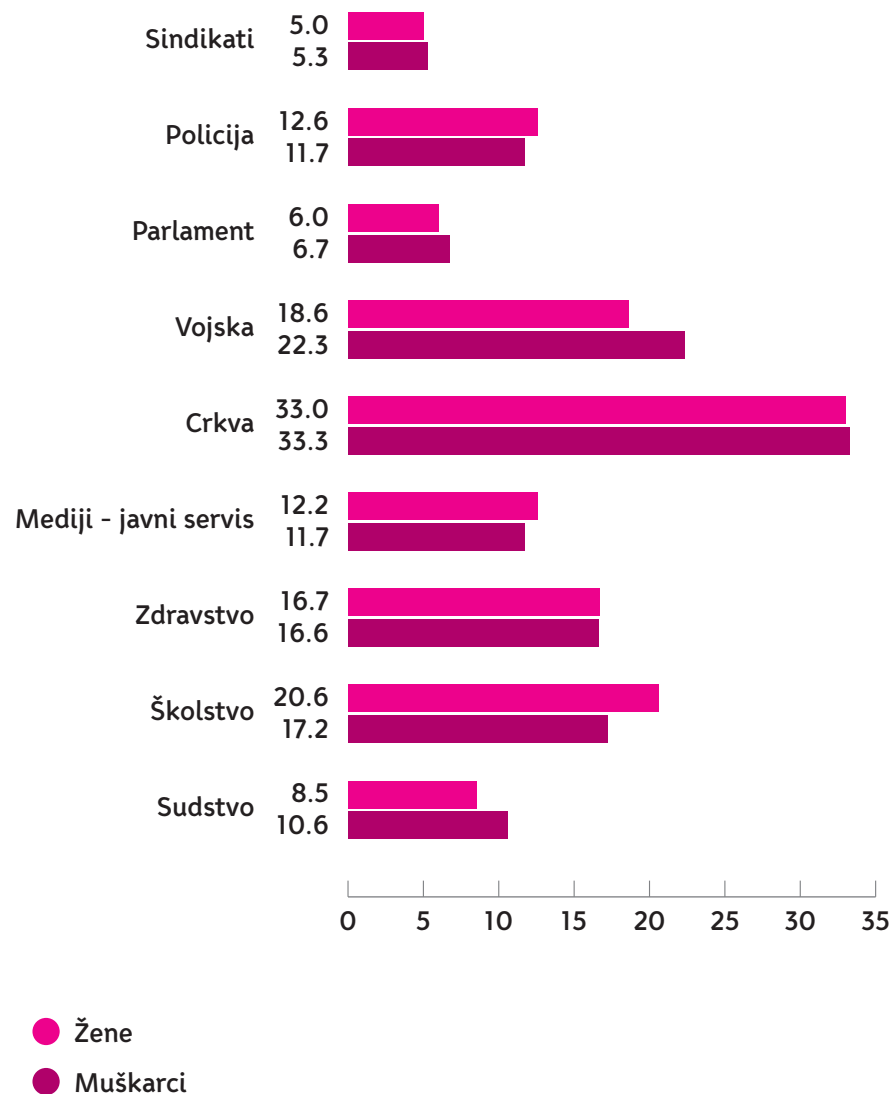
DA LI IMATE UTISAK DA...

INSTITUCIJE

I žene i muškarci pokazuju relativno nisko zadovoljstvo institucijama u okruženju. Zanimljivo je da su najzadovoljniji **crkvom**, a da zatim sledi **vojska**. Iako su razlike između muškaraca i žena i u ovom slučaju uglavnom male, muškarci su nešto više od žena zadovoljni institucijama. Izuzetak predstavljaju vojska i sudstvo, gde je obrnuto: žene su zadovoljnije od muškaraca. **Obrazovanje žene su manje zadovoljne i vojskom i crkvom od neobrazovanih**. I žene i muškarci su najnezadovoljniji funkcionisanjem sindikata.

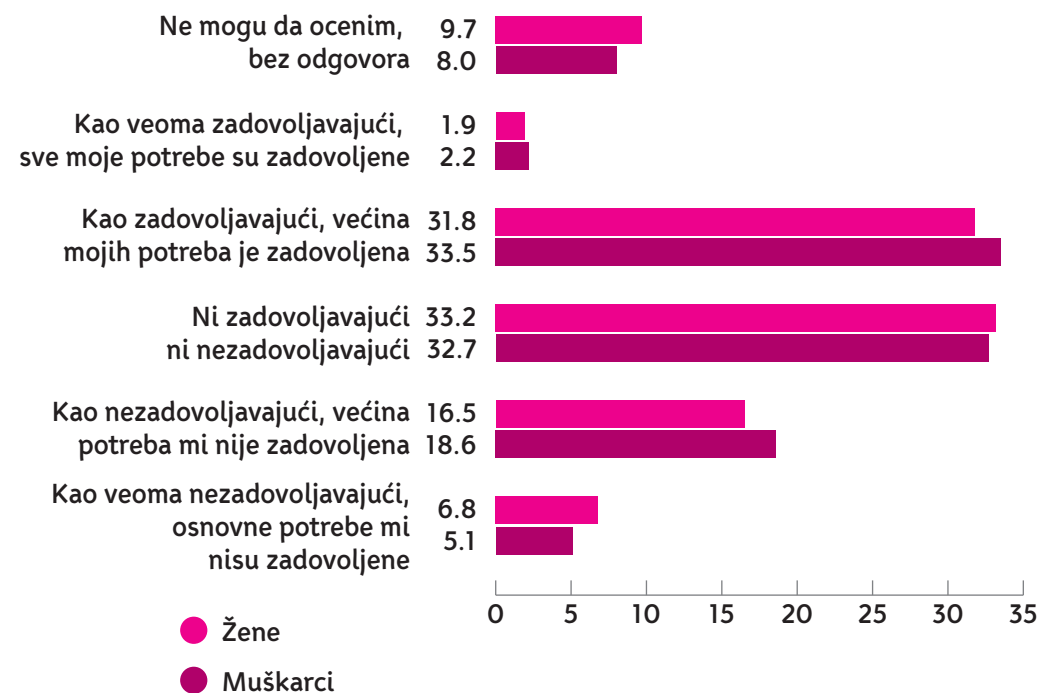
KAKO STE VI KAO GRAĐANIN/KA ZADOVOLJNI FUNKCIONISANJEM INSTITUCIJA U VAŠEM OKRUŽENJU? (% ODGOVORA - ZADOVOLJAN/NA)

11. KVALITET ŽIVOTA

ZADOVOLJENJE POTREBA

KVALITET ŽIVOTA

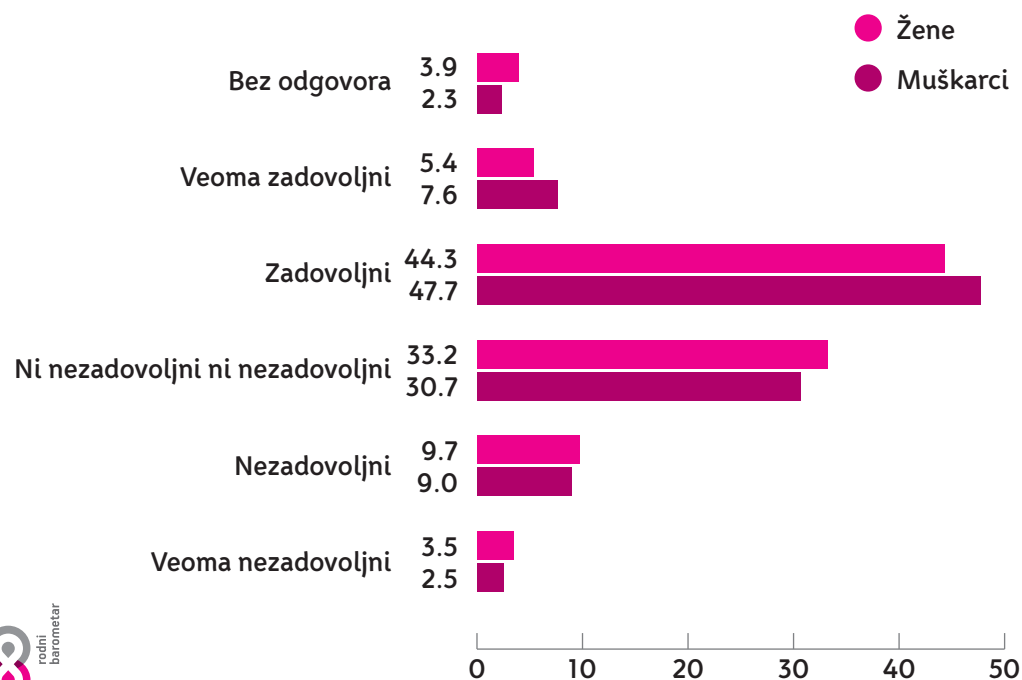

Kada je reč o proceni kvaliteta života, vrednovanog merom u kojoj su zadovoljene potrebe, i žene i muškarci pokazuju tendenciju da svoje odgovore grupišu oko sredine, ali sredine pomerene naviše. Naime, **oko 1/3 ispitanika smatra da im je kvalitet života zadovoljavajući**, a 1/3 smatra da im je osrednji. U izvesnom smislu ovi odgovori korespondiraju s prethodnim odgovorima o slojnoj pripadnosti, jer oni koji pripadaju donjem sloju imaju tendenciju da kažu da im je kvalitet života „osrednji”, a oni koji pripadaju srednjem sloju da im je „zadovoljavajući”. Obrazovanje se i u ovom slučaju pokazuje kao značajna varijabla. Samo 17% žena s najnižim obrazovanjem smatra da je većina njihovih potreba zadovoljena naspram 42% žena s najvišim obrazovanjem. Čak 43% žena bez obrazovanja smatra da je kvalitet njihovog života veoma nezadovoljavajući ili nezadovoljavajući. Žene na selu u čak 29% slučajeva daju takve odgovore.

U odnosu na 2006. godinu došlo je među ženama do blagog porasta onih koje smatraju da im je kvalitet života veoma nezadovoljavajući ili nezadovoljavajući (sa 20% na 23%), a došlo je do pada onih koji smatraju da im je kvalitet života veoma zadovoljavajući ili zadovoljavajući (sa 35,3% na 33,7%).

Na pitanje „Koliko ste srećni i zadovoljni životom u celini?“, najveći broj ispitanika, i muškaraca i žena, izjavio je da su zadovoljni, muškarci nešto češće od žena. Oko jedne trećine žena ima neutralan stav – nisu ni zadovoljne ni nezadovoljne. Žene su češće više nezadovoljne od muškaraca i ređe daju odgovore da su veoma zadovoljne. Ipak, ove razlike su relativno male. Međutim, posebno važan podatak je da su ljudi u celini više zadovoljni svojim životom 2012. nego 2006. godine (53% naspram 44%). **Žene koje su obrazovanje su ujedno i zadovoljnije svojim životom.** Samo 30% žena s najnižim obrazovanjem zadovoljno je svojim životom u odnosu na 54% žena s višim ili visokim obrazovanjem. Žene koje žive u velikom gradu su zadovoljnije od žena koje žive na selu, ali su najnezadovoljnije žene koje žive u malim gradovima/varošicama. Posmatrano po generacijama, najzadovoljnije su žene srednje generacije (29-39 godina starosti), koje su zadovoljne čak u 2/3 slučajeva.

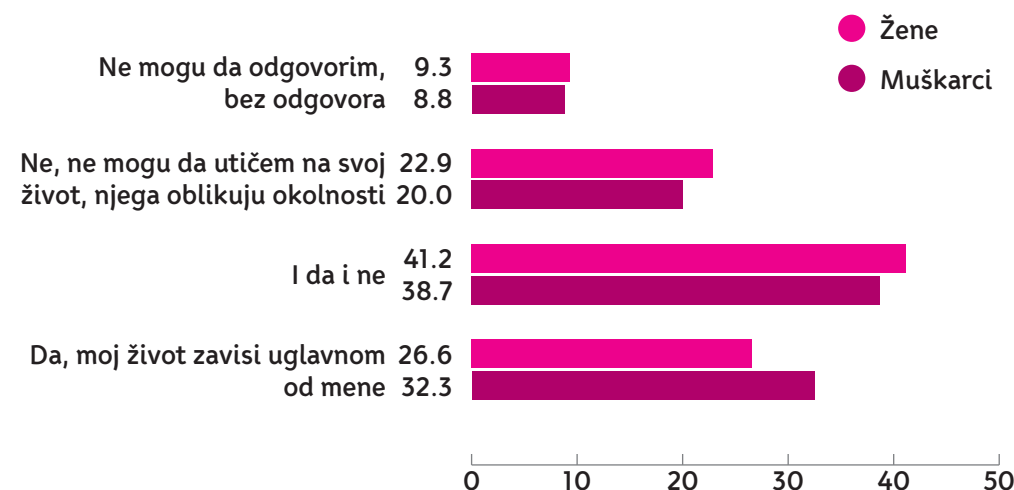
ZADOVOLJSTVO SOPSTVENIM ŽIVOTOM U CELINI

Na pitanje kakve promene očekuju u budućnosti, velika većina i žena i muškaraca je odgovorila da **očekuje promene nabolje**, i to gotovo u istoj meri (53% m naspram 52% ž). **Optimizam raste sa obrazovanjem**, pa tako 60% onih najobrazovanijih žena očekuje pozitivne promene u odnosu na 49% onih najneobrazovanijih. Zanimljivo je da su seoske žene optimističnije od žena koje žive u velikom gradu. Posmatrano po starosti, optimizam raste sa opadanjem starosti, pa su tako najmlađe žene i najoptimističnije – 64%.

UTICAJ NA SOPSTVENI ŽIVOT

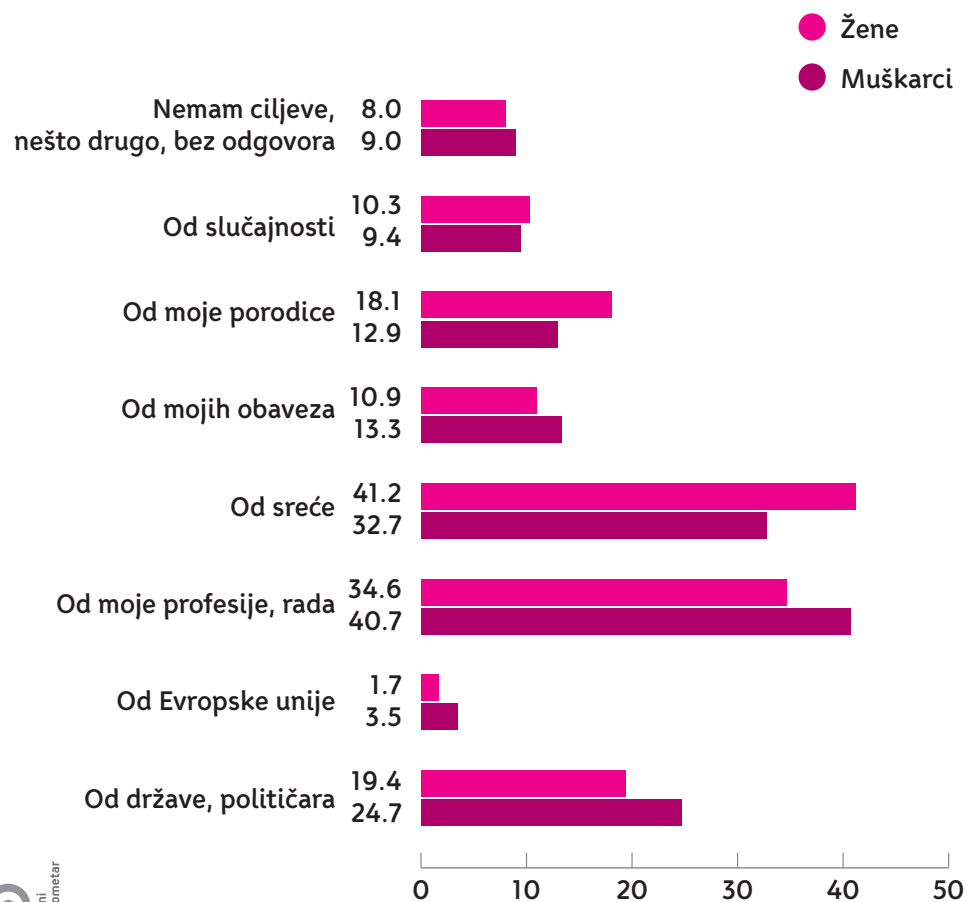
DA LI IMATE UTISAK DA MOŽETE DA UTIČETE NA SVOJ ŽIVOT?

Na pitanje o tome da li mogu da utiču na svoj život samo 27% žena i 33% muškaraca je dalo nedvosmisleno pozitivne odgovore. Oko 1/5 ispitanika smatra da ne mogu da utiču na svoj život, i to žene nešto češće nego muškarci. **Žene se manje osećaju delatnima u svojim životima** nego što je to slučaj s muškarcima. Ipak, razlike su male. I u ovom slučaju obrazovanje je ključna varijabla. Naime, svaka treća visokoobrazovana žena smatra da može da utiče na svoj život za razliku od svake desete neobrazovane žene. Najmlađe ispitanice su takođe i najsamouverenije – jedna trećina smatra da njihov život zavisi od njih samih. Zanimljivo je da žene na selu češće od žena u gradu smatraju da njihov život zavisi od njih samih, a ne od okolnosti. Čini se da selo podstiče individualnu inicijativu na specifičan način.

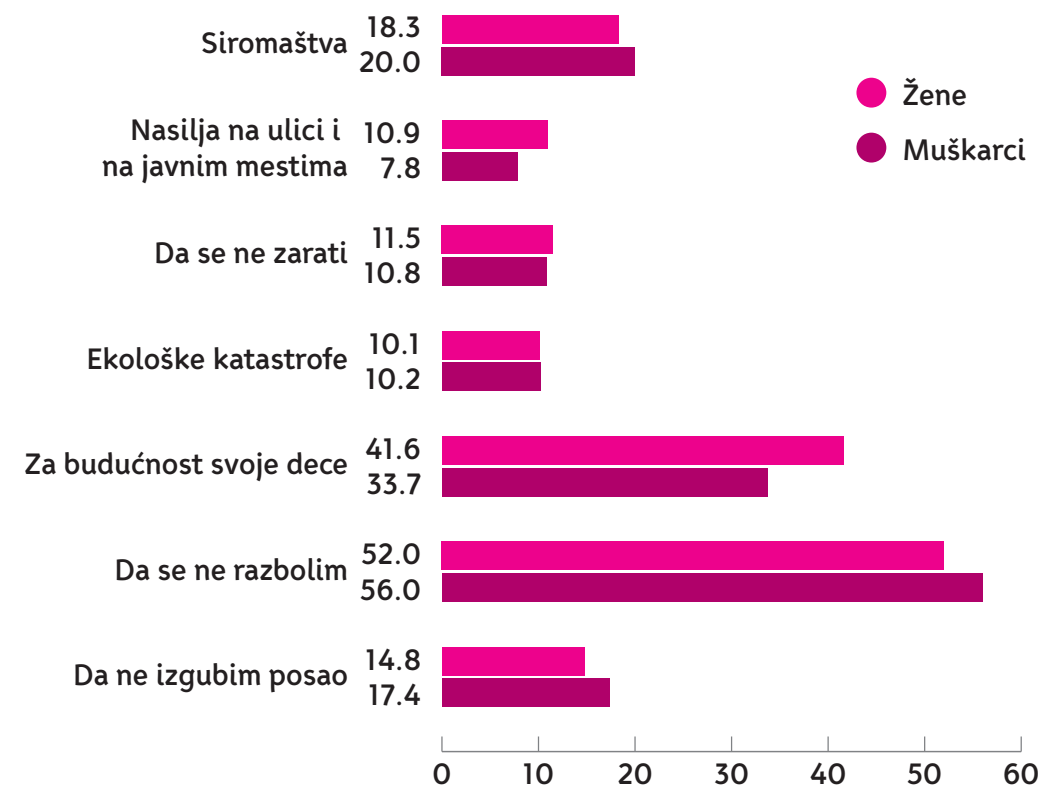
Na pitanje „Od čega zavisi ostvarenje vaših ciljeva?“ ispitanici su davali odgovore koji su u skladu s rodnim ulogama. Žene su češće od muškaraca navodile da ostvarenje njihovih ciljeva zavisi od porodice, a muškarci – od posla. Muškarci smatraju, sasvim u skladu sa značajem koji pridaju vezama sa uticajnim ljudima, da ostvarenje njihovih ciljeva zavisi od njihovih „veza“, ali su ujedno i svesniji zavisnosti od države i „političara“. Iz ovih odgovora se naziru unekoliko **različite percepcije sveta koje imaju muškarci i žene**. Svet privatnosti u koje su žene zatvorene još uvek u velikoj meri ujedno je i svet u kome „sreća“ igra veću ulogu nego „veze“. Zanimljivo je da se obrazovanije žene više oslanjaju na svoju profesiju u ostvarenju svojih ciljeva, a neobrazovanije na „sreću“.

OD ČEGA ZAVISI OSTVARENJE VAŠIH CILJEVA?

STRAHOVI

NAJVIŠE SE PLAŠIM...

Najveći strah i za žene i za muškarce predstavlja **strah od razboljevanja**, a zatim sledi **strah za budućnost dece**. Strah od siromaštva češći je nego strah od gubljenja posla, jer je zdravorazumska pamet već utvrdila da zaposlenost nije zaštita od siromaštva. Muškarci se više plaše razboljevanja od žena, više se plaše siromaštva i gubitka posla. Žene, s druge strane, više brinu budućnost dece, više se plaše nasilja na ulicama i na javnim mestima, ali i da se ne zarati. I jedni i drugi se podjednako plaše ekološke katastrofe.

Neobrazovanije žene se više brinu za budućnost svoje dece nego obrazovanije. Ali su obrazovanije, s druge strane, više zabrinute da ne izgube posao, više se plaše nasilja na javnim mestima i da se ne zarati. Najmlađe ispitanice se mnogo više od starijih plaše ekološke katastrofe, nasilja na javnim mestima i siromaštva.

12. VREDNOSNI STAVOVI

VAŽNOST U ŽIVOTU	muškarci			žene		
	Važno	Ni važno ni ne-važno	Nevažno	Važno	Ni važno ni ne-važno	Nevažno
Ljubav	92	5	2	9	6	1
Zdravlje	99	1	0	99	1	0
Deca	90	6	3	91	5	2
Profesija, karijera	83	15	2	77	17	5
Novac	91	7	2	92	7	1
Lepota	55	32	12	66	25	8
Prijatelji	91	8	1	91	8	0
Poštenje, moral	93	6	1	92	7	0
Porodica	96	3	0	96	3	0
Nacija	72	19	8	67	21	11
Ugled u zajednici	72	21	5	72	21	6

Upitani o tome koliko su određene stvari važne u njihovim životima, žene i muškarci su vrlo visoko vrednovali (preko 90% odgovora „veoma važno” i „važno”): **porodicu, ljubav, zdravlje, prijatelje, poštenje/moral**. Najmanje važni su lepota, zatim nacija, „ugled u zajednici”. Lepota je za žene važnija nego za muškarce, a nacija i profesija su muškarcima važniji nego ženama. Nisko vrednovanje „ugleda u zajednici” ukazuje na očigledno rastakanje tradicionalnog modela, ali se i nalazi u kontradikciji s visokim vrednovanjem poštenja/morala. Vrlo je verovatno da ispitanici shvataju da „ugled” zapravo više nije nikakvo merilo „poštenja”, jer se zasniva na drugim kriterijumima (novac, medijski uspeh i sl.). U svakom slučaju, ovi stavovi pokazuju da postoji **hibridna priroda vrednosti**, tj. da se, s jedne strane prihvataju tzv. tradicionalne vrednosti, kao što su porodica i zdravlje, ali da se s druge strane visoko vrednuju ljubav i novac.

Zanimljivo je da žene koje su obrazovanije više vrednuju značaj lepote u životu. Tako čak 72% žena koje imaju višu ili visoku školu smatra da je lepota važna ili veoma važna, nasuprot 49% žena s najnižim nivoom obrazovanja. Iz ovoga se, zapravo, vidi prilagođavanje savremenim tržišnim zahtevima, pri čemu lepota pojedinke postaje njen vlastiti resurs koji podiže i mogućnosti profesionalnog postignuća i kvaliteta života.

Poređenje različitih stavova vezanih za rodne odnose i stereotipe pokazalo je da između muškaraca i žena još postoje relevantne razlike i to u očekivanom pravcu. Žene više prihvataju stavove: „Deca su smisao života”; „Sve odluke u braku treba donositi ravnopravno”; „Ljubav je važnija od novca”; „Žene su preopterećene poslovima u kući”; „Normalno je da muškarci menjaju žene”; „Žene trpe diskriminaciju prilikom zapošljavanja”; „Obrazovanje je važno za uspeh u životu”; „Politika bi bila bolja kada bi žene više odlučivale”; „Žena-ma je u životu teže nego muškarcima”; „Nasilje nad ženama treba strogo kažnjavati”. S druge strane, muškarci češće prihvataju stavove: „U svakoj dobroj porodici mora da se zna ko je ‘glava’”; „Abortus treba zabraniti”; „Svaka žena treba da je dobra domaćica”; „Brak je bolji od vanbračne zajednice”; „Svi političari su korumpirani”; „Brak se sklapa zbog dece”; „Homoseksualcima treba zabraniti sklapanje braka”; „Da bi čovek bio srećan, treba da ima novac”; „Pošten čovek ne može da se obogati”; „Za muškarca je najvažnije da dobro zarađuje”; „Za muškarce je seks važniji nego za žene”; „Normalno je da žene menjaju muškarce”; „Novcem sve može da se kupi”; „Svaka normalna žena treba da se žrtvuje za svoju decu”; „Muškarci su veći gubitnici u tranziciji od žena”.

Ovi odgovori pokazuju nekoliko stvari. Prvo, **muškarci su konzervativniji** od žena (abortus treba zabraniti; homoseksualcima treba zabraniti sklapanje braka; žene treba da su dobre domaćice i da se žrtvuju za decu; brak je bolji od vanbračne zajednice; seks je važniji za muškarce, itd.). Takođe, oni svoj identitet, svrhu postojanja, rodnu ulogu, **izrazito vezuju za novac i zarađivanje**. Uz to, njihov odnos prema stvarnosti je pomalo ciničan (svi političari su korumpirani, pošten čovek ne može da se obogati), što proizilazi iz razočaranja tokom „tranzicije”. U izvesnim elementima je započela transformacija konzervativnih stavova, što se naročito vidi iz stava prema seksualnoj slobodi žena, koji je liberalniji od stava samih žena.

Međutim, valja zapaziti da su najveće razlike upravo one koje se odnose na **viđenje položaja žena i muškaraca**. Naime, postoji **velika doza asimetričnosti** u ovim stavovima koja ukazuje na to da se radi o dubokom nesporazumu između rodova. Kome je teže, ženama ili muškarcima, ko je platio veću cenu tranzicije, od koga se šta očekuje, itd. su pitanja na koja žene i muškarci imaju različite odgovore. U odnosu na broj muškaraca koji misle da „svaka žena mora da je dobra domaćica”, manje žena tako misli (ali i dalje većina). One brak ne sklapaju zbog dece i više veruju u ljubav, mada češće, kada imaju decu, smatraju

da su deca „smisao života”. One sebe vide kao preopterećene poslovima u domaćinstvu, i kao diskriminisane prilikom zapošljavanja, iako više vrednuju obrazovanje od muškaraca. One ređe misle da je za ženu najvažnije da se dobro uda, a za muškarca da dobro zarađuje. One manje vrednuju novac i manje veruju da novcem „sve može da se kupi”. One mnogo češće misle da je „ženama teže u životu” nego muškarcima, i mnogo ređe da su muškarci „veći gubitnici” u „tranziciji”.

Drugim rečima, muškarci sebe vide kao veće žrtve, a žene sebe. Upravo u ovom aspektu postoji i najveći raspon između njihovih stavova. Ostale razlike su mnogo manje i vezane su, pre svega, za još uvek **različita očekivanja** koja društvo ima od muškaraca i žena, pri čemu se **muškarci više vrednuju prema uspehu u javnoj sferi** (novac, posao, veze, prijatelji...), a **žene prema „uspehu” u privatnoj sferi** (ljubav, deca, domaćinstvo...).

Posebno je zanimljivo da postoji velika razlika u stavovima muškaraca i žena o učešću žena u politici. Žene mnogo češće od muškaraca veruju da bi „politika bila bolja kada bi žene odlučivale” (57% ž naspram 25% m). Dakle, sudeći prema ovom, ali i mnogim drugim odgovorima, žene pokazuju **jaku tendenciju „osvajanja prostora” izvan kuće i domaćinstva**, iako „jednom nogom” zadržavaju svoje pozicije i u tom domenu. Žrtveni mikromatrijarhat se tako potvrđuje kao prelazni, a ne kao konačni oblik uređenja privatnosti, koja ipak **neumitno „klizi” ka egalitarnosti**, za šta je potrebno bar nekoliko generacija.

Ipak, ma kako različiti bili stavovi muškaraca i žena, ova situacija ne podseća na „rat između polova”. Solidaristička osnova porodičnog života isuviše je jaka (i dodatno ojačana u „tranziciji”) da bi bila uzdrmana rodom asimetrijom u stavovima o tome šta su uloge muškaraca i žena. Jer ta asimetrija stavova je velikim delom i sama refleks asimetrične realnosti, koju ne kreiraju muškarci i žene iz „svojih glava”, već koje su strukturno uslovljene. Možemo reći da umesto „rata” izranja neka **nova vrsta konsenzusa**, utvrđivanje novih granica „normalnosti”. Zato ne iznenađuje nova vrsta savezništva, kao na primer kada je reč o nasilju nad ženama, gde velika većina muškaraca (83%) smatra da nasilje treba oštro kažnjavati. Doduše, 2006. godine je taj broj iznosio 90%. Ovo smanjenje verovatno je rezultat malog „koraka unazad” u opštoj klimi konzervativizma i antifeminizma, ali osnovni kvalitet ostaje neupitan. Muškarci su najvećim delom saveznici žena u borbi protiv nasilja nad ženama.

U KOJOJ MERI SE SLAŽETE SA SLEDEĆIM IZJAVAMA?

	muškarci			žene		
	Ne slažem se	Ni da ni ne	Slažem se	Ne slažem se	Ni da ni ne	Slažem se
Deca su smisao života	5	16	78	5	10	85
U svakoj dobroj porodici mora da se zna ko je glava	7	21	71	14	27	58
Abortus treba zabraniti	40	23	36	47	22	30
Cilj mog života je moja lična sreća	21	27	50	21	29	48
Svaka žena treba da je dobra domaćica	6	19	74	10	24	66
Brak je bolji od vanbračne zajednice	21	28	51	25	27	47
Sve odluke u braku treba donositi ravnopravno	4	17	78	4	10	85
Svi političari su korumpirani	7	51	72	7	27	65
Ljubav je važnija od novca	12	25	63	10	22	67
Brak se sklapa zbog dece	28	32	40	35	31	33
Žene su preopterećene poslovima u kući	12	37	50	11	18	71
Normalno je da muškarci menjaju žene	42	31	25	70	16	31
Homoseksualcima treba zabraniti sklapanje braka	16	16	68	21	24	55
Da bi čovek bio srećan treba da ima novac	17	32	51	15	38	47
Pošten čovek ne može da se obogati	14	28	57	18	31	51
Žene trpe diskriminaciju prilikom zapošljavanja	18	39	43	11	30	59
Obrazovanje je važno za uspeh u životu	7	22	70	5	19	75

U KOJOJ MERI SE SLAŽE- TE SA SLEDEĆIM IZJAVA- MA?	muškarci			žene		
	Ne sla- žem se	Ni da ni ne	Slažem se	Ne sla- žem se	Ni da ni ne	Slažem se
Politika bi bila bolja kad bi žene više odlučivale	32	42	25	9	33	57
Za uspeh u životu važno je imati uticajne prijatelje	11	30	59	11	29	60
Dobri ljudi treba da se međusobno pomažu	5	19	75	4	19	47
Za ženu je najvažnije da se dobro uda	26	34	40	31	31	38
Za muškarca je najvažnije da dobro zarađuje	12	24	63	15	30	55
Za muškarce je seks važniji nego za žene	18	30	52	30	26	44
Normalno je da žene menjaju muškarce	65	20	14	67	20	12
Novcem sve može da se kupi	14	25	34	44	24	30
Ženama je u životu teže nego muškarcima	28	38	33	11	28	61
Nasilje nad ženama treba strogo kažnjavati	5	12	82	3	10	86
Svaka normalna žena treba da se žrtvuje za svoju decu	5	23	72	9	21	69
Muškarci su veći gubtnici u tranziciji od žena	16	46	38	26	58	25

13. ZAKLJUČAK

Iz mnoštva pojedinačnih podataka koji se odnose na različite dimenzije svakidašnjeg života moguće je sačiniti neke opštije zaključke vezane za proces transformacije rodni odnosa u savremenom srpskom društvu:

Rodni režim u Srbiji se transformiše u dva pravca: 1. u pravcu **jačanja porodice**, uz zadržavanje određene rodne asimetrije, i 2. u pravcu **jačanja individualizacije**, uz izraženu simetričnost i egalitarnost u porodičnim i partnerskim odnosima. Ipak, u oba ova pravca zadržava se jaka orijentacija ka porodici uz smanjivanje rodni nejednakosti.

- > I među ženama i među muškarcima **porodica ima centralnu vrednost** i važnija je od posla. Posao se vidi pre svega instrumentalno, dok je ideja o samoaktuelizaciji kroz posao i karijeru u velikoj meri osujećena visokom nezaposlenošću i niskim nivoom korišćenja ljudskih potencijala.
- > Rodne uloge se redefinišu u skladu s mogućnostima koje uslovljava društveni kontekst. **Asimetričnost rodni uloga** ostvaruje se kroz različito ulaganje vremena žena i muškaraca u plaćene i neplaćene aktivnosti. Žene više obavljaju aktivnosti vezane za neplaćeni rad, a muškarci za plaćeni, ali, ako saberemo plaćene i neplaćene poslove, žene rade više od muškaraca za oko sat i petnaest minuta dnevno.
- > Žene i muškarci funkcionišu u dva različita modela istovremeno: **solidarističkom** porodičnom modelu i **tržišnom kompetitivnom** modelu. To pojačava ambivalentnost u stavovima o rodnoj jednakosti.
- > Najveće razlike u stavovima muškaraca i žena se odnose na vrednovanje položaja jednih i drugih. Ti stavovi pokazuju **asimetričnu sliku**, u kojoj muškarci vide sebe kao veće „žrtve“ i u nepovoljnijem položaju, dok žene vide sebe u tom položaju.
- > Transformacija privatne sfere u pravcu egalitarnosti očituje se pre svega u činjenici da sve veći broj aktivnosti vezanih za kuću i decu, žene i muškarci obavljaju **„zajedno“**. Uspostavljanje egalitarnog modela sledi posle urušavanja muškog, patrijarhalnog autoriteta u gotovo svim oblastima porodičnog života, i jačanje ženskog autoriteta, odnosno omoćavanja žena, po modelu samožrtvujućeg mikromatrijarhata.
- > **„Samo/žrtvujući mikromatrijarhat“ je prelazni oblik** u jačanju opšteg egalitarnog trenda, koji je bio uslovljen procesima raz-razvoja, i doprineo jačanju položaja žena u privatnoj sferi. Međutim, nove generacije žena i muškaraca uspostavljaju egalitarniji model, više zasnovan na „zajedništvu“ i odgovornosti obe strane. Žene i muškarci imaju veoma slične stavove o različitim oblastima života, a najveće razlike su upravo one u stavovima koji se odnose na rodnost.
- > Najveće rodne nejednakosti u ponašanju vezane su za **privatnu sferu** i eksploataciju ženskih resursa u privatnoj sferi (žrtveni mikromatrijarhat). Između porodičnog angažmana žena i njihovog položaja na tržištu rada postoji direktna negativna veza.

- > Muškarci su u priličnoj meri **traumatizovani** dodeljenom ulogom „hranilaca porodice“ u valu retradicionalizacije i repatrijarhalizacije. Oni se nalaze u paradoksalnoj situaciji da podjednako kao i žene vrednuju porodicu, ali da istovremeno nemaju još uvek dovoljno izraženu ulogu u porodičnom životu, kao i da imaju veoma ograničene mogućnosti u javnoj sferi da ostvare svoju ulogu „hranilaca“. Frustracija se ogleda u stavovima o tome da je „muškarcima teže“ i u opštoj „**krizi maskuliniteta**“.
- > U velikoj meri ispražnjena i uzdrmana rodna uloga muškaraca, uz realno jačanje egalitarnosti u privatnoj i javnoj sferi (uz sve oscilacije), doprinosi **jačanju patrijarhalnih ideologija, kao reakcije**. Ipak, promene na nivou ponašanja odvijaju se u pravcu uspostavljanja egalitarnosti, čak i kada stavovi reflektuju patrijarhalnu ideologiju. Muškarci, kao oni koji se odupiru promenama rodni odnosa, ujedno i iskazuju **konзерватivnije** stavove u odnosu na žene.
- > **Nepriлагоđenost muškaraca se** intenzivno ispoljava u različitim aspektima vezanim za partnerstvo, a naročito za roditeljstvo: od nemanja dece do nepreuzimanja podjednake odgovornosti za roditeljstvo (kroz neobavljanje aktivnosti vezanih za decu, kao i kroz nepreuzimanje starateljstva nad decom, neplaćanja alimentacije i sl.).
- > Nepreuzimanje odgovornosti u partnerstvu i roditeljstvu od strane muškaraca vodi veoma različitim ocenama vezanim za **zadovoljstvo partnerskim odnosima**: muškarci su mnogo zadovoljniji od žena.
- > Kako je izvor prihoda primarno zaposlenost, sve što je u vezi sa zaposlenošću najdirektnije utiče na položaj pojedinca i porodice. Model „**stalnog zaposlenja**“ (kako pokazuje kvalitativna analiza), naročito u „državnoj službi“, ostaje kao norma, kao ideal, bez obzira na njegovu održivost. U korumpiranom okruženju državna služba, pruža mogućnosti stvaranja socijalnog kapitala i omogućuje dobit od korupcije. Osim toga, korupcija omogućuje i da se najlakše dođe do „državne službe“. Meritokratija je ozbiljno uzdrmana jer institucija konkursa gotovo ne funkcioniše u sistemu koji počiva na korupciji i nepotizmu i klijentelizmu.
- > U mnogim dimenzijama društvene egzistencije i stavova rodnoost nije naročito bitna, i predstavlja sekundarnu odrednicu naročito u odnosu na **obrazovanje** ili ruralno-urbanu podelu. Rodnoost je najbitnija odrednica onih ponašanja koja su vezana za biološku reprodukciju, dnevnu i generacijsku.
- > Postoje još uvek značajne razlike u mogućnostima dostizanja **ekonomske samostalnosti** između žena i muškaraca. Takođe, posmatrano u vezi s porodičnim statusom, kao i sa brojem dece, ovi podaci pokazuju da rodnoost funkcioniše u ekonomskoj sferi u očekivanom pravcu, to jest u pravcu isključivanja žena i stvaranja njihove ekonomske zavisnosti.

- > **Obrazovanje** doprinosi podizanju kvaliteta života žena u različitim dimenzijama: obrazovanije žene su zadovoljnije poslom, zadovoljnije svojim životom, zadovoljnije partnerskim odnosom itd. Obrazovanje i dalje predstavlja najbitniju individualnu strategiju za poboljšanje vlastitog položaja.
- > Posebno je zanimljivo da postoji velika razlika u stavovima muškaraca i žena o učešću žena u **politici**. Žene mnogo češće od muškaraca veruju da bi politika bila bolja kada bi žene odlučivale (57% ž naspram 25% m). Dakle, sudeći po ovom ali i po mnogim drugim odgovorima, žene pokazuju jaku tendenciju „osvajanja prostora“ izvan kuće i domaćinstva, iako „jednom nogom“ zadržavaju svoje pozicije i u tom domenu.
- > Bez obzira na to što je patrijarhalna ideologija u ekspanziji, postojeća situacija u odnosima između rodova ne bi se mogla okarakterisati, ni na mikro ni na makro planu, kao „rat između polova“. Solidaristička osnova porodičnog života isuviše je jaka, i dodatno ojačana u „tranziciji“, da bi bila uzdrmana rodnom asimetrijom u stavovima o tome šta su uloge muškaraca i žena, utoliko pre što dolazi do promena u ponašanju u pravcu egalitarnosti. **Asimetrija stavova** je velikim delom refleks patrijarhalne ideologije koja predstavlja **reakciju na realno jačanje položaja žena**. Može se reći da izranja neka nova vrsta konsenzusa, na nivou praktičnog rešavanja problema u tegobnoj svakidašnjici, što vodi i utvrđivanju novih obrazaca „normalnosti“.

III DEO

DE/KONSTRUKCIJA RODNOSTI
U DISKURSIMA SVAKODNEVICE

14. UVOD: DE/KONSTRUKCIJA RODNOSTI

Rodnost se u svakodnevnom životu konstituiše svakodnevnim praksama i diskursima, obnavljanjem određenih obrazaca ponašanja, izražavanja i uverenja. Ono što predstavlja poseban problem u sprovođenju, ili implementaciji, rod-
nih politika jeste upravo **raskorak** koji veoma često postoji između onoga što su dnevne i svakodnevne racionalizacije, objašnjenja i razumevanja rodnosti i onoga što su programska ili zakonska načela regulacije rodnosti. „Obični ljudi“, muškarci i žene, veoma često ne sagledavaju svoje probleme i izazove na način koji ima veze s rodnim politikama, i obrnuto, rodne politike se često fokusiraju na aspekte rod-
nih odnosa koje „obični ljudi“ mogu doživljavati kao irelevantne, dogmatizovane, pa čak i nasilne. Ciljana promena svakodnevice uvek zahteva određenu **sporost** i senzibilisanost za različite perspektive jer se brza društvena promena koja favorizuje jednu perspektivu iz ugla svakod-
nevice najčešće doživljava kao nasilje i pretnja. Svakodnevica je fokusirana na svoju „**normalnost**“, na svoje **obnavljanje**. Ključni pomak koji i istraživanje kao feministički osmišljen postupak, i rodne politike usmerene ka uspostavl-
janju rodne ravnopravnosti, pa i mediji i druge institucije mogu da učine u po-
pravljanju „stanja stvari“ jeste upravo **pomak u samorazumevanju društvenih aktera**.

Istraživački postupak u kvalitativnom delu istraživanja je bio baziran na dve vrste izvora: na dubinskim intervjuima i na razgovorima u fokus grupama. U dubinskim intervjuima se putem postupka beleženja „životne priče“, koja je bila strukturirana preko osnovnih životnih faza i oblasti, polako ulazilo u polje

specifičnijih pitanja, da bi se na kraju razgovor zaokruživao opštijim pitanjima o zadovoljstvu, sreći, ciljevima, „životnoj filozofiji“. Rodnost je bila ispitivana direktno samo u nekolici-
ni pitanja, i indirektno, preko potpitanja. Kako je uzo-
rak obuhvatio veliki broj veoma različitih ispitanika/ca, rodnost je izranjala kao neka vrsta metafenomena, **metadiskursa**, nečega što kao diskurs natkriljuje individualne priče i uspostavlja se **kao medij** u koji se učitavaju individual-
ne racionalizacije, razumevanja društvene realnosti i samorazumevanje. Taj diskurs je donekle važno razumeti iz perspektive svakog pojedinačnog života, onoga što taj život predstavlja, u smislu konkretnih životnih šansi, postignuća, društvenog pozicioniranja itd. Ali, u velikoj meri, taj diskurs je potrebno razu-
meti i kao neki oblik „**kolektivne svesti**“ koja postoji nezavisno od individual-
nih životnih situacija i koja i sama u izvesnoj meri proizvodi te i takve životne situacije, pre svega putem normi i „očekivanja“ koja društvena sredina, mikro, mezo i makro, ima od pojedinca i pojedinke.

„Rasplitanje klupka“ u vezi s tim u kojoj meri diskurs **proizvodi** realnost, a u kojoj meri je **odslikava**, mora otpočeti upravo kritičkom analizom diskur-
sa. Nju je moguće sprovesti „razumevanjem iznutra“, iz perspektive svaki-
dašnjeg života, slično kao što je psihologu ili psihijatru individualna biografija put za razumevanje fenomena psihe uopšte. U ovom slučaju, nadindividualni fenomen diskursa, metadiskurs rodnosti, ispituje se razumevanjem **funkcije određenog diskursa** u određenom društvenom kontekstu, koja se ostvaruje u individualnim životima, na nivou svakodnevnog obnavljanja obrazaca života, preživljavanja, moći i hijerarhija.

Diskurzivna analiza se nikako ne može svesti na problem utvrđivanja „osve-
šćenosti“ u vezi s rodnom ravnopravnošću jer bi upravo takav pristup bio „od spolja“. Naprotiv, ona se ovde sprovodi fokusiranjem na samorazumevanje društvenih aktera. Njihovi iskazi se ne vrednuju kao manje ili više „progresiv-
ni“, već se posmatraju kao iskazi koji se artikuliraju kako bi individua, muška-
rac ili žena, bila u stanju da razume smisao svoje egzistencije, svog ponašanja, da se orijentiše i funkcioniše, pa i napreduje u društvenom okruženju.

Ovo istraživanje je pokušalo da utvrdi, nedogmatski, u kojoj meri, kada i kako rod uopšte predstavlja relevantnu društvenu činjenicu. Kao što je kvantitativni deo istraživanja pokazao, rod i rodnost u mnogim dimenzijama svakodnevnog života nisu naročito uticajni, posebno kada je reč o stavovima. Međutim, u do-
menu privatnog života, naročito onog dela koji je najdirektnije povezan sa bi-
ološkom reprodukcijom, sa ekonomijom staranja, linija roda je linija razmeđa običajnosti, uhodanih praksi, obrazaca svakodnevnog bitisanja.

Diskurzivna analiza ovde prati neke čvorne tačke u kojima se rodnost uspo-
stavlja kao bitna u svakodnevnom životu, ali i one u kojima se rodnost nadilazi, prevazilazi, problematizuje ili ukida. Polazno teorijsko stanovište je da je **heteronormativni model rod-
nih odnosa, identiteta i uloga uobličen u specifič-**

nom modelu rodnog režima u društvu poluperiferije koje je okarakterisano raz-razvojem, tj. koje je u fazi postepenog rastakanja. To se uočava kroz ambivalenciju, ambigvitet, nesigurnost, nestabilnost i raznovrsnost diskursa o razlikama između rodova. To se, takođe, uočava kroz insistiranje na „posebnosti“ (posebnim okolnostima, posebnim situacijama, netipičnostima), na nesvodivosti sopstvenog iskustva ili u odbijanju da se prave generalizacije. **U meri u kojoj se diskurzivno, ali i realno prevazilaze obrasci društvenog života kojima se obnavlja rodna dihotomija, i rodni identiteti se problematizuju i prevazilaze.**

15. VASPITANJE I OBRAZOVANJE

Formiranje rodni identiteta započinje u ranom detinjstvu. U ovom istraživanju interesovao nas je način na koji ispitanici diskurzivno uobličavaju svoje razumevanje razlika u obrazovanju i podizanju muške i ženske dece, i različiti pristup podizanju dece uopšte (bez obzira na pol), i to poređenjem različitih generacija. Bilo je bitno videti na koji način ispitanici interpretiraju društvenu promenu u tom pogledu, kao i kakav značaj ima obrazovanje u njihovim životima. Kako su istraživanjem bili obuhvaćeni ispitanici u rasponu od 15 do 83 godine, bilo je moguće da **promena koju uočavaju** postane veoma vidljiva, a visok stepen saglasnosti veoma različitih ispitanika o dominantnim pravcima promene ukazivao je na svojevrstu objektivnost uvida. Na osnovu njihovih odgovora mogli smo da zaključimo da je promena u vaspitanju i obrazovanju muške i ženske dece bila kompleksna, ali s prilično izraženim pravcem.

Pre svega, postoji izražen **trend smanjivanja razlika** u vaspitanju i podizanju muške i ženske dece. Smanjivanje se postiže tako što rodna ravnopravnost, odnosno rodna neutralnost u podizanju dece „osvaja“ jedno po jedno polje rodnog identiteta šireći se **od javnih ka privatnim ulogama**. Dakle, ako se posmatra **istorijski**, od ženske dece se prvo očekuje da se sve više obrazuju, do nivoa da su razlike u očekivanjima potpuno izbrisane, što se pokazuje kod svih društvenih slojeva. Zatim se razlike brišu u očekivanju jednake zaposlenosti i ekonomske samostalnosti, a potom u polju seksualnosti, i tek na kraju u polju očekivanja vezanih za obavljanje reproduktivnog rada, koji se najčešće povezuje sa „ženskom prirodom“. Sve ove promene **duboko korespondiraju** s promenama društvenog okruženja i promenama reprodukcije društvenog sistema. „Urušavanje“ rodni uloga, pre svega onog njihovog dela koji se uči u porodici, uveliko se događa i ostao je samo jedan relativno mali segment koji odoleva promeni obrasca, a to je upravo reproduktivni rad, odnosno staranje. Takođe, izjednačavanje očekivanja se odvija **„odozgo nadole“** u društvenoj stratifikaciji, što znači da promena prvo zahvata gornje slojeva i „spušta“ se nadole. Međutim, obrazovanje ima drugačiji predznak u gornjim i donjim slojevima, ono je više instrumentalno u donjim slojevima, a više usmereno ka samoaktuelizaciji u gornjim.

Prvo su, dakle, istorijski posmatrano, smanjene razlike u očekivanjima koja su vezana za školovanje dece. Od ženske dece se očekivalo i sada se očekuje da „imaju školu“, pri čemu je „školovanje“ neka vrsta **zaštitnog faktora** od patrijarhata, odnosno od strukturno nepovoljnijeg položaja žena, koji roditelji ženske dece sasvim objektivno identifikuju. Tek u mlađim generacijama dolazi do smanjivanja razlika u očekivanjima vezanim za seksualnost, a poslednja oblast koja odoleva promeni odnosi se na **podelu poslova u domaćinstvu**. Roditelji postaju sve permissivniji jer se uglavnom osećaju „ucenjeni“ od strane društvenog okruženja, pa sklapaju neku vrstu „pakta“ sa svojom decom. Na primer, potpuno je uobičajena praksa da mladići dovode svoje devojke u kuću „na prespavlivanje“, ali u urbanim sredinama i devojke dovode mladiće. Roditelji podržavaju mlade da imaju stalne veze jer je alternativa promiskuitetnost, koju ne odobravaju.

Obrazovanje predstavlja osnovni metod kojim se destabilizuju rodne hijerarhije, i ono je, kao što je pokazala kvalitativna analiza, najuže povezano s različitim dimenzijama svakodnevnog života. Obrazovanje je najdelotvorniji metod promene vlastitog socijalnog položaja ili promene položaja mladih generacija. Kvalitativno istraživanje je pokazalo da je obrazovanje dece još uvek **najznačajnija porodična strategija**, i to po celoj socijalnoj vertikali. Ulaganje u obrazovanje dece je imperativ za roditelje iz svih socijalnih slojeva. Zanimljivo je da su ispitanici oba pola, iz nižih slojeva, na pitanje za čim u životu najviše žale, po pravilu odgovarali da najviše žale što nisu završili neki viši nivo obrazovanja, koji bi im garantovao dobro zaposlenje. Ovakve stavove roditelji prenose i na decu. Pri tom, ulaganje u obrazovanje ženske dece je čak naglašenije kao strategija poboljšanja položaja ženske dece kod seoskog stanovništva nego što je to slučaj sa urbanim slojevima, koji na potpuno isti način vrednuju obrazovanje ženske i muške dece. Ove razlike je moguće objasniti činjenicom da ženska deca na selu kao jedinu strategiju imaju obrazovanje, dok se za mušku decu još uvek veruje da treba da ostanu na imanju, tj. da će naslediti imanje i nastaviti da se bave poljoprivredom.

Kao što je pokazao i kvantitativni deo istraživanja, **klasni obrasci** u velikoj meri nadjačavaju rodne razlike kada je reč o obrazovanju, i to je izraženo čak i kod najstarijih generacija, odnosno kod onih koje su sticale obrazovanje polovinom prošlog veka. Srednja klasa gradi svoj ekonomski i socijalni položaj pre svega putem obrazovanja:

Rođena sam u Beogradu, jedinica sam. Otac mi je bio generalštabni oficir Jugoslovenske vojske, majka tada nije radila. Posle rata se mama zaposlila, kada smo ostale same. Moj otac je otišao u zarobljeništvo, bio je u Nemačkoj, u Osnebriku, i više se nije vratio. Nisam imala braće i sestara, sama sam sa majkom bila, kod bake smo živele, imala sam dva ujaka i njihove porodice su mi bile kao moja porodica. Kada se mama zaposlila, baka me je čuvala i pazila, uz nju sam odrasla, puno, puno me je naučila zato što je bila jedna kulturna žena, ona je bila po-

*lufrancuskinja, polunemica, u Beogradu je bila rođena al je iz mešovito-
tog braka, završila je ona i onu Višu žensku školu kakva je bila u Srbiji
u 19. veku. Deda mi je bio mašinski inženjer, on je završio u Nemačkoj,
vratio se posle studija i tu je radio; bio je inspektor u Ministarstvu že-
leznica. Hoću da vam kažem da je to bila jedna intelektualna sredina u
kojoj sam ja odrasla. Jedan ujak pravnik, drugi ujak inženjer, mislim, od
svakog od njih sam mogla nešto da naučim. Učila sam jezike kao dete,
na francuskom su insistirali, klavir sam učila, normalno išla u Prvu
beogradsku gimnaziju. Upisala posle francuski jezik, udala sam se za
Slovenca (penzionerka, 82 godine, Beograd).*

Iz ovog primera se može videti kako se obrazovanje ženske dece u urbanim sredinama podrazumevalo kao jedna vrsta **kulturnog i socijalnog kapitala**, i kako je u izvesnom smislu bilo i samo sebi svrha, tj. nije imalo isključivo instrumentalnu vrednost vezanu za „zapošljavanje”. Ispitanica je kasnije obavljala posao u JAT-u, i bila je veoma uspešna u svojoj „karijeri”, ali ipak izražava žaljenje što nije studirala istoriju umetnosti, upravo zato što su vrednosti koje su joj ugrađene u odnos prema „poslu” podrazumevale samoaktuelizaciju i praćenje vlastitih interesovanja, što je bila i porodična strategija.

Samoaktuelizacija putem obrazovanja koja ide do nivoa „uživanja”, definisana je u odgovoru mlade žene (24 godine) iz Beograda, koja ima univerzitetsko obrazovanje stečeno u inostranstvu:

Učenje treba da se vidi kao privilegija i uživanje. Privilegija, jer se ima vremena za to, a uživanje zato što je prirodno da zadovoljava znatiželju.

Za razliku od ovakvog shvatanja obrazovanja, karakterističnog za više slojeve, niži slojevi obrazovanje vide u funkciji omogućavanja mlađim generacijama da „**dodu do posla**”. Ne radi se čak ni o odgovarajućem „poslu”, već o poslu koji je „stalan” i dobro plaćen. Poljoprivrednici, i žene i muškarci, u tom pogledu su jedinstveni. Oni ulažu u školovanje svoje dece, a naročito u treću generaciju, unuke, ne praveći nikakvu razliku između muške i ženske dece. Zanimljivo je, svakako, da je u generaciji sinova i ćerki favorizovano školovanje ženske dece, jer se od muške dece očekivalo da ostanu na selu, ali s trećom generacijom to nije više slučaj. Pri tom je, u ovom društvenom sloju, naglašena **instrumentalna uloga obrazovanja**, tj. „diplome”, jer se ono vidi jednostavno kao put za dobijanje posla i oslobađanje od „teškog rada” u poljoprivredi.

P. Šta mislite, da li je danas i devojka potrebna škola kao i mladićima?
O1: Potrebna je, kako da ne. Možda je ženama i potrebni-ja nego muškarcima.

P: A zašto?

O1: Zato što je žensko čeljade nežnije, ono ipak kad poraste pa kad ima školu lakše će da se snađe u životu (poljoprivrednik, 80 godina, prodavac na pijaci u Beogradu).

*O2: Svakome je potrebna škola, i ženskom i muškom. To nema veze nika-
kve (poljoprivrednik, 63 godine).*

Ipak, bez obzira na opšteprihvaćene stavove o potrebi školovanja ženske dece, u odgovorima ispitanika i ispitanica mogli su se identifikovati elementi koji razotkrivaju rodne obrasce koji su postojali i još uvek postoje u vaspitavanju devojčica i dečaka. Ovi obrasci proizvode trajne posledice, jer određuju životne šanse i životne izbore. Na primer, strogo vaspitanje devojčica, ograničavanje slobode, naročito u smislu kretanja ili stupanja u seksualne odnose, može „gurnuti” devojke u prerani brak. Jedna ispitanica je napustila školu i sklopila brak kao maloletnica da bi se razvela posle pet godina. Evo kako ona to objašnjava:

To je bilo '94. Pa mladost – ludost, mislim, ne znaš u šta ulaziš, znači ne znaš kol'ku obavezu ti u stvari... kol'ko si ti smatrao da izlaziš, kao, od roditelja koji su strogi, da ideš u nešto bolje, ti si u stvari preko noći morao da odrasteš. Pa možda sam bila preozbiljna u stvari, ja sam odrasla preko noći, a muž je ostao na nivou dečaka (34 godine, majka dvoje dece iz Beograda, u drugom braku, zaposlena na „crno”).

S druge strane, u višim društvenim slojevima u kojima su roditelji bili obrazovani obrasci jednakosti u podizanju generacija uspostavljali su se već za one rođene 50-ih godina. Jedna ispitanica, kojoj je majka bila učiteljica, a baka direktorka škole, kaže sledeće:

Razlika između brata i mene u podizanju nije postojala... Bilo je različito u smislu ko sme duže da ostane, to je bila jedina razlika, moja mama je tu bila jako energična da ne smeju da se prave razlike... Baš je bilo jako strogo da sve mora da bude ravnopravno... (arhitektica, 58 godina iz Beograda).

S obzirom na intenzivne promene u okruženju, koje su započele još 80-ih godina s „krizom”, a intenzivirale se 90-ih s ratovima, i traju do danas u smislu povećanja nesigurnosti javnih prostora, porasta kriminala i jačanja mafije, roditelji su primorani da menjaju svoje strategije i da se sve više angažuju oko „**zaštite dece**”. Taj zadatak na neki način **neutrališe rodne razlike i kod roditelja i kod dece**. Uspostavljaju se novi, „mekši” stilovi komunikacije, rastu unutarporodična razmena i podrška, odnosi između roditelja i dece postaju egalitarniji, sve do uspostavljanja „laissez-faire-a” u porodici (Milić, 2007) u kojoj se gubi kontrola nad decom. Razlike u vaspitnim stilovima između različitih generacija uočavaju gotovo svi ispitanici. U sledećem odgovoru se vidi kako se bliskost između roditelja i dece uspostavlja kao nova norma u gajenju, pa i zaštiti dece od nepovoljnih uticaja okoline:

Moja majka kad je mene gajila, znači – skroz je bilo drugačije vreme: srećnije, bezbrižnije i sve je bilo tabu. O ničemu se nije pričalo, što mi-

slim da je velika greška. Sa decom treba pričati i ne sme ništa da bude tabu, ali ništa! E tu je velika razlika. A mi smo u ovoj državi sadašnjoj kakva jeste, razni problemi koji postoje i još da ja sa svojom decom ne razgovaram, da nisam prisutna u njihovom životu – pa to je katastrofa. Znači, sa svojom decom pričam kao sa pandanom. To mislim da je najzdravije u današnje vreme; to je meni najzdravije da ja decu nekako stavim na put tom pričom, konstantnom i znači da prosto, evo lupam: neka se mi ne vidimo ceo dan, ali ja uveče kad dođem, moram da odvojim vremena da vidim kako su proveli dan, kako je bilo u školi, šta se sve izdešavalo najbitnije tog dana. Jer ja kao roditelj to moram da znam, samim tim ako to ne znam, ja onda nisam prisutna u njihovom životu. E to mislim da naši roditelji nisu radili nikada (majka dvoje dece, 34 godine, iz Beograda).

Ovaj iskaz ukazuje na jedan vrlo bitan aspekt pogoršanja situacije, sa stanovišta rodnosti. Naime, žene su inače te koje pate od „siromaštva vremenom“ (*time poverty*), a **dodatno opterećenje** koje je vezano za „zaštitu“ dece samo pojačava taj problem. U konkretnom slučaju, zanimljivo je, mlada ispitanica je neformalno zaposlena, ima dvoje dece, a muž joj ne radi. Dakle, ona ima sve nepovoljne činioce „u igri“ u smislu vrlo intenzivnog trošenja vremena, tj. svojih fizičkih resursa. Jedina olakšavajuća okolnost je što u domaćinstvu živi sa majkom, koja obavlja određene poslove, ali onda na scenu stupaju nepovoljni faktori vezani za život u zajednici, odnosno proširenoj porodici (Miletić-Stepanović, 2010).

Roditelji retko i teško iskazuju otvoreno svoje **strahove vezane za decu**, osim kada su ti strahovi već „opšte mesto“ u diskursima svakodnevice. Ipak, stiže se utisak da su ti strahovi najdublji, najintimniji i da najviše opterećuju. Njih dele podjednako žene i muškarci, ali ih različito iskazuju, i oni se odnose i na žensku i na mušku decu podjednako. Primer penzionera iz Rume koji obavlja moler-ske radove kako bi omogućio školovanje dvojici sinova to ubedljivo pokazuje:

P: Da li vam teško pada posao koji radite?

O: Pa, naravno, star sam ja da se ovako mučim.

P: Pa što to radite kada i vi i žena imate penziju?

O: Pa šta ću, kako da ih pustim... Za ovog starijeg sam do sada dao 35.000 za školovanje, završio je saobraćajni fakultet i sada je na masteru, ali posla nema. A ovaj mlađi još studira.

P: A što oni ne pokušaju da zarade novac? Što oni ne rade ovo što vi radite?

O: Pa kako, kada nema posla? A samo traže pare, naročito ovaj mlađi. Kaže: „Sad sam mlad, sada treba da živim“.

P: Pa što mu dajete?

O: Pa šta ću, moram, bojim se da ne skrene s puta... pa trpim (moler iz Rume, 62 godine).

Deca samohranih roditelja su naročito izložena rizicima od različitih oblika kriminaliteta i socijalno neprihvatljivog ponašanja. Međutim, ono što ih čini podložnim ovim rizicima nije samo, ili isključivo, zanemarivanje ili neadekvatno vaspitanje od strane jednog roditelja koji je ostao uz dete, već i posebno targetiranje te dece, kao ranjive grupe, od strane razgranate mreže kriminalnih grupa. Po tvrdnji jedne ekspertkinje koja je osnovala organizaciju za samohrane roditelje, čak 80% ove dece je izloženo tim rizicima, jer su targetirani, odnosno odabrani kao „slabi“ i nezaštićeni. Po svedočenju jedne samohrane majke koja ima ćerku studentkinju koja povremeno radi kao model (privremeno, i isključivo zato da bi poboljšala finansijsku situaciju svoje porodice), postoji izvestan monitoring nad devojkama koje su uključene u ovaj posao da bi se videlo koje su socijalno najizopštenije i podobne za uvlačenje u prostituciju. Taj monitoring se obavlja pre svega preko socijalnih mreža, na primer Facebooka, iz kojih se „snima“ koliko je koja devojka socijalno umrežena, koliko je „zaštićena“, odnosno da li postoje oni koji bi preduzeli neke korake u slučaju da se ona ubaci u „sivu“ zonu. Širenje socijalnih kontakata i zauzimanje određenih jasno definisanih položaja kao što je, na primer, položaj studentkinje imaju izvesnu zaštitnu ulogu.

S druge strane, iako društveno okruženje još od kraja 80-ih godina, a naročito od 90-ih naovamo postaje sve više **„opasno za decu“**, i roditelji sve više ulažu napor u zaštitu dece, činjenica je da to ne čine svi roditelji. Učesnici u jednoj fokus grupi koja se sastojala od mladih muškaraca iz Rume ukazali su na to da **roditelji uopšte nisu vodili računa o njima**:

Mene su moji puštali da se vraćam kada god hoću. Još kada sam imao 10 godina, niko se nije pitao gde sam. Mogao sam i noću da se vraćam. I on, takođe. Ali, eto, nismo se navukli ni na drogu, ni na piće. Nikog nije bilo briga (S., 27 godina, Ruma).

O meni je samo deda vodio računa. Deda me je obožavao. Moj otac nije ništa radio sve do svoje četrdesete godine. Mislim, jeste zarađivao, bavio se švercom i tako, ali nije radio. U radionicu, dedinu, ušao je tek sa 40 godina (M., 26 godina, Ruma).

Ova dvojica mladića su rasla u haosu 90-ih godina, kada su očevi išli na ratište, bavili se „crnom“ ekonomijom ili trpeli posledice visoke nezaposlenosti i siromaštva. Oba oca su alkoholičari, majke su ih ostavile i jedna se preudala, a druga nije. **Proširena porodica** se i u ovom slučaju javlja kao **zaštitni faktor**, jer treća generacija bar donekle pruža utočište u situaciji kada su jedan ili oba roditelja manje ili više disfunkcionalni ili odsutni.

Sa strahom roditelja od negativnih i opasnih uticaja okruženja tesno je povezan fenomen **„prezaštićene dece“**, na koji ukazuju mnogi ispitanici. Sa stanovišta rodnosti, ovaj fenomen je značajan, jer **dodatno ukida rodne razlike** među

decom. „Prezaštićeni“ su i sinovi i ćerke, čemu svakako mnogo doprinosi i činjenica da u porodicama postoji vrlo mali broj dece, te da je na njih i njihovu „zaštitu od okruženja“ usmerena pažnja većeg broja odraslih (roditelja, deda i baba, rođaka...). Posebno je zanimljiva analiza jedne ispitanice koja je na čelu organizacije koja se bavi starim ljudima i ima i profesionalni uvid u stanje stvari:

P: Kakve se razlike mogu zapaziti među generacijama u pogledu staranja o starima?

O: Imaju svi veću svest da svi imaju pravo.

P: Mislite čak i ove mlađe generacije?

O: Pa oni mislim da imaju čak i naglašeno ta prava, a oni se malo slabije sećaju da uz prava idu i obaveze. Mislim da ljudi to zloupotrebe. Oni znaju jako dobro šta je pravo, ali obaveza se ne hvataju.

P: Znači osećaj odgovornosti prema starijim članovima porodice, mislite da mladi nemaju baš toliko izražen?

O: Pa mislim da nemaju zato što su se roditelji sami poništili. Nisu sebe ni poentirali u njihovim životima. Bezuslovno su davali: mi svoju decu štitimo do kasno, pa im nešto ugađamo, i onda mi od njih ništa ne tražimo, oni se posle ni ne sete da postojimo. Tako da zbog toga, pošto ima puno nebrige, ja radeći sa starima i sa bolesnima, znam koliko... ljudi stari kad odlaze sa lečenja, neće deca da dođu da ih uzmu... Tako da, ta deca nisu sama sebe stvorila... mislim da je to, da to ima koren u poremećenim porodičnim odnosima. Nisu roditelji to uradili namerno, prosto se desilo.

P: A šta mislite koji je faktor?

O: Pa faktor je to da su prezaštićena deca, a društvo učilo o pravima, roditelji nisu nametali obaveze i eto tako, to ode u tu krajnost.

O tome „kako se prave egoisti“ od dece, kritičku analizu daje i jedna ispitanica koja je doktorka psihologije. Ona ukazuje na svojevrsni **paradoks** po kome roditelji **iz altruističkih razloga prave egoiste**:

Kad dete poraste u takvoj kulturi, da ni roditelj ne očekuje to (staranje, M.B.H.), pa onda niko ne očekuje, pa onda ajde da radimo šta hoćemo, onda niko to ne očekuje. Ja sam recimo i u vaspitanju imala problem oko toga što sam ja mislila da ne treba da tražim od svog deteta da mi uzvрати neke stvari, nego da mojim davanjem ja ću njemu dati primer, pa će on sam znati šta da uzvрати, što uopšte nije tačno. Dete ne uči automatski, ili ne uči svako dete na isti način, da na primeru da kad vidi drugog kako daje, da i ono daje. Ne, ima dece koja shvate da im je suđeno da im neko stalno daje a da oni ne moraju ništa da daju. I ako roditelj ne uči dete da i ono mora, to deca obično među sobom uče, ali ako je dijada – samohrana majka i jedno dete, znači kao što sam ja imala, glavna interakcija nije sa bratom, sestrom nego s majkom sa kojom živim, znači imala sam da je stalno teram da uzvraća. Stalno, da

bih je naučila da daje. Mislim da to nisam do kraja uradila. Delimično jesam... Mislim da to savremeni roditelji prave grešku, što oni iz ličnog altruizma ne traže da im dete daje, a onda ne naprave od deteta altruistu. Oni treba, čak samo iz eksperimentalnih razloga, da teraju decu da daju, samo da bi ih naučili altruizmu, bez obzira da li im treba ovo što im deca daju ili ne. Mislim da smo svi stavili decu u centar, naučili su da grabe, ne da su deo jedne celine, da su deo sveta. Mislim da je to greška, i ne mislim da sam to naučila u psihologiji nego iz ličnog iskustva (psihološkinja, 58 godina, iz Beograda).

Za razliku od roditelja koji sebe doživljavaju kao etablirane, odnosno koji su već u srednjoj klasi i bave se profesijama koje ipak omogućuju relativno pristojan život, čak i u nepovoljnim društvenim okolnostima, roditelji koji se nalaze u donjim slojevima srednje klase (sloj administrativnih radnika, npr.) imaju izražene **aspiracije i ambicije** za svoju decu. Kako pokazuje odgovor jedne ispitanice koja je započela studije, ali ih nije završila, i radi kao poslovna sekretarica, **postoji svojevrsna ambivalentnost** prema tome kako treba vaspitati dete u postojećem okruženju:

Pa mislim da se nešto promenilo, jednostavno život se promenio, velika je borba za opstanak i za bilo šta, da se nešto postigne u životu treba puno toga da se žrtvuje; onda se fokusiraš samo na to, što i nije loše... mislim, ja bih volela da moje dete piči pravo, da se ne okreće, da uspe u životu, i ne da me ne gleda nego da ne bude nešto što će ga sputavati kod mene. Ne znam, recimo ja sam često posećivala dedu na Banovom brdu, zvala ga telefonom, sad ima primera dosta dece koja, ono, jednostavno se udaju, ožene i krenu u nov život i onda se slabo osvrću. Ali ne znam, možda je i to dobro, uspeali su, samostalni su; to je u stvari ono što si hteo, što si čitav život uložio u njih, da bi bili samostalni, uspešni, svoji.

Na kraju, sasvim specifična motivacija za učenje izražena je kod jednog broja ispitanica koje smatraju da putem obrazovanja mogu da šire neku vrstu **misije** koja nadilazi njihove individualne interese, i utiče na nivo dobrobiti u društvu u celini. Takav je, na primer, slučaj jedne više medicinske sestre koja, i pored toga što je samohrana majka i što vrlo mnogo radi (na poslu i privatno, kao sestra koja brine o starima i bolesnima), ipak i studira (master za medicinske sestre). Iz njenih odgovora jasno se vidi **altruistička motivacija** koja je pokreće, a ona obrazovanje vidi u funkciji boljeg „služenja“ profesiji, odnosno dobrobiti pacijenata.

P: Šta vas motiviše da se dalje školujete?

O: Da, i dalje se školujem. Motivishe me znanje, znanje i eventualno da mogu da utičem da cela profesija krene možda nekim boljim putem. Da mogu nešto da promenim.

P: A za Vas lično, šta biste voleli?

O: *Pa da mogu da, kada steknem još više obrazovanje, kad završim ovu specijalizaciju, možda bih mogla dati tada više, mogla bih raditi edukacije u profesiji. (Potpitanje: To Vam je neka želja u profesiji?)* Odgovor: *Hm... pa zato se i obrazujem. Kad imam neku specijalizaciju i nakon toga moći ću eventualno da, sa te pozicije, uradim više za profesiju. Mogu ja da edukujem, da budem edukator edukatorima.*

P: *A što se tiče tog radnog mesta, tu biste i ostali?*

O: *Ja imam rukovodeće radno mesto već... od ukupno 22 godine, već 15-16 godina zauzimam neke pozicije rukovodećeg kadra, organizatora službe. I zato, obzirom da sam mogla uticati i do sada, svojom boljom edukacijom onda bih mogla i na širem planu uticati. Ova profesija mislim da je značajna i da bi mogla da, odnosno da ima značaj koji joj pripada (medicinska sestra 46 godina, iz Beograda).*

Ovu vrstu diskursa, koji ukazuje na požrtvovanost, služenje zajednici i osećanje misije našli smo kod jednog broja ispitanica koje se bave različitim profesijama vezanim za staranje, o čemu će kasnije biti više reči. Takođe, ova vrsta diskursa o dobrobiti za druge, o nadličnoj motivaciji, bila je prisutna i kod nekih mladih žena, studentkinja, iz Beograda, što je u skladu sa postmaterijalističkim vrednostima koje prihvata veliki deo „Internet“ generacije, ma gde se fizički nalazio.

16. RAD, ZAPOSLENOST I PROFESIJA

Diskurzivna analiza odgovora koji se odnose na profesiju pokazuje da ispitanici i ispitanice u najvećoj mogućoj meri **prihvataju obrazac „dvostruke karijere“**, odnosno zaposlenosti i muškaraca i žene u porodici. **Normalizacija ovog obrasca** kao poželjnog, i to unutar različitih društvenih slojeva, uopšte ne iznenađuje ako se stvari sagledaju u istorijskoj perspektivi i kontekstualizuju u društvo poluperiferije koje ima visok stepen agrarnosti, iz generacije u generaciju. Naime, radno angažovanje žene je bilo veoma normalno i podrazumevalo se u agrarnom društvu, a onda je, od uspostavljanja socijalizma, odgojeno **već nekoliko generacija žena** koje su imale „redovno zaposlenje“ i koje zaposlenost smatraju „normalnom“. Izvestan broj ispitanica starosti oko 50-60 godina su već treća generacija zaposlenih žena, a njihove ćerke su već sada ili će biti četvrta generacija zaposlenih žena.

Na ovaj izuzetno važan podatak stalno treba podsećati jer se prečesto **briše pozitivna memorija** koja treba da bude deo identiteta i samorazumevanja i društvenih aktera i društvenog konteksta u celini. Zaposlenost kao obrazac, iz generacije u generaciju, **povećava pregovaračku moć žena**, i na mikro i na makro nivou. Iz intervju se moglo videti da se u svakoj sledećoj generaciji zapaža izvesno pomeranje u pravcu povećane pregovaračke moći žena na mikro nivou, tj. u **svakoj generaciji se sve manje podrazumeva patrijarhalno ustroj-**

stvo i proširuje sfera egalitarnosti i razmene između rodova. Vrlo je zanimljivo da se ovo pregovaranje ponajpre razvija **među samim ženama** u širem krugu (majka, svekrva, tetka...) i da žene starije generacije, preuzimanjem obaveza na sebe, umanjuju konflikt uloga u generaciji mladih žena koje su obično više profesionalno angažovane i obavljaju zahtevnije poslove, a koje su i manje spremne da se „žrtvuju“ za porodicu. Jedna ispitanica je tako izjavila: „Ja sam mojima na poslu rekla da mogu da zahvale mojoj mami što ja ovoliko mogu da radim.“ Zanimljivo je, da u tom smislu diskurzivna analiza nije otkrila nikakvu razliku između svekrva i majki, već pomoć zavisi isključivo od toga s kim se živi. Prisustvo majke ili svekrve obezbeđuje ženi veće mogućnosti da se neometano bavi profesijom, čak i ako joj je život u zajednici težak. Drugim rečima, **život u zajednici ima prednosti i nedostatke**: smanjuje breme domaćeg rada i odgovornosti u porodici, ali usložnjava odnose i povećava konfliktnost.

Međutim, proces osamostaljivanja mladih porodica, koji je, doduše, u Srbiji zaustavljen usled raz-razvoja, vodi tome da mladi parovi, ukoliko žive sami, moraju sami da pronalaze rešenja, što neumitno vodi većem uključivanju muškaraca u aktivnosti vezane za porodicu i domaćinstvo.

Zaposlenost je ideal, norma i **potreba samih žena**, ali i njihove okoline. Iz perspektive rodnih politika koje se u zemljama „tranzicije“ u velikoj meri uvode „odozgo“, prečesto se gubi iz vida da je zaposlenost žena na poluperiferiji bila **normalan standard**, te da je visoka nezaposlenost žena, na mikro nivou, nešto što se pre doživljava kao anomalija nego kao „patrijarhalna zavera“. Zato ni same žene, kao društvena grupa, veliku nezaposlenost žena ne sagledavaju kao problem oko koga bi se mobilisale. U uslovima **opšte visoke nezaposlenosti**, muškarci i žene problem vide prvenstveno u toj činjenici, a ne u tome što jedni ili drugi lakše dobijaju posao. Ovo je utoliko više istina što porodica, u uslovima niskih nadnica, niskih plata, zavisi od oba izvora prihoda, i plate muškaraca i plate žene. Skučene mogućnosti dobijanja posla, u kombinaciji sa solidarnističkom prirodom porodice i opštim pritiskom preživljavanja, veoma često utiču na **dekonstrukciju modela muškog „hranioca“ porodice**. Odgovori pokazuju da je ovaj model u suštini duboko uzdrman. Poređenje kvalitativnih uvida i kvantitativnih rezultata ukazuje na **svojevrsan paradoks po kome sami muškarci od sebe očekuju da budu „hranioci“**, i to čak više nego što to od njih očekuju žene. Čini se da je sa raz-razvojem i re-patrijarhalizacijom **pojačan pritisak upravo na muškarce** da budu „hranioci“ (*breadwinners*), a na žene da budu „one koje se staraju“ (*caregivers*). Paradoks je u tome što je kod žena došlo do određenog usklađivanja ideološkog i realnog, diskurzivnog i opipljivog, dok je kod muškaraca taj raskorak postao dramatičan, što produbljuje **„križu maskuliniteta“**.

Model zaposlenosti žena je do te mere normalizovan da su u samo nekoliko slučajeva nezaposlene majke male dece ukazale na privremeno stanje svoje nezaposlenosti, i na to da ne napuštaju ideju da će se jednog dana zaposliti. U uslovima visoke nezaposlenosti osnovna strategija koju mlada porodica pri-

menjuje jeste podizanje dece, nameravanog broja (najčešće dvoje dece, jer je to „opšta norma“, Blagojević, 1997), u periodu u kome je žena nezaposlena, kako bi se to vreme „iskoristilo“ i kako bi žena potom bila slobodna da se bavi svojom profesijom ili stvara svoju karijeru. Žene na individualnom nivou gotovo uvek zaposlenost i rađanje i podizanje dece kombinuju na način koji je najracionalniji i optimalan. I zaposlenost i nezaposlenost mogu uticati podsticajno, ali samo do mere „planiranog broja dece“. Ukoliko postoji zadovoljavajući partnerski odnos, i ukoliko postoje elementarni uslovi, žene će nastojati da rode „planirani broj dece“ i da se onda dalje prilagode uslovima tržišta radne snage. Takođe, zapošljavanje žena i samo može uticati podsticajno na žene da rađaju decu, jer im pojačava osećanje sigurnosti i poboljšava materijalne uslove, koji se najčešće navode kao prepreka za rađanje. Visoku motivisanost žena da rađaju, ali pod uslovima koje one smatraju „normalnim“ veoma dobro ilustruje odgovor Natalije, žene sa sela koja već ima troje dece:

Meni tek ne pada na pamet da rađam više. U stvari, da su neka bolja vremena i bolje materijalne mogućnosti, zašto da ne... S postojećim prihodima nikako.

I muškarci i žene iz nižih slojeva zaposlenost povezuju pre svega sa **osećanjem sigurnosti**, čak i više nego s problemom „preživljavanja“. Ovo je logična posledica činjenice da oni često proizvode hranu za vlastitu upotrebu i žive u kući koja je njihovo vlasništvo ili vlasništvo roditelja, pa na elementarnom nivou „preživljavanje“ nije najveći problem. Ali, kako su to ujedno i ljudi koji su najviše izloženi negativnim posledicama „rada na crno“, i kako svi oni prijavljuju izgubljene godine radnog staža, njihov odnos prema zaposlenosti je logična posledica straha za budućnost. Tako jedna žena sa sela koja godinama radi „na crno“, od nadničarenja do rada u restoranima, na sajmovima i vašarima, kaže sledeće:

...Ne znam, brinem sta ću kada više ne budem mogla da radim. Ni ja ni suprug nećemo imati penziju ako ovako nastavi... (nezaposlena žena sa sela, 39 godina, majka troje dece).

Ali, kao što je već rečeno, ni muškarci, ni žene u najvećem broju slučajeva zapošljavanje i zaposlenost **ne vide u vezi sa rodom**. Oni su, naprotiv, jedinstveni u oceni da zapošljavanje zavisi **isključivo od veza i korupcije, i naročito od stranačke pripadnosti**, a ne od roda. Izuzetno retko žene zapažaju da su kao žene bile izložene nekoj posebnoj diskriminaciji pri zapošljavanju.⁴ Sledeći

odlomak iz razgovora sa fokus grupom u Jagodini pokazuje kako diskriminacija deluje preko seksualnog ucenjivanja na poslu, ali, takođe, kako su prilikom zapošljavanja mladi, i žene i muškarci, izloženi sličnim uslovima:

P: Šta onda mislite, kako se dobija posao? Koji je najlakši put do posla u ovoj zemlji, u ovom gradu?

O1: Tako što ćete da platite da se zaposlite ili konkretno, u našem gradu, situacija je takva da postanete član stranke i da se preko stranke zaposlite, jer sam se i ja tako zaposlila. A ako hoćete da napredujete u poslu, da razvijete karijeru onda dolazi do onog pitanja što ste mi malopre rekli. Znači ako pristanete na te neke usluge, onda dobijate bolju poziciju i na poslu i ovako – automobile, novac... Tako nešto... (A., mlada žena iz Jagodine, 29 godina, zaposlena kao menadžerka).

P: A za muškarce?

O1: E toga nema za muškarce.

O2: Pa ima, 3000 evra (da plate da dobiju posao) (M., nezaposleni mladić iz Jagodine, 29 godina).

O3: Od dve do pet, zavisi šta ćeš da radiš, diploma to'ko nije bitna. To ovde, ne znam sad za druge gradove (nezaposleni mladić iz Jagodine, 29 godina).

Seksualne ucene posle zapošljavanja određuju kako će i koliko žene napredovati, odnosno da li će izgubiti posao.

P: Da li ste prilikom traženja posla bili izloženi nekoj vrsti ucene, seksualne ucene, diskriminacije, zbog toga što ste pripadnica ženskog roda?

O: Da. (A., ispitanica iz Jagodine, zaposlena kao menadžerka, 29 godina).

P: Da li se to često dešavalo? Da li možete da kažete nešto više o tome?

O: Pa, kako da vam objasnim... Nije se to direktno dešavalo nego indirektno, ali se odnosi na to da ukoliko ne pristanete na takve stvari, iz ranijih iskustava tako je bilo, znači ako ne pristanete na tako nešto, posle dođe do otkaza iz nekih kao drugih razloga: neodgovorni ste na poslu, ne dolazite na vreme. Znači, to je kao neki revanšizam, osveta, zato što niste pristali na neke stvari. Eto to se dešavalo. (A., ispitanica iz Jagodine zaposlena kao menadžerka, 29 godina).

Ispitanica dalje objašnjava mehanizam seksualnog ucenjivanja da bi se napredovalo na poslu.

To su seksualne usluge, evo prvo da odgovorim kako dolazi do toga. Na primer, ukoliko se pripremate da završite radno vreme, onda se tu pojavi ili neki poslovođa ili šef, uglavnom osoba koja je na većem položaju od vas, ima znači bolju poziciju i onda: „Podite samo da vas povezem kući.“ I onda kad uđete u auto krene sa tom pričom. Ne odveze vas kući nego: „Ajmo ovde na piće.“ I vi sad iz kulture, jednostavno vam

⁴ O raširenosti diskriminacije videti u: Diskriminacija žena na tržištu rada u Srbiji (Vesna Nikolić-Ristanović, Sanja Čopić, Jasmina Nikolić i Bejan Šaćiri), Viktimološko društvo Srbije i Pro-metej-Beograd, Beograd, 2012. Ovo istraživanje je pokazalo da je čak 61% ispitanika u periodu od pet godina koje su prethodile istraživanju bilo izloženo nekom vidu diskriminacije na tržištu rada: diskriminaciju prilikom zapošljavanja doživelo je 56,1% žena, a diskriminaciju na radnom mestu 79,4%. Razliku između našeg istraživanja i pomenutog moguće je objasniti time što naše istraživanje nije bilo direktno fokusirano na diskriminaciju, niti je imalo za cilj utvrđivanje obima diskriminacije. Naprotiv, ono je bilo koncentrisano na diskurs o diskriminaciji, u kojem je, usled niske senzibilisanosti žena i muškaraca za pitanja rodni nejednakosti, tema diskriminacije žena relativno malo prisutna.

je šef, ili vam je poslovođa, pristanete na to i onda se tu, tu dođe do te situacije, na indirektan način. Da bi izbegli mogućnost snimljenog razgovora, jer ako bi direktno ucenio nekog, onda taj razgovor može da se snimi, zato se sad više koristi taj indirektan način. Ali se svodi na to, to je zamena, seksualna usluga u zamenu ili za novac ili za bolju poziciju na poslu ili samo, jednostavno, da očuvate taj posao koji imate. Što je najjeftiniji oblik ili način na koji to tretirate (A., ispitanica iz Jagodine, 29. godina, menadžerka).

Ispitanica misli da su „seksualne usluge“ – „najjeftiniji“ način da se posao sačuva ili napreduje. Iz ovakvog odgovora se vidi da mlade žene koje su u fazi postseksualne revolucije u Srbiji imaju svest o tome da raspolažu „seksualnim kapitalom“, odnosno da koriste seksualnu moć kao jedan oblik moći (Bradley, 1999), koji mogu da upotrebe i iskoriste za poboljšanje svog ekonomskog i socijalnog položaja. Ipak, upotreba te vrste kapitala nije uvek jednostavna i može da se koristi i protiv žena. Kako pokazuje odgovor jedne mlade političarke, koja je već na funkciji u svojoj stranci, žene u politici na neki način moraju da se odrede prema toj vrsti mogućnosti jer postoji priličan pritisak:

O: Ali kako ti raste funkcija i kako je tvoj uticaj veći, sasvim logično je da negde imaš konkurente i da negde ljudi iznad tebe gledaju tu tvoju ambiciju, tu tvoju snagu, što generalno ponestaje tim starijim političarima, onda gledaju da te ukrote na razne načine, od nekih skroz korektnih do nekih užasno nekorektnih!

P: Na primer?

O: Od korektnih, ajde mislim, to nije korektno svakako kad neko pokušava da te ukroti pod svoje okrilje, negde najkorektnije bi bilo da ti dozvoljava da se ti iskažeš, a da negde tvoje ideje krade mahom i kiti se tvojim perjem, a neki najnekorektniji način bi možda bio... seks, što znam slučajeva.

P: Kako misliš?

O: Pa.... Pošto je politika mahom muški svet, ovaj, znam mnogo ljudi koji su, ja sad pričam iz ženske perspektive jer sam žensko, znam mnoge žene koje su bile vrlo uspešne i vrlo moćne i vrlo brzo napredovale i koje su na takav način pokušale da se krote: „Imam te u krevetu – inferiorna si u poslu.“ I to ima smisla u njihovim glavama. Iako, to se ne dešava često, i kol'ko ja znam, žene ne podležu tome često, bar iz mog iskustva, u stvari imam dva različita iskustva: imaš žene koje su stvarno jake, koje su užasno uspešne, i uopšte ne pričam o nekom velikom svetu, pričam o bitnom, ali mnogo nižem svetu od tog najvišeg – državničkog; i koje su užasno uspešne i koje odolevaju tome iako su konstantno izložene takvim pritiscima, a imaš žena političarki koje tu svoju seksualnost koriste konkretno.

P: To je interesantno, a da li misliš da su takvi muško-ženski odnosi svojstveni Srbiji ili je to tako generalno?

O: Ne mislim da je svojstveno samo politici, ne mislim da je svojstveno ni samo Srbiji, mislim da je svojstveno sferama u kojima u obilatilim količinama postoje moć i pare. Mislim da je svojstveno takvim grupacijama, nevezano za državu, za profesiju. Mislim da je to isključivo vezano za vlast, za pare. Vlast možeš da definišeš i kao borbu za direktora nekog preduzeća, neke velike kompanije u inostranstvu ne mora to da bude isključivo politika i vlast, u smislu vlasti u državi.

P: Ali taj metod vladanja, uslovno rečeno, ženom, da ti nju kao zavedeš pa ona treba da te sluša...?

O: Računam da, svakako jeste možda svojstvenije ovakvim zemljama. Pa mislim, čak i nije da te sluša, ne mislim da oni uspeju da ostvare cilj, to je više ona muška frustracija: „Sad sam spavao sa njom i sad je ja imam pod kontrolom.“ Uopšte ne mora da znači da se suštinski išta u njihovom poslovnom svetu promenilo, ali u njihovoj glavi je ona potčinjena. Iako nije možda formalno i zaista nema nikakve razlike u nekom tom političkom napredovanju. Ne mora da ima nikakve veze, a može da ima i apsolutne veze i da neko apsolutno nezaslužan napreduje zahvaljujući krevetu, to je ona druga grupa žena. To je kao sredstvo, kao kad naučiš lepo javno da govoriš, pa ti to donosi određene političke poene, ili znaš dobro da organizuješ, e tako one znaju dobro da se druže u krevetu.

P: Znači je l' bi rekla na kraju da se to svede na neku ličnost ovako, i na muškarce i žene, na te pojedinačne slučajeve?

O: Ne mogu da kažem da je to često, ja se još nisam susrela s takvim situacijama i nadam se da i neću, ali ne mogu da kažem da je to retko i ne mogu da kažem da je često, ali je više često nego što je retko.

P: Znači da se seks umeša u sve to na ovaj ili onaj način?

O: Da. Pogotovu u politici.

P: Da li bi rekla da više ide na ruku ženama, tim veštijim, ili generalno ženama? Da li su žene, ovako u globalu, na dobitku?

O: Pa zavisi od žene, to je vrlo individualno. Neke žene umeju, kako da ti kažem, može muškarac da im ponudi seks da bi ih negde potčinio, a one to tako dobro iskoriste da one njega ucenjuju, postave situaciju tako da iskorišćavaju taj odnos. Pozivaju se na tog čoveka... Ima žena koje se totalno podrede tome i strepe i ne smeju ni korak da pruže, ni pola, ono kao.

P: A u globalu, šta bi rekla? Da li se žene dobro s tim nose ili su više žrtve toga?

O: Pa ako konkretno pričamo o politici, mislim da se više dobro snalaze nego što... pa zato što, mislim, generalno, politika je jedna specifična stvar i žene ne ulaze u politiku baš tako olako i ne dešavaju se na funkcijama slučajno. Postoji više puteva da dođeš do neke funkcije: nekim teškim radom i trudom koji je užasno spor i težak put sa brdo prepreka, a imaš i ove lakše varijante, takav smo mi narod. A nekako čovek uvek bira te lakše puteve. Verujem da postoji velika većina žena koje to aktivno koriste

(B. političarka, 24 godine, iz Beograda).

Ovaj razgovor pokazuje kako seksualnost može da se koristi i kao kapital u korist žene, i kao **metod kontrole nad ženom**, ali i neutralno. Zanimljivo je to što kontekst u kome još postoji izražena mačistička kultura, a s njom i izražena mizoginija (u smislu ambivalencije, Blagojević 2004), omogućuje da se žene drže pod kontrolom time što su imale seksualnu vezu. Takođe, pažljiva analiza ovog dijaloga pokazuje kako postoji svest o postojanju tog fenomena, i kako je i sama mlada političarka duboko ambivalentna prema toj pojavi. Ona postepeno evoluirala od tvrdnje da je to zanemarljiv fenomen, do tvrdnje da je prilično zastupljen. Ambivalencija proističe iz činjenice da je njoj kao mladoj i osvešćenoj ženi, s jedne strane stalo do napredovanja i omoćavanja žena, ali da s druge strane uočava opasnost od **svojevrsnog nepotizma** zasnovanog upravo na korišćenju seksualnog kapitala. Problem korišćenja seksualnog kapitala od strane žena je nešto što zapažaju i komentarišu s velikom dozom ogorčenja i mladi nezaposleni muškarci, kao neku vrstu nelegitimne prednosti žena.

Neke ispitanice su bile izričite u svom stavu da **žene ne trpe diskriminaciju**, kao na primer jedna mlada žena, zaposlena kao medicinska sestra:

Ne, ne susrećem se sa diskriminacijom, ja baš volim što sam žena. I što sam ovakva kao žena i kad je žena onako poprilično šarmantna, vešta i koliko-toliko prijatnog izgleda, može svašta da uradi od... mislim, pa stvarno! Ja baš volim što sam žena! Što sam plava žena, imam plavu kosu (medicinska sestra, 28 godina, Beograd).

Profesija medicinskih sestara je izrazito feminizirana, kao i uopšte medicinska profesija u celini. Vrlo je verovatno da upravo ova činjenica utiče na smanjivanje „ucene“, odnosno rizika od diskriminacije. Međutim, moguća su i druga objašnjenja. Profesija medicinske sestre je relativno tražena profesija, zapošljavanje u njoj je lakše, ispitanica je iz Beograda, udata, i ima decu. Ovi različiti profesionalni i personalni faktori, udruženi, obezbeđuju svojevrsnu „zaštitu“ koja je omogućena određenom vrstom socijalnog kapitala (udatost, profesija, beogradsko poreklo i mreže). S druge strane, ista ta ispitanica smatra da bi bilo potrebno obezbediti neku vrstu rodne ravnoteže u profesiji:

K: Ja bih zaposlila malo više muškaraca.

I: A zašto?

K: Pa da razbiju monotoniju suludih medicinskih sestara i ženskog kolektiva; i da to bude jedan mešoviti kolektiv, ja konkretno. A generalno – zdravstvo Srbije, to je tako široka tema.

Sa njom je u ovom pogledu saglasan i njen kolega, medicinski tehničar koji takođe smatra da bi bilo bolje da postoji neka vrsta rodne ravnoteže u profesiji. Sasvim je sigurno da bi rodna ravnoteža doprinela i promeni „imidža“ profesije, promeni stereotipa o tome da su žene „bolje negovateljice“, i olakšala uspostavljanje skladnijih odnosa unutar kolektiva i s pacijentima različitog pola/roda.

Mnoge **žene koje nisu „rodno slepe“** ipak smatraju da nisu bile izložene diskriminaciji. Razlog je to što postoji „skrivena diskriminacija“, koju neko primećuje a neko ne, u zavisnosti od osvešćenosti, obrazovanja, pa i konkretnog konteksta u kome rade. Kako funkcioniše skrivena diskriminacija objašnjava jedna ispitanica, arhitektica iz Beograda:

Samo jednom u životu sam bila na nekom razgovoru za posao, mislim da je bilo namešteno... Stvarno se nikad nisam osetila diskriminisano zato što sam žena. Kako su počele da se odlivaju pare iz Zavoda, tako se povećao broj žena... Muškarci uvek mogu pre da odu... brže da nađu posao... ja stvarno nikad ne vidim da imam manju platu ili gore uslove...

U diskursu vezanom za posao, i kod žena i kod muškaraca, dominira ideja o „sigurnom poslu“. Ovo jeste jedna vrsta reminiscencije na socijalizam, jedna vrsta socijalnog atavizma, logičnog za raz-razvoj, ali i posledica prethodno opisane narastajuće potrebe za sigurnošću, pa i za iluzijom o sigurnosti. Mali broj ispitanika osvešćuje ovaj problem kao problem raskoraka s realnošću. Karakterističan je odgovor jedne ispitanice koja, kao izuzetno preduzetna u sopstvenom životu, ukazuje na svojevrsnu „blokadu“ koju je ovaj model „sigurnog posla“ kod nje formirao:

Jedino što su ljudi u to vreme imali taj stav da je državna služba nešto što je bogom dano, nešto najvažnije, znači da završiš školu, fakultet, da se dobro zaposliš u državnoj firmi i da dobijaš konstantnu platu. To je bio neki model po kom se živelo, smatralo se da je to vrh uspeha nekog čoveka. U vreme kad sam ja završila fakultet menjali su se uslovi, nije više ni državna služba bila najsigurnije mesto. Tada niste mogli da imate tu osnovu kako da se postavite posle, nije te roditelj učio da budeš preduzimljiv, samostalan, nisi učen da gradiš svoju karijeru, svoj san. Bila je samo priča da se zaposliš u državnoj službi i da dobijaš redovnu platu (visokoobrazovana preduzetnica, 59 godina, iz Beograda).

I muškarci i žene najčešće govore o stalnom poslu, „državnoj službi“ kao apsolutnom cilju. Iz govora o „stalnom poslu“ stiže se utisak da je to najbolje moguće rešenje, naročito za ljude koji potiču iz najnižih društvenih slojeva i kojima je „posao“ instrumentalisan za ostvarivanje drugih ciljeva u životu. Državna služba se vidi kao rešenje, čak i kada je reč o „minimalcu“ (npr. radu u komunalnim uslugama). Vrednost „sigurnog posla“ je tolika da se radni odnos zadržava po svaku cenu, čak i kada se godinama ne isplaćuju plate niti uplaćuju doprinosi za penziono i zdravstveno osiguranje. Ovakav odnos prema „državnoj službi“ ili „stalnom zaposlenju“ moguće je razumeti samo ako se ima u vidu da je to samo jedan u nizu prihoda kojim domaćinstvo raspolaže u realnosti, te da se time produžava „**polutanska logika**“ (kombinacija prihoda iz industrije i poljoprivrede) koja je dominirala u najvećem delu stanovništva tokom socijalizma. Ipak, ti drugi prihodi, osim penzija, ne

pružaju sigurnost, a i ne obezbeđuju socijalni status. Zaposlenost, pogotovu u „državnoj službi“ je, takođe, izuzetno važan preduslov za širenje socijalnih mreža, **gradnju socijalnog kapitala** i povećanje razmene „ja tebi - ti meni“ putem tih mreža. Kao što objašnjava jedna profesorka matematike iz Jagodine: zahvaljujući tome što je Jagodina relativno malo mesto i što je ona imala mnogo đaka, a još je bila i glumica u amaterskom pozorištu, ona ima dovoljno poznanika i prijatelja, što joj je omogućavalo da lakše rešava probleme vezane za zdravlje ili negu najbližih. Ona iznosi primere medicinskog osoblja s kojim je bila u kontaktu i koje joj je pružalo određene dodatne usluge (dodatna pažnja, pregledi „preko reda“ i sl.) upravo zato što ih je poznavala iz ovih svojih javnih uloga.

Obrazac po kom je stalni posao, naročito „državna služba“ najbolje rešenje postepeno se prevazilazi time što se pojedini članovi domaćinstva upuštaju u rizik preduzetništva. Strategiju, naročito zastupljenu kod mladih parova, čini upravo ova **kombinacija „sigurnosti“ i fleksibilnosti**. Zato je uobičajena podela u kojoj žena radi u „državnoj službi“ i time obezbeđuje osnovni prihod, dok muškarac započinje samostalni posao i pokušava da obezbedi veću zaradu. S druge strane, žensko preduzetništvo je često povezano sa pokušajem da se prevaziđe neka teška situacija, kao što je razvod, udovištvo, izbeglištvo i sl. (Babović).

Međutim, analiza odgovora je ukazala da postoji još jedan razlog favorizovanja „državne službe“, koji je savremen, a ne „ostatak“ iz prošlosti. A on proističe iz činjenice da je u visoko korumpiranom društvu **„državna služba“ dostupna skoro svakom ko da dovoljno novca**. Poznata je činjenica da ljudi podižu kredite da bi dali mito kako bi se zaposlili. Ispitanici su navodili tačan opis rituala koji se moraju poštovati u komunikaciji s moćnicima, čime u suštini obe strane pokazuju da prihvataju nagodbu:

Pa to se zna. Odeš kod njegove sekretarice, odneseš litar viskija, ona ti zakaže sastanak, i onda, od 3000 do 5000 eura, zavisi od posla (D., preduzetnik iz Rume).

Kao i u slučaju zapošljavanja po partijskoj liniji, tako i u slučaju davanja mita da bi se dobio posao u „državnoj službi“, rodne razlike se marginalizuju, odnosno i nepotizam po partijskoj liniji i korupcija deluju **„rodno neutralno“**. Naravno, rodne razlike postoje u tome kakva je mogućnost napredovanja žena unutar političkih stranaka, kao i u tome kolikim materijalnim bogatstvom žene raspolažu. Ali, kod zapošljavanja ovim nelegitimnim putevima cilj se ostvaruje preko porodica, a ne pojedinaca/pojedinki, i radi se o „zaštiti“ generacija ćerki i sinova. U tom smislu, **„patrijarhalna dividenda“ stečena u generaciji očeva se postepeno gubi u generaciji dece**. Indirektan dokaz o porastu značaja zapošljavanja u državnoj administraciji može se naći i u činjenici da muškarci, potpuno obrnuto od ranijih trendova, npr. sada češće dobijaju doktorate iz

društvenih nauka, a žene češće iz „tvrdih“ nauka (Blagojević, 2012). Žene, na žalost, možda opet „trče pogrešnu trku“.

U velikom broju slučajeva i žene i muškarci su pominjali svoj primer ili primere iz svoje porodice, slučajeve ljudi koji su radili **„na probu“**, nekad i više meseci, a zatim izgubili posao bez ikakve nadoknade. Takođe, mnogi su pominjali kako rade ili su radili za gazdu koji im nije uplaćivao penziona ni socijalno osiguranje, te da su time izgubili pravo da odu u penziju onda kada napune dovoljan broj godina radnog staža. Međutim, važno je napomenuti da se u svim pričama o „stalnom zaposlenju“ teško odvaja **mit o sigurnosti** od realnog osećanja sigurnosti. Čini se da je „stalno zaposlenje“ ideološki konstrukt u koji su upisani i nostalgija i, pogotovo, potreba za sigurnošću. Ipak, dublji i otvoreniji razgovori pokazuju da u suštini malo ko veruje u sistem socijalne i zdravstvene zaštite u budućnosti, i to utoliko manje ukoliko je obrazovaniji i mlađi. Međutim, u okruženju izuzetne nesigurnosti ovaj mit se održava kao poslednji vapaj za sigurnošću.

Pa definitivno, ja kad bih imala siguran posao i sigurnu platu verovatno bi mi to sve bilo psihički lakše. Ovako si ti nesiguran u bilo šta, danas u Srbiji; onda verovatno odatle ti strahovi. Drugo, to, i žena sam, mislim, možda i to ima veze... Teško pitanje. Al' opet opstajem, mislim. A onda kako da se žalim toliko i na državu, evo me živa sam, zdrava i prava, mislim... (Beogradanka, 28 godina, dvoje dece, zaposlena „na crno“).

Ispitanici koji se nalaze u objektivno teškom materijalnom statusu neretko pominju da su „živi i zdravi“ kao kvalitet svog života i položaja. Ovo je indikativno kako za potpuno odustajanje od nekih drugih očekivanja, tako možda i za pomaljanje jednog drugačijeg vrednosnog sistema, koji se može nalaziti u nekoj vrsti povezivanja socijalističkog idealizma i postindustrijskog postmaterijalizma.

Rodne razlike u sferi rada se najčešće iskazuju razlikama u vremenu koje žene i muškarci provode u obavljanju različitih aktivnosti (ankete o korišćenju vremena – *time use surveys*). Anketa sprovedena u Srbiji, kao i anketni deo ovog istraživanja, pokazali su da žene rade jedan sat duže od muškaraca, ali i da one češće rade poslove koji nisu plaćeni, dok muškarci češće obavljaju plaćene poslove. Međutim, iz analize rodni razlika izostaje činjenica vezana za **obavljanje različitih fizičkih poslova**, u domaćinstvu i van njega, **koje obavljaju muškarci**. Razlika u fizičkoj snazi muškarcima obezbeđuje čitav niz poslova koji nisu lako dostupni ženama. Na primer, muškarci iz nižih društvenih slojeva, a naročito oni koji žive na selu ili u manjim gradovima, u periodu nezaposlenosti veoma često obavljaju građevinske poslove. Međutim, težak rad je vidljiv i u poljoprivredi, koja kao radno intenzivna delatnost angažuje resurse i žena i muškaraca do maksimuma.

P: Kako izgleda jedan vaš tipičan radni dan? Kad ustajete, kako to izgleda?

O: Pa bogami, dan je težak. Ustaje se rano, kasno leže i tako.

P: Je l' ceo dan radni?

O1: Ceo dan. Ustaje se u pola četiri pa se leže u pola osam, dok se večera – vamo-tamo, levo-desno, ne spava se šest sati. Takav je posao (poljoprivrednik, 48 godina, okolina Beograda).

O2: Pa mi nemamo ništa, mi samo od poljoprivrede živimo, drugo nemamo i, kako da ti kažem, mi se mučimo. Kad ti radiš od pet ujutru do devet sati uveče, znaš li ti... kod nas nema to ovde kad je vrućina da sedneš malo u hlad, to se radi non-stop. Ceo dan je radni (poljoprivrednik, 63 godine, okolina Beograda).

Veoma često status „nezaposlenosti“ prikriva intenzivnu aktivnost i žena i muškaraca, pogotovu na selu i u malim gradovima ili na periferiji, gde postoje okućnice. Fokus grupa s mladim muškarcima na selu je pokazala da, iako se izjašnjavaju kao „nezaposleni“ i različitog nivoa obrazovanja, svi ovi muškarci su uključeni u poljoprivrednu proizvodnju za potrebe domaćinstva i/ili tržišta. Poslovi obuhvataju sve: od gajenja živine do održavanja plastenika, do angažovanja u strankama i obavljanja različitih poslova u političkim kampanjama, do nadničanja, sečenja šume, pa i rada u nevladinom sektoru. Veoma često su i mladi i stariji muškarci angažovani kao pomoćni radnici u građevini. Posebno je važno to što je velika većina muškaraca koji žive u kući, svojoj ili svojih roditelja, stalno angažovana u radu na popravljanju i proširivanju **stambenog prostora**. Najveća ulaganja koja niži slojevi imaju odnose se na školovanje dece i na izgradnju kuće. Obe ove vrste ulaganja su ujedno i ono jedino što, kako pokazuje diskurzivna analiza, smanjuje rizik u društvu „visokog rizika“ (Vujović, 2008). I obe ove vrste ulaganja podrazumevaju **mobilizaciju fizičkih resursa i žena i muškaraca** iz nižih slojeva, do maksimuma. Trošenje fizičke snage iscrpljuje na više načina, ili kako je to prokomentarisao jedan moler iz Rume koji ima završenu srednju školu: „Fizički rad je psihički naporan.“ Ova vrsta perspektive se često gubi iz vida upravo zato što muškarci iz nižih slojeva u Srbiji **nemaju artikulisan javni diskurs izvan onog koji je izrazito patrijarhalan i mačistički**. Oni javno konstituišu svoj subjektivitet tako što se predstavljaju kao „jaki muškarci“, ali privatno nepovoljnost njihovog položaja ostaje zatvorena u fragmentarnim „muškim kafanskim pričama“ ili unutar najintimnijih porodičnih odnosa. Time se može objasniti zašto neke žene, suočene s realnom težinom života, ne žele da „osuđuju“ svoje partnere za to što ne učestvuju u obavljanju domaćih poslova ili u roditeljstvu.

Diskurzivna analiza pokazuje da se u nižim slojevima, pod veoma nepovoljnim uslovima, konstituiše **izrazito jak solidaristički model porodičnih odnosa** ili, s druge strane, **veoma disfunkcionalan ili konfliktan**. U prvom modelu, uspostavlja se neka vrsta „prirodne podele rada“, po polu i starosti, koja nije jednostavan društveni anahronizam, upravo zato što fizički aspekti rada još

uvek dominiraju. U takvoj podeli, „egalitarnost“ se uspostavlja preko asimetrije rodnih uloga i očekivanja, u obrascu u kome su svi uključeni:

P: Kako ste organizovani u domaćinstvu?

O: Svi radimo na polju kad treba, non-stop, od pet ujutru do devet uveče.

P: Da li vam deca pomažu?

O: Sve rade oni, a ja sam tu, prodajem. Mislim to sad, kad je sezona; kad nije, onda smo kući radimo svi zajedno (poljoprivrednik, prodavac na beogradskoj pijaci, 63 godine).

Ovaj u suštini racionalan model omogućuje da pojedinci i pojedinke unutar porodice – najčešće proširene – ispolje svoje mogućnosti, doprinesu **akumulaciji resursa** unutar porodice i omoguće eventualno napredovanje najmlađih generacija na društvenoj lestvici. Ovo se može ostvariti samo **potiskivanjem individualnih potreba**, i žena i muškaraca. Drugim rečima, asimetrične rodne uloge su funkcionalne sa stanovišta celine, ali ne i pojedinca, jer mu nameću okvir koji onemogućuje iskazivanje individualnih razlika. Ipak, nerealno je očekivati „preskakanje“ i „izmeštanje“, niti ono nužno vodi povećanju dobrobiti i sreće pojedinca i pojedinke. Iskakanje iz matrice, iz obrasca koji je uspostavljen na nivou kolektivne racionalnosti i egzistira kroz kolektivnu svest i metadiskurs o rodosti, ima svoju „cenu“. Društveni proces promene je spor i postepen, i nužno je **višegeneracijski**.

I dok je poljoprivrednicima, i ženama i muškarcima, najveća želja za budućnost da njihovi unuci i unuke „nađu posao“, jer su ih već „odškolovali“, i ne žele da se oni „vrata na selo“, pomeranje u više slojeve pokazuje da roditeljima rastu aspiracije u pravcu povećane samoaktualizacije dece. Tako mlada žena koja pripada nižem srednjem sloju, ima započet i nezavršen fakultet, i ima ćerku i sina, kaže:

Volela bih da budu zadovoljni ljudi, da završe nešto što vole, da budu srećni u onome što rade, da to vole da rade... Nebitno mi je kakav je to posao, da li podrazumeva fakultet ili ne, volela bih da oni budu srećni u onome što rade. Naravno da bih volela fakultet, to je stvar njihovog izbora, da li mogu ili ne mogu, ali volela bih da budu zadovoljni sobom.

Jedna ispitanica, naučnica, objašnjava kako bi želela da njena ćerka „pronađe sebe“, i pri tom daje veoma ubedljive argumente o važnosti **profesije za samoaktuelizaciju**:

Volela bih da pronađe sebe. Kad kažem da „sebe pronađe“, ja moram da kažem da uvek mislim na profesiju. Mislim na njenu samoaktuelizaciju kroz taj deo gde ona može da sebi bude gospodar, jer u svim ovim delovima života – porodica, deca, to je uvek stvar interakcije, može neko da bude talentovan kol'ko hoće za tu oblast života, ako naleti na

nekog ko ne može tu da odgovori, može da dođe do strašnih udara i da on ne može, koliko god da je talentovan, da savlada to, jer to je stvar interakcije. Tu moraju da se nameste stvari. Ovde u profesiji možda moraju da se nameste ako hoćete ne znam koliko da idete u visinu, ali za normalno funkcionisanje i zadovoljstvo poslom, čovek može to sam sebi da kreira. To nije samo stvar interakcije, to je stvar odnosa prema sebi i prema radu. Ti moraš da vladaš situacijom, ne može neko to sad tebi da pokvari... može ako ne možeš da nađeš posao, sve su to problemi. Ali, korak po korak, ti se usavršavaš, pa ćeš i naći neki posao. Mislim čak da je jako važno da se ljudi profesionalno nađu, zato što kad krenu havarije lične, jako je bitno da bi se održalo jezgro ličnosti da ne propadaš na svim planovima nego samo na jednom, i da imaš bar negde uporište.

Koliko je profesija važna za osećanje ispunjenosti i zadovoljstva životom veoma dobro ilustruje primer jedne ispitanice koja ima 81 godinu, matematičarka je i radila je kao programerka kompjuterskih sistema u železnici. Iako je razvedena i bez dece, što je u patrijarhalnom okruženju određeno kao „promašen“ život kada je reč o ženama, ona predstavlja dobar primer žene koja je izgradila svoj život „po svojoj meri“, ne podležući pritiscima i stereotipima sredine. Svakako je u tome pomoglo i to što živi u Beogradu. Na pitanje: „Koliko Vam je posao bio važan u životu?“, ona odgovara:

Izuzetno, izuzetno! Bio mi je važan i s velikim zadovoljstvom sam ga radila. Ne pod nekim pritiskom, takav je posao bio da je moralo sve to biti ažurno odrađeno, ali meni je to bilo zadovoljstvo i ja sam, ovaj, slušala mnoge svoje kolege, osobe koji kukaju: „Ponedeljak dolazi, moram na posao!“ A ja sam ponedeljak jedva čekala, da dođem na posao. I ne samo ponedeljak, nego svaki put kad se ode s posla bilo je problema koji su ostali još nerešeni i to me je kod kuće pratilo i danju i noću. I jedno vreme je jedan moj kolega koji nam je bio šef, stanovao tu u Molerovoj pa smo se nalazili dole u Njegoševoj, zajedno išli na posao, na železnicu, i ovaj, uvek kad bismo se sastali jedno od nas bi reklo: „E rešila sam!– Rešio sam!– Setio sam se! –Čim dođemo, probaćemo“... Mislim, srećna, vrlo sam, ovaj, zadovoljna što sam radila posao koji sam radila i kako sam radila i to mi je prčinilo veliko zadovoljstvo.

S druge strane, profesija i odanost poslu koji se obavlja **pojačavaju konflikt uloga**. Iako je uobičajeno da se konflikt uloga vidi kao konflikt između zaposlenosti i porodičnih obaveza, i samim tim nešto što obeležava živote mnogih „običnih“ žena, zahtevna profesija uz određene situacione faktore može maksimalno zaoštriti taj konflikt. Dobar primer predstavlja žena koja je naučnica, a pri tom i samohrana majka, koja nema adekvatnu mrežu podrške (svoje ili suprugove roditelje), a pri tom obavlja kreativan i zahtevan posao.

P: Molim Vas, ispričajte mi kako ste, dok Vam je dete bilo malo, usklađivali svoje porodične obaveze i posao? Da li Vam je neko pomagao? Da li ste imali plaćenu pomoć?

O: Teško sam usklađivala, najstrašnije mi je bilo, pošto naš posao ne podrazumeva da sednem i da radim od osam do tri, i sad ja sam završila u tri i izašla na vrata, nego podrazumeva da ja dođem ujutru kad dođem i počnem da radim onda kad mogu nešto da uradim. Ima dana kad ne mogu ništa da uradim, iako sam sedela i pokušavala, i ima dana kad mi krene. E tad kad mi krene, ja moram u tri da se dignem i da idem kući. I to je strašno. Ali nije najstrašnije to što ja moram da prekinem tada, i što ja znam da više neću moći da se vratim tamo gde sam stala, nego što znam da, ako mi je dete recimo u vrtiću, da niko živi nema da dođe i da ga podigne, i da sad javim: „E slušaj, idi ti sad a ja ću sutra.“ To ne postoji, tako da ja znam da, ako nisam došla u tri, vaspitačica sedi i čeka s mojim detetom da ja dođem da bi mogla i ona da ide kući. To me ubijalo u pojam. Da li mi je neko pomagao... Moja majka je umrla vrlo rano, kad je dete imalo malo godina, tri i po, bila je bolesna sve vreme... otac mi je umro pre majke, ostali su svekrva i svekar... ja njih nisam volela da uključujem mnogo u to čuvanje zbog situacije porodične oko tog razvoda. Imala sam problem što se nisam u svemu slagala sa onim kako bi oni vaspitavali moje dete, tu sam imala dodatnih problema, ne što mi nisu pomagali nego što su uplivali na njen život na način koji se nije meni uvek dopadao, i imala sam plaćenu pomoć u vidu vrtića, i u vidu povremeno nekih žena koje su mi pomagale da spremim kuću, i pošto su one bile studentkinje, onda su mi i malo čuvale dete. To je bilo kad je ona već krenula u školu, pa je onda to trebalo tih nekih dva sata da se premosti dok je ona još bila mala. Malo su i učili sa njom, i to je bilo to. Posle više nije bilo toga kad se ona osamostalila, oko desete-jedanaeste godine, to više nije bio problem.

NEZAPOSLENOST

Nezaposlenost je kao tema izuzetno prisutna u diskursu svakodnevice, i to u različitim generacijama. Objašnjenje leži ne samo u tome što je ona objektivno veoma visoka već i što ona diskurzivno opisuje krug u koji se smešta veoma mnogo različitih stvari: nesigurnost, besperspektivnost, strah od siromaštva, nemogućnost planiranja budućnosti i sl. Takođe, „nezaposlenost“ je u javnom diskursu **legitimizovana kao problem** oko koga je okupljeno mnogo ljudi, ona nije više „individualni problem“, već je „društveni problem“ i zato je o njoj relativno lako govoriti. Ona ne podrazumeva osećanje stida i nelagode, upravo zato što je „opšti problem“, i ona skoro da oslobađa od osećanja odgovornosti, što je još uvek vidljivo u upotrebi termina „čekanje“ na posao, umesto „traženje“ posla.

O nezaposlenosti svi govore kao o najvećem problemu, i starije generacije, koje osećaju da ne mogu da nose breme izdržavanja mladih, i mlade, koje

iskazuju izvesnu nelagodnost zbog zavisnosti od roditelja i nemogućnosti da planiraju svoj život.

Ovako kako mi živimo ovde, kod roditelja, to je fantastično. Ali ko može da prihvati to da je kod roditelja, da živi non-stop na njihovim leđima? (mladić sa sela u blizini Užica, 26 godina, nezaposlen, neoženjen).

Nezaposlenost pogađa i mlade žene i mlade muškarce, i to, statistički posmatrano, žene više nego muškarce. Ipak, mladi muškarci nezaposlenost doživljavaju kao apsolutno **centralni problem svoje egzistencije i svog identiteta**, upravo zato što im je u opštem valu retraditionalizacije i repatrijarhalizacije pripisana, upisana, uloga „hranilaca“ porodice. Sledeći fragment iz razgovora u fokus grupi pokazuje kako tri mlada nezaposlena muškarca, iz Beograda, koja su diplomirala, imaju različit odnos prema svom vlastitom „agency“, odnosno tome šta mogu da urade da bi poboljšali svoj položaj. Njihovi stavovi se kreću od potpunog prepuštanja, do pokušaja da proaktivnim pristupom utiču na svoj život:

P: Kakvi su vam planovi za budućnost, kako profesionalno tako i privatno?

O1: Nemam predstavu. Na osnovu ovoga čime danas raspolazem, apsolutno ne mogu da zamislim ni kako će budućnost izgledati sutra, a kamoli za deset godina.

P: A da li planiraš da imaš porodicu?

O1: Da, planiram, ali postavlja se pitanje s kim i kako. Za sad je to sve vrlo fiktivno.

O2: Privatno, ne znam. Nemam nikakvu ideju šta će biti sa mnom u narednih deset dana a kamoli nešto duže, a poslovno ne znam, pošto je u Srbiji generalno planirati bilo šta, i privatno i profesionalno, shvatio sam, suludo, eto. Živim pa šta bude. Snalaziću se, pokušavaću nešto da izmajmunišem, ali generalno nemam nikakav plan, živim od dana do dana. Nemam ideju o poslu, jedino nešto preko Omladinske ću da jurim da radim, ali nešto za stalno, nešto od čega može da se živi, nemam ideju i smatram da je glupo imati ideju.

O3: Planiram da završim studije, ovaj master koji sam počeo. Onda ću da tražim neku praksu, najverovatnije u inostranstvu, ili ću da tražim neki posao ovde, zavisi od situacije, gledaću da li će neko nešto da mi ponudi ili ću eventualno da se usavršavam, da idem na neke doktorske, to ću još da vidim, od situacije... To je što se tiče profesionalnog, a privatno, pa ništa, da malo putujem, možda učim neke jezike, nađem devojkicu i tako.

P: Da li tražite posao trenutno i kakva su vam dosadašnja iskustva?

O1: Trenutno ne tražim posao, ali sam ohrabren dosadašnjim iskustvom.

P: Je l' to sarkastično?

O1: Vrlo sarkastično. Otišao sam na Biro pre dve godine, oni su mi rekli da sam isuviše mlad da radim. Kako su mi oni objasnili, ima ljudi od 35

godina koji i dalje čekaju posao i oni moraju da dobiju posao pre mene, jednostavno ne bi bilo fer prema njima da ja prvi dobijem posao.

O2: Ja ne tražim posao, niti nameravam da tražim posao u struci, ohrabren iskustvima mojih kolega. Mislim, tražiću naravno vezu, i ako nađem vezu onda ću da se zaposlim, i to je to. Ali nekim regularnim kanalima ne.

P: Šta mislite kako se dobija posao ovde, šta je najvažnije?

O1: Veza.

O2: Poznavati pravu osobu.

O3: Trenutno ne tražim posao, zato što gledam neku praksu ili usavršavanje, da završim studije, trenutno ne tražim posao. Što se tiče puta do posla, mislim da je najbitnije kakav je čovek, kako razmišlja, ali po meni lično, posao se dobija, po mom mišljenju, ako si dovoljno kvalitetan. Znači da za dovoljno kvalitetne ljude ne može da nema posla. Da li ovde ili u inostranstvu, nije bitno, ali posla će uvek biti.

Važno je uočiti da postoji izražena veza između stava da „ništa ne može da uradi“, razočarenja i mišljenja da ništa ne zavisi „od nas“ već „od veza“. Oni koji smatraju da „sve zavisi od veza“ su ujedno i oni koji najmanje pokušavaju da nešto urade na promeni svog položaja.

Među mladim muškarcima **na selu** još je izraženije osećanje nemoći i bezizgleda, pa i osećanje ambivalencije prema životu na selu.

Ako ne dobijem posao uskoro, idem odavde. U Novi Sad, Beograd, gde se preživljava, ali barem nešto radiš i znaš da imaš budućnost (nezaposlen mladić sa sela, Vojvodina, 26 godina).

„Nezaposlenost“ kao stanje koje obeležava dobar deo individualnog života, na selu je još više normalizovana nego što je u gradu. Seoski mladići, ipak, iako nezaposleni, obavljaju različite sezonske poslove (moba, sezonski poslovi u poljoprivredi, izborne kampanje), ali pre svega rade za svoj džeparac, a ne za budžet domaćinstva. Iako vide prednosti tog života, pre svega u smislu bliskosti, veće uklopljenosti u socijalne mreže („svi smo kao jedna porodica“), istovremeno smatraju da u gradovima postoje veće šanse za zapošljavanje, pa time i osamostaljivanje. Ali, svesni su i da odlazak u grad ne znači nužno i bolji život, jer oni koji su probali većinom su preživljavali uz pomoć roditelja. Takođe, znaju primere ljudi koji se vraćaju jer nisu mogli da opstanu u gradovima. Zato se mladići na selu, neretko, nalaze „negde između“, i to utoliko više ukoliko imaju viši nivo obrazovanja i prethodno iskustvo života u gradu.

Međutim, važno je zapaziti da se ipak otvorio **proces povratka**, kako u sela tako i u manje sredine. Kao što objašnjava jedan mladi muškarac iz Jagodine, koji je pokušao da živi u Beogradu, životni troškovi u velikom gradu ne omogućuju da se „pristojno živi“ čak ni kada se ima zaposlenje. Presudan faktor za odluku „gde živeti?“ je raspolaganje **stambenim prostorom**, a ne zaposlenje,

pogotovu ako se radi o poslovima koji nisu mnogo plaćeni. Ovakvo racionalno odlučivanje o životnim opcijama je svojevrsan novum u srpskom društvu i ukazuje na proces **jačanja individualizacije**, nasuprot do sada dominantnim obrascima ponašanja u kojima su se pre svega sledili neki opšti „talasi“ ili kolektivne racionalizacije, koje su na nivou svakidašnjeg života delovale kao norme i usmeravale individualne odluke, nezavisno od njihove racionalne (*cost-benefit*) utemeljenosti. Mnogi ispitanici govore o „povratku“ na selo i u male gradove kao o novom trendu, što ide u prilog politici ravnomernog regionalnog razvoja. Sa stanovišta razvoja ovaj trend je nesumnjivo pomak jer omogućuje bolje korišćenje resursa kojima društvo raspolaže. Takođe, modernizacija je kao proces neodvojiva od individualizacije.

Ipak, razlozi zbog kojih neki ljudi sa sela, koji su čak i situirani i vide prednosti života ne selu, žele da žive u gradu, treba da se uzmu u obzir prilikom planiranja javnih politika. Razlozi koji se navode su najčešće vezani za budućnost dece (veći izbor i viši kvalitet obrazovanja), ali i za potrebu da se ode iz sredine koju su ispitanici „prevazišli“ i koja je ogrezla u **tradicionalizmu i patrijarhalizmu**.

Ima puno muškaraca (na selu, MBH) koji su 68. godište i stariji i koji su neoženjeni. Imaju i problem s alkoholom. Beže od stvarnosti. Kako da se ožene, neće da se kupaju, da stave nove zube, da se menjaju, da peru zube i koješta nešto i naravno da će izumreti. Takvi ljudi trebaju da izumru ako neće da se menjaju (visokoobrazovani, nezaposlen mladić koji živi na selu u Centralnoj Srbiji, 27 godina).

Ovo je samo još jedan u nizu primera vezanih za činjenicu da je **patrijarhat duboko disfunkcionalan u savremenom svetu**. Razvoj seoskih sredina, njihova modernizacija, nemogući su bez prihvatanja savremenih vrednosti koje podrazumevaju veći stepen egalitarnosti, kako između muškaraca i žena tako i između različitih generacija.

Osećanje nemoći da se utiče na promenu vlastitog položaja i veoma izraženo osećanje zavisnosti od „stranaka“ i lokalnih moćnika daleko su приметniji u manjim sredinama, koje i inače imaju ograničene ponude za zapošljavanje i u kojima, otud, preovlađuje strategija „nezameranja“, naročito među starijima. Druga strategija, koju mladi sve više primenjuju, jeste upravo učlanjivanje u stranke da bi se dobio posao. Ipak, svi ispitanici dele veoma **veliko razočaranje** u politiku, političare i „državu“. Diskurs o „državi“ je posebno zanimljiv jer otkriva duboku ambivalenciju, karakterističnu za društva u „tranziciji“ i za Srbiju posebno: „država“ se proglašava krivom za sve probleme a od nje se istovremeno očekuje rešenje svih problema (Gavrilović, Cvetičanin and Spasić, 2012).

Kvalitativna analiza odgovora je otkrila da je, suprotno uvreženom mišljenju o socijalizmu kao „vremenu statičnosti“, zagarantovanih stalnih poslova i minimalne individualne inicijative, u stvari mnogo ljudi, koji sada pripadaju

srednjoj i starijoj generaciji, imalo prilično izraženu i profesionalnu i teritorijalnu **mobilnost**, kao i **inicijativu** za popravljjanje uslova svog života. Promena posla je naročito bila karakteristična za muškarce i obično je bila izazvana kako željom za napredovanjem, tako i određenim privatnim okolnostima. Sasvim u skladu sa istraživanjima koja pokazuju sve veću „zatvorenost“ srpskog društva, u smislu pojačane reprodukcije društvenih slojeva i sužavanja kanala vertikalne društvene pokretljivosti (Lazić i Cvejić, 2008), analiza je otkrila dve dominantne stvari: nostalgiju u odnosu na prethodni sistem i realno pogoršanje položaja, odnosno gubljenje perspektive. Pošto su ove dve stvari uvek bile iskazane u međusobnoj vezi, „nostalgija“ se, dakle, ne može odbaciti kao neka vrsta „iskrivljene svesti“, već kao objektivan iskaz koji je sasvim u skladu sa drugim aspektima raz-razvoja.

17. BRAK I PORODICA

Kao što pokazuju i kvantitativni podaci u ovom istraživanju, porodica je u suštini najvažnija vrednost i za muškarce i za žene, i jedino uporište u društvu haosa, recesije i raz-razvoja. Značaj porodice je toliko veliki da i žene i muškarci, naročito oni koji se nalaze u poziciji socijalne nesigurnosti, pokazuju spremnost da pregovaraju i održe porodicu, i uz veoma visoku cenu. Posebno je zanimljivo, na primer, **visoko vrednovanje očinstva** kao kvaliteta kod partnera, koje je tako bitan kvalitet da se ostale osobine, kao što su lenjost, nespremnost da se angažuje oko zarađivanja i sl., mogu prihvatiti samo zato što partner pokazuje spremnost da prihvati dete iz ranijeg braka i što je pažljiv otac. Patrijarhalno okruženje, drugim rečima, umanjuje zahteve koje žena može imati u odnosu na partnera („kakav je takav je, nek je i komarac, samo da je muškarac“). Na primer, ispitanica, mlada žena koja je u drugom braku, u kome njen muž ima dobar odnos prema njenom sinu iz prvog braka, komentariše kako sada ne bi prihvatila razvod:

Sad bih čak i ja dosta stvari progutala samo da to opstane. Jer mislim da je to nešto najzdravije u današnje vreme – porodica.

Ispitanik, medicinski tehničar, na pitanje o tome da li je zadovoljan životom, odgovara:

Ne, mislim generalno, to je možda sad moj najveći problem: što sam blizu tridesete, a još nisam ovaj... znaš, što nisam, znaš, nisam se ostvario...

Za sklapanje braka i, naročito, dobijanje dece veliki broj ispitanika upotrebljava pojam **„ostvariti se“**. Čak i kada su bez dece, a zadovoljni svojim životom, ispitanici kažu da „iako drugi misle da se nisu ostvarili“, njima je dobro. Jaka

porodična orijentacija, kao što je pokazala i kvantitativna analiza, prisutna je kod skoro svih ispitanika. Ispitanici se mnogo više razlikuju po tome kako vide uklapanje porodice sa ostalim oblastima života i koliko su spremni da se „žrtvuju“ za porodicu.

Na primer, mladi obrazovani muškarci, iako imaju jaku porodičnu orijentaciju, prvo žele da se profesionalno ostvare, da „nešto postignu“, pa tek onda da stvaraju porodicu za koju, inače, smatraju da **ima smisla „žrtvovati se“**. Ali, oni svoju „žrtvu“ doživljavaju kao nešto što je vezano pre svega za izdržavanje porodice. Prioritet porodice, dakle nije doveden u pitanje, ali se odlaganjem sklapanja braka ipak zadovoljavaju razvijene individualne potrebe, koje podrazumevaju i određenu profesionalnu aktuelizaciju:

Smatram da prvo treba čovek sebe ekonomski da obezbedi da bi mogao o toj porodici da brine. Dakle, ako gledamo vremensku razliku, prvo treba ostvariti nešto u karijeri, svoje želje, potencijale, ostvariti se koliko je to moguće, onda graditi porodicu. Ali za šta bi se trebalo žrtvovati kad i jedno i drugo postoji, onda bi to bila porodica. Zbog toga nisam razmišljao o deci i porodici, jer razmišljam o ovom prvom delu.

Sasvim u skladu s procesima individualizacije, partnerski odnosi se sve više odvajaju od roditeljstva. Među mladim ispitanicima, pogotovo urbanim i obrazovanim, i devojka i mladićima, **kohabitacija je potpuno prihvaćen oblik zajedničkog života**, pogotovu pre dolaska dece na svet. Mlade obrazovane ispitanice, po pravilu, pokazuju rezervisanost prema sklapanju braka i naglašavaju prednosti kohabitacije, pogotovu ako žive s mladićem „na svom terenu“, odnosno u prostoru koji njima pripada. Iz sledećeg odgovora može se videti šta mlada, obrazovana i emancipovana žena smatra da joj kohabitacija omogućuje i koje kriterijume „jednakosti“ ona iznosi u prvi plan:

Pa znaš kako, najiskrenije, ja ne planiram da se udam. Nekako... mislim ono, Toma (partner) i ja živimo zajedno i to je sve divno, ali što se tiče tih formalnih stvari, znači sad da me pitaš da li sam udata, ja bih ti odgovorila: „Pa izgleda da jesam.“ Jer mi živimo zajedno, kol'ko god možemo, mislim, tipa: budžet nam je isti, znači ista je kasa, nema onoga „tvoje-moje pare“ niti bilo šta, sve je ovde u ovoj kući, ali u tom formalnom smislu udavanja – to ne. Jer obzirom da ne verujem državi u kojoj živim i da me je ova država potpuno razočarala i sve me je razočaralo, onda mi ne treba ta ista država da mi lupa pečate... Nas dvoje smo potpuno ravnopravni. Znači nema onoga: „E operi mi veš.“ – „E neću, ja sam muško pa šta ima da perem veš!“ Nego je potpuna ravnopravnost, nema podele poslova na muške i ženske i te stvari prosto ne postoje. Znači uopšte nije bitno ko će šta uraditi, nešto treba da se uradi – radi se po dogovoru... Znači, neka svako živi kako mu odgovara i

ako tvoj i moj život mogu da funkcionišu zajedno, to je onda divno. Tako da, u suštini, vidim sebe sa njim jer trenutno mi on najviše odgovara. Ne znam šta bi mi odgovaralo više od toga; da se ja osećam k'o ljudsko biće a ne kao neka žena koja mora da radi ove ili one stvari (studentkinja, 24 godine, iz Beograda).

Iz ovog odgovora vidimo iz čega se sastoji egalitarnost po mišljenju ispitanice: **zajedničkog budžeta i deljenja obaveza**. Ali, ovde su bitna još dva elementa: **uzajamnost**, koja podrazumeva svojevolsno deljenje i preuzimanje obaveza, ali isto tako i visok stepen individualizacije, koji podrazumeva da svako od partnera ima mogućnost da sledi svoje **individualne potrebe**, i da se zajednica ne gradi na štetu tih potreba.

Kad je reč o pitanju da li se odnos među partnerima promenio u mladim generacijama, među ispitanicima postoji rašireno uverenje da je do promena došlo. Odgovori se uglavnom mogu podeliti na one koji ovu promenu vide kao **pozitivnu**, odnosno kao povećanje egalitarnosti u braku, i na one koji ovu promenu vide kao **negativnu**, jer je ona donela veću nestabilnost veza i pogoršanje njihovog kvaliteta. Povećanje egalitarnosti se pre svega vezuje za veću spremnost da se dele obaveze u kući i za povećano učešće muškaraca u podizanju dece. Negativni aspekti se vezuju za povećanje promiskuitetnosti, za instrumentalizaciju odnosa među partnerima, kao i za povećanje egoizma, koji se, paradoksalno, može manifestovati kao egalitarnost.

Posebno je zanimljivo, i u skladu s tezom o „potiskivanju pozitivne memorije“ kao delu raz-razvoja, da neki ispitanici iz starijih generacija smatraju da su egalitarni odnosi postojali i u vreme socijalizma, među partnerima koji su bili zaposleni.

Ranije su muškarci više dominirali nad ženama, a sada su se izjednačili, što je po meni normalno... Ranije se znalo ko je glava porodice, to je tad bilo, ali sad je druga stvar... ali moja generacija je bila kao ovo sad, jednakost, isti smo, nema razlike... a ranije je bilo drugačije... (64 godine, penzioner).

Nešto starija ispitanica, penzionerka, opisuje kako je izgledala podela rada među partnerima u doba socijalizma, u porodicama u kojima su oba supružnika bila zaposlena i visoko obrazovana:

Imala sam skladnu porodicu. Svi smo u porodici prema uzrastu, deca prema uzrastu, a suprug i ja prema svojim raspoloživim vremenskim mogućnostima, učestvovali u obavljanju kućnih poslova. Imali smo povremeno kućnu pomoć od strane nezaposlene žene koja je povremeno radila u kući. Inače smo suprug i ja uglavnom se brinuli o svim kućnim poslovima maltene podjednako. Nismo mnogo delili poslove

na muške i ženske, ali se nekako unapred znalo koje će poslove da obavi suprug, a koje ću poslove da obavim ja. Ali uglavnom, to je uvek bilo uz obostranu saglasnost i tu smo jako dobro funkcionisali. Kada su deca odrastala, prema njihovom uzrastu, i njima smo stvarali određene obaveze, recimo: iznošenje smeća, čišćenje cipela, kupovanje novina i tako. Prema njihovom uzrastu, hteli smo da ih naučimo da funkcionišu prosto kao članovi porodice sa određenim obavezama. To je bilo dobro usklađeno i u okruženju smo... mi smo bili svesni toga, ali i okruženju smo delovali kao jedna skladna porodica (ispitanica V., iz Sarajeva, 72 godine, udovica, majka dva sina).

Iako je ovakav način života bio karakterističan za više urbane slojeve u socijalizmu, a ne za celokupnu populaciju, ovi, kao i neki drugi odgovori, upućuju na potrebu promišljanja veze između tipa razvoja i ravnopravnosti. Naime, ono što maksimalno zaoštrava problem podele poslova u domaćinstvu nije samo patrijarhalno nasleđe, koje još uvek postoji, već **celokupna organizacija svakodnevnog života**, koja je potisnula neku vrstu „normalnosti“ u smislu „normalnog“ radnog vremena, „normalnog“ posla i „normalne plaćenosti“. Tek se poređenjem različitih generacija i njihovog načina života može uočiti u kojoj meri je pogoršanje uslova života povezano sa porodičnim odnosima. Repatrijarhalizacija i retradicionalizacija porodičnih odnosa su u većoj meri posledica **promena okruženja nego negativnog uticaja nasleđa**. Iz nasleđa je samo aktiviran onaj sloj pamćenja, diskursa i praksi koji je postao funkcionalan u novom tipu neoliberalnog okruženja koje podstiče sebični individualizam, materijalizam i instrumentalizaciju bliskih osoba.

U odgovorima nekih mladih obrazovanih ispitanica jednakost se preispituje sa stanovišta **korisnosti za ženu**, odnosno ispituju se granice jednakosti i njihovih efekata. Ovi odgovori ističu biološke razlike između muškaraca i žena i **kombinuju ideju o potpunoj jednakosti u javnoj aferi s nekom vrstom poštovanja „bioloških“ razlika u privatnoj sferi**.

Ravnopravnost – postoje stvari koje samo muškarci mogu da rade, i koje samo žene mogu da rade. Ne treba muškarac da ima prednost u poslu. Ali, u porodici, nekako podela uloga žene i uloga muškarca... Moja mama je bila više domaćica, a otac više finansijski stub porodice... Ali, ne mora da on menja pelene, ako ja... Postoje neke biološke razlike... Potrebna ti je ta neka druga osoba. Nisam baš zagrižena, s jedne strane jesam, u smislu obrazovanja, poslova, da... ali, s druge strane, različiti polovi, biološki smo različiti... (matematičarka, 25 godina, nezaposlena, Beograd).

Mnogi ispitanici, i stariji i mlađi, slažu se u stavu da postoji **porast egoizma** među partnerima, a ne stvarna jednakost.

Nisu sad partneri da više brinu jedno o drugom pa su zato egalitarniji, nego svako misli više o sebi pa su u tom smislu egalitarni... Pa, prihvata se tuđ egoizam, jer se prihvata svoj egoizam, pa se onda po principu ravnopravnosti prihvata i tuđ egoizam, samo ja ne znam da li ta ravnopravnost onda ima smisla. Jer ravnopravnost sama po sebi nema smisla ukoliko nema razmene. Šta će mi samostalnost odnosno ravnopravnost ako ja u tome nemam razmenu. Razmena kad postoji, onda postoji briga za drugog (psihološkinja, 58 godina, Beograd).

„Promena vrednosti“ se često pominje kao objašnjenje za promenu odnosa među partnerima. Jedan mladi muškarac, upitan o tome da li ima stalnu vezu, ovako iskazuje svoje razočaranje zbog „promene vrednosti“:

Ne. Ništa, ni ljubav ni brak ni veza, ništa od toga. Za mene su bile važne te vrednosti ali drugima nisu važne i onda ni meni nisu važne, ako je meni važno nešto što većini nije, onda ja ispadam ludak a ja neću da budem ludak, eto... Ranije su se neke vrednosti tu čuvale i gajile, a sada se to menja. Možda su opušteniji odnosi sada, ne mora da znači ko će kome prići prilikom upoznavanja ili slično, ko će biti tu finansijski dominantan... Ja mislim da se odnosi menjaju u negativnijem smislu, idu na lošije nego što je bilo, ali manje-više su isti, nema tu neke velike razlike.

P: A kada kažeš lošije, na šta misliš konkretno?

O: Mislim na, ono, manje vernosti, manje ljubavi, manje tih nekih stvari koje su više vrednosti u odnosu na zadovoljavanje nekih potreba. Te više vrednosti se gube i to je manje-više to. Ljudi to ne znaju da cene (nezaposlen mladi muškarac, diplomirani student, Beograd).

Ranije je to bilo drugačije, društvo je bilo zdravo i onda su zdravom logikom i ulazili u te veze. Recimo, oni uđu u tu vezu da bi ostvarili u budućnosti nešto, danas toga nema. Ulaze da se provode, bez obzira da li je taj neko pristao na tako nešto, da li hoće, znači samo uđu i tako, pa kako bude. Traje neko kraće vreme i posle se tu nađu neki drugi partneri i tako (zaposlena mlada žena, 28 godina, Jagodina).

Veoma često ispitanici govore o fenomenu „gubljenja poštovanja“.

Ja mislim da se izgubilo poštovanje među bračnim parovima. Ja to ne znam da objasnim, ja bih volela da znam da objasnim, ali ne znam. Ali to, mislim, pričali smo i o tome da i deca su izgubila poštovanje prema roditeljima i bračni parovi, ja ne znam šta se desilo. Jer je velika razlika između bračnih parova nekada, kad je bilo sramota da se razvedeš, a danas je moda da se razvedeš. Mislim, to je s moje tačke gledišta (ispitanica iz Beograda, 32 godine).

Egoizam, nestabilnost veza, gubljenje poštovanja, ispitanici najčešće povezuju sa jačanjem materijalističkih vrednosti, krizom i negativnim uticajem medija.

Pa ne znam, pre je bilo to, onako zdravo, generacija naših roditelja i to. Sad se to sve izokrenulo drugačije, sve ima neki svoj tok znaš... Tipa uticaj medija, muzike, televizije, kakvih sve serija ima po televiziji – gluposti razne. Kreneš od turskih serija pa one tračare. To sednem da ručam i onda upalim TV, znaš i kao gledam, prvo to, taj uticaj odatle. A što se tiče isto tih veza sad, nema tu ništa, uvek se zasnivaju i vrte oko neke stvari, a ta jedina stvar je materijalna stvar, tu ne postoji neko, znaš poverenje ili nešto. Uvek je nešto i nema poverenja. Ne možeš na nekog sad da se osloniš baš, da imaš baš potpuno poverenje kao da možeš da mu veruješ da neće da uradi ovo, da neće ono. Uvek se sad to zasniva na nekim materijalnim stvarima, da l' su to pare, kola, kuća (mladi muškarac, nezaposlen, Jagodina).

Odredene **mere populacione politike**, usmerene na podsticanje rađanja i povećanje nataliteta, takođe mogu doprineti jačanju materijalističke motivacije, pa i instrumentalizaciji partnerstva i roditeljstva. Po rečima jednog mladog muškarca iz Jagodine:

Kako gledam na brak? Brak kao brak, harmonija, poverenje, drugarstvo, vernost, eto, tri-četiri stvari koje su bitne u braku, teorijski da bi funkcionisao. Ljubav isto, da, to sam zaboravio. E sad, praktično, to je totalno drugačije, mislim, ovde kod nas, ovde se sve zasniva na parama. Svaki brak, bilo šta, ovde se ljudi uzimaju za 1500 eura, samo da bi dobijali od opštine, čak devojke i zatrudne da bi dobijale te pare. Kol'ko, 1500 eura mesečno ili godišnje?

Zanimljivo je da se, s druge strane, kod velikog broja ispitanika srednje i starije generacije, koji predstavljaju urbano i obrazovano stanovništvo, može zapaziti eksplicitno **nematerijalistička orijentacija**.

Materijalno, na kraju krajeva, nije toliko bitno, mislim stvarno nije najvažnije... Mislim da je taj sistem bez materijalnih vrednosti, koji nije potencirao materijalne vrednosti, negde odredio i nas kao osobe kojima to nije mnogo bitno... Možda je lako da ti ne bude bitno, ako nemaš problema sa tim... (arhitektica, 58 godina, Beograd).

Neki ispitanici govore o „**Balkanu**“ kao nekoj vrsti odrednice za loše odnose između muškaraca i žena, i to pre svega u smislu velike opterećenosti žena i nasilja nad ženama (što nije bio fokus ispitivanja u ovom istraživanju). Ispitanica, starija naučnica, ovako opisuje život „balkanske žene“ iz svoje generacije:

Mislim da su naše balkanske žene, zapravo je to balkanski sindrom, da naše žene jednostavno preuzimaju uglavnom svu brigu o porodici, naročito moja generacija; prosto je to postalo pravilo ponašanja ili modus vivendi, da žene preuzimaju svu brigu o porodici. Muškarci se tu i tamo uključuju, ima dobrih primera gde muškarci učestvuju u punoj meri, kao što sam ja imala sreću, ali većina žena se brine o svim potrebama porodice. I prilično je naša žena u tom pogledu zapostavljena. Malo je to, ovaj, i problem što su i same žene kod nas, naše vaspitanje: moje generacije su tako vaspitavane da je to prosto indoktrinacija bila da žena mora da brine o porodici, a da drugi ne moraju. Tako da su žene preuzimale i veći deo uloga, koje čak nekada su teškom mukom obavljale; i uz posao. Tako da su naše žene, žene moje generacije jako opterećene; imale su i imaju uvek dva radna vremena. Posebno sada što penzionerke uglavnom i dalje čuvaju svoje sinove, naročito svoje sinove, a možda i kćeri, koji su nezaposleni i oni, naša deca, uglavnom žive u socijalnom detinjstvu negde do četrdesete godine. Što je sticaj ovih naših tužnih okolnosti u kojima živimo.

Međutim, slično kao i kada je reč o promenama obrazaca u obrazovanju, i **do promena partnerskih odnosa dolazi postepeno, iz generacije u generaciju**, osim ako okolnosti ne deluju drastično u nekom drugom smeru (npr. devedesete godine na teritoriji bivše Jugoslavije). Važno je uočiti da je do promena tvrdog patrijarhalnog modela došlo **još pre nekoliko generacija**, i to prvenstveno u krugovima visokoobrazovanih i žena. Ovaj primer je, inače, sličan drugim primerima iz sličnih istraživanja RB 2006 (Srbija) i RB 2008 (Crna Gora), gde se pokazalo da je u generaciji od preko 55 ili 60 godina zaposlenost oba supružnika rezultirala u podeli obaveza i odgovornosti na način koji je predstavljao **postepeno približavanje egalitarnom modelu**. Dva faktora su u tom smislu igrala veoma značajnu ulogu: **usklađenost ritmova** različitih članova domaćinstva (radno vreme, kao i vreme obdaništa i škola) i **podrška institucionalnog okruženja** u urbanim sredinama (obuhvat dece vrtićima, i škole i njihova organizacija). S druge strane, u ruralnim sredinama je proširena porodica, kao dominantni oblik porodičnog života, u velikoj meri blokirala promenu ka egalitarnom modelu. Ipak, 90-ih godina se prekida ovaj „hod ka egalitarnosti“, i to iz više razloga: zbog ugrožavanja egzistencijalne osnove porodice, što vodi preuzimanju dodatnih radnih aktivnosti, formalnih i neformalnih, plaćenih i neplaćenih, i to po principu „ko može“; zbog gubljenja čvrstog vremenskog okvira za obavljanje aktivnosti (neusklađenost ritmova članova porodice, otežavanje organizacije i planiranja); zbog urušavanja institucionalnog okruženja za podršku porodici, zbog uspostavljanja novih radnih obrazaca (rad na ograničeno vreme, nesiguran rad, prekomeran rad), kao i zbog drastične promene vrednosnog sistema (okretanje ka konzumerizmu i materijalizmu). Svi ovi činioci, koji su izvan domašaja pregovaračkih moći supružnika, nedovoljno se uzimaju u obzir kada se govori o retradicionalizaciji i repatrijarhalizaciji.

Takođe, treba imati u vidu da jačanje određenih (kvazi)tradicionalnih i patrijarhalnih vrednosti u javnom diskursu, koje se iskazuje kroz prihvatanje desničarskih ideologija ili izrazit nacionalizam, nikako **ne znači jednostavan transfer tih vrednosti na mikro nivo**. Mikro nivo, najčešće, zadržava svoju vlastitu „logiku“, dok javni diskurs, naročito onaj koji je zastupljen u medijima, samo delimično korespondira sa tom „logikom“. „Tradicionalno“ se često konstruiše kroz brisanje memorije o onome što je stvarno postojalo. Na primer, jedna ispitanica ovako govori o promeni rodni odnosa u tri generacije:

Prvo moja baka je bila obrazovana, ali nije radila, nije bila zaposlena. Bila je jako lepa, i kada je tražila posao, bila je izložena onom što bismo danas nazvali 'seksualno uznemiravanje'. Onda je odustala od traženja posla, i udala se, veoma rano, za mog dedu. Dedu je obožavao, a ona je njega 'uzorno volela', odnosno, bila je dobra supruga i majka, osuđena dosta zbog činjenice što nije radila. Dedu se ni u šta u kući nije mešao, davao joj je uvek sav novac koji je zaradio u ruke i ona je odlučivala o svemu. Bila je poštovana na najbolji mogući način. S druge strane, kako je bila veoma kreativna i inteligentna žena i nije imala gde da iskaže svoje sposobnosti, bila je stalno nezadovoljna. Često mi je govorila da je 'kuća za ženu nešto najgora', i da žena treba da radi i ima karijeru. Onda, moja mama je završila fakultet, ali se udala pre završetka, za mog oca koji je bio čudan oblik patrijarhalca. On je u stvari hteo da radikalno raskrsti sa svim tradicionalnim i patrijarhalnim nasleđem, ali mu to nije baš polazilo za rukom. Imao je utopijske predloge, od toga da se nikada ne čisti kuća, do toga da se čitava proširena porodica, uključujući moju baku i deku i tetku, hrani u menzi, kako se ne bi kod kuće spremala hrana. Ali, moja mama je inklinirala modelu 'dobre domaćice', koji je u velikoj meri prenela i na mene. Zato je, jer se moj otac opirao, jako puno vremena provodila radeći po kući, iako je bila intelektualka. Nismo imali para da plaćamo žene za pomoć, a od mene se ništa nije očekivalo, sem da 'učim školu', što ja i jesam radila na svoje veliko zadovoljstvo, jer sam školu obožavala. Onda, kada sam se ja udala, pokušala sam da napravim nekakav egalitarni model, da kombinujem posao i porodicu, jer sam u to verovala. Ušla sam u brak kao i moj muž, bez ikakvog znanja i iskustva u vezi domaćih poslova. Ali, onda sam ja sve naučila, a on nije hteo. Opterećenje je postalo preveliko, plus njegova ljubomora na moju profesiju i uspeh u karijeri, i ja sam se razvela. Nisam uspela da dosegнем egalitarni model kome sam težila i to me je činilo duboko nezadovoljnom. Sada moja ćerka pokazuje istu nezainteresovanost za kućne obaveze, kao i ja u njenim godinama, ali uspeva da svog partnera angažuje u kućnim poslovima. Karijera joj je na prvom mestu, i iako je sklona porodičnom životu, ne želi da pravi bilo kakve kompromise na svoju štetu (naučnica iz Beograda, 54 godine, jedno dete, ponovo udata).

Ovaj primer pokazuje kako je **kroz nekoliko generacija došlo do pomeranja u očekivanjima** od braka, od sebe lično i od profesije, kao i u idejama o tome kako treba uskladiti brak i profesiju. Gotovo da se radi o jednolinearnom putu, koji je, uz povremene oscilacije, skoro nezavisan od urušavanja, raz-razvoja i problema u okruženju. Dok su generacija baka i prabaka bile osuđene u iskazivanju svojih talenata i ambicija, kao i u doseganju nezavisnosti, njihove ćerke su pokušavale da ostvare „nemoguću misiju“ usklađivanja profesionalne i porodične uloge, a onda su, opet, njihove ćerke, učeći te i takve lekcije, odlučile da jačaju svoje individualne pozicije ili nezavisno od braka (profesija) ili putem braka („dobra udaja“). Žene, jednostavno, odustaju od ideala „superžene“, umesto toga, ulažu u sebe. Taj fenomen je u literaturi koja se bavi ženama u „tranziciji“, u Istočnoj Evropi, već identifikovan kao fenomen „od samožrtvovanja do samoinvestiranja“ (Marody and Poleszczuk, 2000), pri čemu se mlade žene, ne želeći da ponove negativne lekcije svojih majki, odlučuju za rad na sebi, obrazovanje, karijeru i nezavisnost, ili za „dobru udaju“, koja im može obezbediti slobodu od nemogućeg „žongliranja“ zadataka i obaveza. Nezavisnost ne podrazumeva, najčešće, život izvan porodice, već život u porodici zasnovan na drugim načelima. Egalitarnost u podeli poslova u porodici ostaje kao ideal u onim porodicama u kojima su položaji supruga u javnoj sferi simetrični, dok se njen sadržaj bitno menja u porodicama u kojima je žena „izdržavano lice“. Tamo se pre radi o jednakosti koja se uspostavlja kroz asimetričnost i saradnju.

U diskursu o rodosti još uvek je veoma prisutna podela na „muške“ i „ženske“ poslove. Zanimljivo je da u realnosti nisu sasvim jasne linije ove podele, ali da se ona ipak diskurzivno proizvodi i obnavlja, a time konstruiše i podelu između rodova. Da li, i u kojoj meri treba da bude podele na „muške“ i na „ženske“ poslove, to je prilično nejasno velikom broju ispitanika. To dobro ilustruje sledeći odgovor:

Pa ako smo pričali maločas o ravnopravnosti, onda mislim da ne bi trebalo da bude podela na muško-ženske poslove, nisam baš sad nešto da ekstremno muškarac pere sudove, mislim zašto da ne, na kraju krajeva, ali ne ono sad ću ja da sedim da časkam i pijem kafu a on da pere sudove. Mislim u suštini kada je žena zaposlena nekim drugim stvarima, i on može da se prihvati nekog drugog dela, da se bavi stvarima koje inače ne smatramo muškim, ne smatramo ni ženskim. Ja usisavanje uopšte ne smatram ženskim poslom nego podjednako (taksistkinja iz Beograda, 48 godina).

Ovaj odgovor dobro ilustruje **ambivalenciju** prema ideji da se ukine podela poslova na „muške“ i „ženske“. Naime, ona se može „ukinuti“ samo ako „nije ekstremna“, i ako žena za to vreme radi nešto drugo. Jednom rečju, pravi problem ne predstavlja priroda posla, već činjenica da se u srpskom rodnom režimu ni pod kojim uslovima ne prihvata ideja o tome da **žena ima pravo na svoje**

slobodno vreme. Druga vrlo važna, i nažalost, nedovoljno ispitana koordinata srpskog patrijarhata, još uvek je veoma **velika kontrola fizičkog kretanja žena**, što između ostalog otkrivaju i podaci o velikom raskoraku u vlasništvu nad automobilom. U seoskim sredinama su obe ove koordinate srpskog patrijarhata maksimalno zaoštrene.

Žene na selu su preokupirane kućnim obavezama, kućnim poslovima, decom, mužem, ako žive sa svekrom i svekrvom... ako su nezaposlene one su ceo dan u tome, u tom nekom konstantnom radu, tako da nemaju vremena ni za šta... One moraju da rade muške poslove plus svoje ženske poslove (učiteljica koja živi na selu u Istočnoj Srbiji, 29 godina).

U slučajevima kada nema bioloških razlika, jer se radi o **istopolnim zajednicama**, podela poslova u domaćinstvu se zasniva isključivo **na afinitetima i dogovoru**. U tom smislu ove zajednice predstavljaju **prevazilaženje patrijarhalnog modela rodних uloga**, koji heteroseksualne zajednice još uvek u velikoj meri reprodukuju:

Čini mi se da smo izgradili takav odnos u kome se poslovi i odgovornosti dele prema nekim ličnim afinitetima, npr. ja ne volim da kuvam i to me baš naročito ne interesuje, dok D. u tome uživa i kuva kada god može. Nemamo striktno podeljene uloge i često zaduženja delimo po principu brzine i ekonomičnosti, da se najviše moguće zajedničkog posla obavi u što kraćem roku, sa najbolje iskorišćenim resursima kojim raspolažemo. Imamo zajednički kućni budžet kojim raspolažemo i uvek o potrošnji zajednički odlučujemo. Zajedno smo prošli periode kada je radio samo jedan ili drugi ili kada smo radili obojica, ali zarađivali različito, ali uvek se sve to slivalo u jednu zajedničku kasu, a novcem smo raspolagali u dogovoru (29 godina, zaposlen muškarac iz Beograda).

18. IDENTITET

Kada je reč o rodnim identitetima, opšti nalaz diskurzivne analize je da su oni u najvećoj meri u procesu **duboke transformacije**, koja ide u pravcu njihove **relativizacije**, kao i postepenog „urušavanja“ onih determinanti roda koje su u specifičnom rodnom režimu Srbije bile normalizovane. Relativizacija identiteta se odvija na više nivoa: relativiziran je eksplicitno identitet kao takav (ako je ikada i bio uspostavljen kao jasan doživljaj sebstva), relativizirane su različite grupne pripadnosti, uključujući i rodnu, i postoji, kod velikog broja ispitanika, jedna vrsta „diskurzivne praznine“ kada je reč o identitetu, koja se popunjava pričom o životnom toku. U suštini, može se reći da su ispitanici uglavnom veoma neskloni da sebe „stavljaju u kutije“ ili da se opredele za

jedan faktor koji njih dominantno određuje. Sebe ne sagledavaju toliko kao individue koliko kao neku vrstu **individualizovanog životnog toka**, na koji su samo malo uticali, a vrlo je izraženo shvatanje sebe posredstvom shvatanja događaja koji su datog pojedinca oblikovali. Između mladih i starijih generacija se zapaža razlika u ovom pogledu, jer su mladi skloniji jednoj vrsti samoodređenja, dok stariji sebe više određuju kao „posledicu“ događaja i tokova na koje nisu mogli uticati. Otud su u fokusu njihovog identiteta društvena događajnost, pripadnost (porodici ili narodu), životne okolnosti koje su na njih dominantno uticale, i njihove vlastite aktivnosti (pre svega rad i profesija), a ne toliko osećanje sebstva, sopstvene jedinstvenosti, neponovljivosti ili različitosti.

Pol/rod je gotovo odsutan iz samoodređenja, osim ako to nije naglašeno u pitanju. A i onda, pripadnost polu/rodu svodiva je na nekoliko odrednica: kod žena, na činjenicu da su majke, a kod muškaraca, i to samo nekih, na povezanost roda s nacijom i religijom. Rod u suštini vrlo malo „radi“ na nivou identiteta, u onom sloju koji je odvojen od seksualnosti. Iz odgovora proizlazi zaključak da **na individualnom nivou rod deluje na nivou praksi**, po automatizmu, u nereflektovanoj svakodnevici. Iz ovog, dalje, sledi da se **rod diskurzivno konstruiše i obnavlja upravo na nivou metadiskursa**, onog koji je dominantno prisutan u medijima i uopšte u javnosti, a u manjoj meri na nivou svakidašnjice. Svaki-danšnju konstituiše upravo sistem praksi, dok „javnost“ konstituišu pre svega diskursi. Na nivou **metadiskursa**, rodnost se obnavlja i konstruiše kao **„prenaglašena muškost“ i kao „prenaglašena ženskost“**, koje su u najvećoj meri odvojene od „realnosti“ svakodnevice. Sistem praksi, kao što je pokazala kvantitativna analiza, ali i kvalitativna analiza, u suštini je daleko više simetričan pa i kooperativan nego što se to može iščitati iz metadiskursa o rodosti. Problem nastaje onda kada i rodne politike na diskurzivnom nivou pojačavaju privid o asimetričnosti i insistiraju na hijerarhiji ne uzimajući dovoljno u obzir realnu i opipljivu dinamiku promene. Izazov rodnih politika je tako dvojak: potrebno je odvojiti metadiskurse od diskursa svakodnevice, ali i ne iščitavati iz diskursa realnost svakodnevice.

Na osnovu otvorenih odgovora koji su omogućili veoma fluidna samoodređenja, mogao se steći utisak da je **subjektivitet** na ovim prostorima izgrađen na nekim drugim parametrima nego što je to slučaj sa subjektivitetom, koji je na neki način implicitno prisutan u diskursima rodne ravnopravnosti zapadne provenijencije. To ne znači da se radi o dva međusobno suprotstavljena tipa identiteta i/ili subjektiviteta, već pre o različitim modalitetima, oblikovanim različitim kontekstima i kolektivnim istorijama. S obzirom na dinamiku događanja tokom poslednjih 20 godina (ratovi, UN sankcije, galopirajuća inflacija, izbeglištvo, visoki individualni i porodični gubici, trajna ekonomska „kriza“, itd.) na ovom delu evropske poluperiferije, na vrtloge promena i na velike individualne, porodične i kolektivne gubitke (Milić, 1995), ispitanici srednje i starije generacije su pomalo „odmaknuti“ i od sopstvene životne priče, sopstvenog identiteta i od sopstvenog definisanja različitosti. S druge strane, ve-

oma je vidljivo da ispitanici mlađe generacije svoj identitet vezuju uglavnom za ono što žele da postanu, a ne za ono što trenutno jesu, što odgovara tezi o samopreduzetništvu (Marody and Poleszczuk, 2000), ali se podjednako odnosi i na mladiće i na devojke. Kod njih je, konsekvntno, i osećanje sebstva na neki način više izraženo, jer se radi o jačanju jezgra koje tek treba da „isijava“ odgovarajući put, da pomogne u realizaciji odgovarajućeg životnog projekta. Nekoliko odgovora mladih ispitanika u tom smislu pokazuje potpunu **realizaciju „sebe kao projekta“**.

Moj život je moj najuspešniji projekat. Zadovoljan sam njime. Razvijam ga u onom pravcu u kome bih želeo, onim tempom kojim bih želeo. Izborio sam se za to da me apsolutno niko u tome ne sprečava, te da sve zavisi isključivo od mojih suverenih odluka i odnosa prema životnim činjenicama. Srećan sam (muškarac iz Beograda, 27 godina, zaposlen).

Ovaj odgovor je dao ispitanik koji već šest godina živi u harmoničnoj homoseksualnoj zajednici sa partnerom. Nije slučajno što je upravo „prekoračenje“ granica u smislu iskoračivanja iz hegemonijskog heteroseksualnog maskuliniteta u suštini povezano s projektom „ostvarivanja sebe“, odnosno potpunog okretanja sopstvenim resursima. Iako se ova izjava može iščitavati kao krajnje individualistička, ona je u suštini postmodernistička i postneoliberalna. Ovakvo iščitavanje je moguće iz povezanosti ovog odgovora sa drugim odgovorima: ispitanik živi u zajednici koja počiva na ljubavi i razumevanju, u kojoj postoje potpuno deljenje i apsolutna solidarnost, i bavi se profesijom kojom takođe pokušava da utiče na transformaciju okruženja, i to putem kreativnih i društveno angažovanih projekata. Svi ovi elementi, povezani, pokazuju u stvari izranjanje nove muškosti, koja sebe definiše kao odgovor na „krizu maskuliniteta“ prethodnih i sadašnjih generacija muškaraca, koja sebe oslobađa prinude patrijarhata i stvara novu „normalnost“ otvarajući time prostor za samoaktuelizaciju i sreću. Iako je u statističkom smislu ovo još uvek manjina, radi se o svojevrsnom „uzorku za budućnost“, odnosno o trendu koji će u budućnosti jačati. Posebno je važno da, kao što se videlo iz još nekih primera, ovo odstupanje od rodnosti zasnovanoj na tradicionalno shvaćenim rodnim ulogama i identitetima otvara ne samo put za vlastitu samoaktuelizaciju već i za samoaktuelizaciju u sledećoj generaciji. Na primer, jedna ispitanica koja se hrabro odlučila da započne život u lezbejskoj vezi, istovremeno je ovim činom ohrabrila svoju ćerku da donosi životne odluke u skladu sa svojim ličnim izborima, a ne s pritiscima sredine. Epilog: ne samo da je ćerka ponosna na svoju majku već je i sama uspešna i ostvarena mlada žena, i na profesionalnom i na privatnom planu. „Raskidanje“ s rodnom heteroseksualnom „predodređenošću“ otvara prostor za slobodno iskazivanje ličnosti na različitim planovima. Seksualnost predstavlja poslednje „čvorište“ heteronormativnog poretka, pa kada se ona dovede u pitanje, onda je efekat oslobađanja prisutan u raznim domenima života, uključujući i uticaj na neposrednu okolinu. Ovo je svakako zanimljiv nalaz jer se u metadiskursu homoseksualnost tretira ne samo kao „devijacija“, „bolest“, i „marginalnost“

već se doživljava i kao izbor/neizbor (bolest) koji sputava pojedinca/pojedinku. U realnosti, međutim, bilo da je javno deklarirana, bilo da se „sprovodi u tišini“, ona je u najužoj vezi sa **oslobađanjem** od stega nametnute „normalnosti“, heteroseksualne matrice koja urođjiva svakodnevni život, i s razumevanjem vlastitog **života kao projekta** za koji se preduzima **potpuna odgovornost**. Naravno, ovo je utoliko više slučaj ukoliko se radi o osobama koje imaju sposobnost i znanje za adekvatnu autorefleksiju.

Upravo zato što metadiskursi o rodnosti sve manje korespondiraju sa praksama u svakodnevici, oni na individualnom nivou nužno bivaju destabilizovani. Diskurzivna analiza identiteta otkrila je da su rodni identiteti, posmatrano na nivou metadiskursa, u fazi temeljne promene koja bi se mogla opisati kao »rastakanje«. Pod ovim podrazumevamo da ono što se definiše kao „normalno“ sa stanovišta rodnosti – ono što predstavlja neku vrstu hegemonijske muškosti (Connell, 1995) i, komplementarno, hegemonijske ženskosti, kojoj se prilagođava bez većeg opiranja – postaje sve neodređenije. Oštre granice se gube, **metadiskurs o rodnosti obiluje protivrečnostima, ambivalencijama i ambigvitetima**. Ova situacija otvara dosta prostora za individualna pregovaranja o rodnosti, pri čemu se izuzima homoseksualnost kao jedna vrsta rodno-seksualnog određenja, koja je još uvek u velikoj meri tabuizirana i proskribovana. Pored heteroseksualnosti i staranje je u metadiskursu rodnosti u najvećoj meri „naturalizovano“, što smanjuje mogućnosti za individualne iskorake i izbore. U suštini, **naturalizacija staranja kao ženske uloge i počiva na heteroseksualnom normativnom modelu**. Sve ostale uloge ili aspekti egzistencije pojedinca ili pojedinke su u velikoj meri „raz-rodnjeni“, odnosno u fazi prevazilaženja rodne uslovljenosti, i približeni, i promene se zbivaju u očekivanom pravcu, tj. u pravcu ublažavanja ili brisanja razlika, što potvrđuje i kvantitativna analiza.

Ispitivanje rodne dimenzije identiteta obavljali smo pomoću nekoliko otvorenih pitanja koja su sledila logiku zdravorazumskog mišljenja:

- > Ko sam ja? Šta me određuje?
- > Koliko me određuje moj pol/rod, a koliko neke druge pripadnosti ili obeležja?
- > Šta znači biti muško ili žensko?
- > Kome je lakše, muškarcima ili ženama, i zašto?

U prvom koraku analiza je pokazala da je osećanje identiteta u vrlo malom broju slučajeva eksplicitno vezano za rodnost. Naprotiv, dominira neka vrsta nadrodnog osećanja identiteta, koje se izražava kroz stavove: „ja sam osoba“, „ja sam obična“, „ja sam čeljade“ i sl. Žene se češće eksplicitno rodno određuju i to tako što povezuju svoj **rod sa materinstvom**:

I: *Kako biste opisali sebe? Ko ste vi?*

K: *Auu... ništa, majka, i to je to* (taksistkinja, 48 godina, iz Beograda).

P: Šta Vas je najviše odredilo u životu? Rod/pol, to što ste žena, kojoj naciji pripadate, posao koji radite, država u kojoj živite ili nešto drugo?

O: Pa najviše me je odredilo to što sam eto ušla u brak i rodila troje dece i živim za tu decu i radim za tu decu i to mi je... to vidim, mislim najviše zbog toga (žena, izbeglica 64 godine, iz Grocke).

Nasuprot tome, muškarci se ređe određuju rodno, što bi moglo da se protumači na dva načina. Ili se smatraju „univerzalnim“ rodom, pa onda i nema potrebe da govore o svojoj razlici, tj. ne osećaju se urođeno, ili je sadržaj njihovog rodnog identiteta, kao i rodne uloge, u velikoj meri „ispražnjen“. Verovatno je da deluju obe ove činjenice, kao i još uvek potpuno nepostojeća svest, na kolektivnom i na individualnom nivou, o tome da su **muškarci i sami urođeni**. U nekim slučajevima mladi muškarci su svoj identitet vezivali za naciju. U ovome su se mogli zapaziti zanimljivi varijeteti: od toga da se za srpstvo kao identitet vezuju muškarci koji se mogu označiti kao „gubitnici tranzicije“, do toga da je srpstvo identitet u postmodernom maniru, koji podrazumeva svojevrsno poigravanje sa različitim „različitostima“. Ali, o srpstvu kao identitetu govore i mladi muškarci koji su zainteresovani za profesionalno bavljenje politikom, kao i oni koji se nalaze na dnu društvene lestvice. Dok je kod prvih verovatno reč o konformizmu, kod drugih je reč o svojevrsnoj kompenzaciji i pokušaju da se nađe uporište i osećanje pripadnosti. Takođe, treba imati u vidu da su sposobnost za kritičko mišljenje, kritički stav, pa i nekonformizam nešto što je usko povezano i sa obrazovanjem i sa sposobnostima, pa i sa socijalnom sigurnošću. Ipak, ma koliko kvalitativna analiza bila nepouzdana za uopštavanje, što i nije bio njen cilj, može se zaključiti da se **u diskursu svakodnevne dekonstruiše nacionalna pripadnost**, iako ona opstaje u metadiskursu javnosti. To se čini sa nekoliko tačaka: iz pozicije lokalpatriotizma, iz pozicije jugoslovenstva kao identiteta ili potpunog odbacivanja nacionalnog kao bitnog identitarnog određenja. Sledeći odgovori ilustruju dve prve perspektive, a prvi pokazuje i **relativizaciju nacionalnog** kao takvog:

Pa ja sam uvek govorio da sam ja lokalšovinista. Da sam Beograđanin iz kruga dvojke i da ne poznajem svoju zemlju, Srbiju. I do skoro sam znao i, mislim da i dan-danas poznajem mnogo bolje Hrvatsku, Sloveniju, Makedoniju, Crnu Goru, da mnogo bolje poznajem od Srbije. E sad, više čak nisam ni lokalšovinista, promenila se struktura stanovništva u krugu dvojke, tako da sam ništa! (smeh) Određuju me par prijatelja i porodica, znači to me određuje. Znači, ne nikakav... anacionalan sam potpuno (smeh) (turistički vodič, Beograd, 60 godina).

P: A kažite mi, to što ste npr. iz Srbije, što ste Srpkinja, da li Vas je to nekako u životu odredilo?

O: Nikad to. U moje vreme, kad sam ja bila mlada, moja sestra od tetke, koja je i moje godište i nažalost prošle godine je umrla... ona je elektrotehniku studirala, imala je jednog kolegu s kojim je učila i jako su bili bliski i tako... Moglo se desiti, on je bio Šiptar, bio je iz Prištine, ali nije

se to govorilo „Šiptar“, nije važno. Kako beše ime?... Nije važno. Ona se mogla i udati za njega, nije se udala. Mi smo na to normalno svi gledali tada, nije tu bio nikad problem: Srbija, Hrvatska, Slovenija. Nije se to, nit' u mojoj kući, nit' u mojoj sredini, nit' na mom fakultetu, nit' na mom poslu ni... kuda sam se ja kretala nije se to isticalo: Srbin–nesrbin. To je počelo kad su počeli ovi ratovi i to... (programerka u penziji, 81 godina, Beograd, poreklom iz Gornjeg Milanovca).

Distanca prema identitetu, kao nekom čvrstom samoodređenju, dobro se vidi i iz sledećeg odgovora jednog mladog muškarca:

Pa što se tiče identiteta, mogu da kažem da sam ga odavno izgubio, sa dolaskom ovog novog vremena, tranzicije i svega. Pre sam sebe smatrao Srbinom, sad sebe smatram jednostavno čovekom koji pokušava da progura kroz ovo vreme (muzičar, 25 godina, Jagodina).

U sledećem odgovoru jedne obrazovane ispitanice rodost i nacionalnost su povezane i određene kao negativne koordinate identiteta:

Mislim da me dominantno određuje to što sam Srpkinja i to što sam žena. To me negativno određuje. I to što sam žena... ne gleda te kao ljudsko biće... Određuje me i to moje vaspitanje i vrednosti koje sam dobila u porodici... što sam žena i pozitivno i negativno... Ja volim što sam žena... ali dobro razumem i žene i muškarce, ali muška jednostavnost mi prija na neki način, ali mislim da je njima lakše... Volim da sa njima provodim vreme, prijaju mi... Iskren odnos prema drugom polu u Srbiji maltene i ne postoji... Zamaskirani patrijarhat...(24 godina, nezaposlena Beograđanka).

Svakodnevni diskurs konstruiše rodost nizom uopštavanja koja su uglavnom na **osi različitih aspekata partnerskog odnosa**, i takođe se odnose na konkretne prakse. Ipak, veoma je vidljiva razlika između različitih generacija, pri čemu se u starijim generacijama rodost definiše kao neka vrsta **komplementarnosti**, zajedništva i požrtvovanosti oba partnera, dok se u mlađoj generaciji artikuliše kao „individualni usud“, veoma često i kao napetost, **takmičenje**, pa i „rat između polova“. Rodnost se odvaja od zajedništva, ona postaje jedna vrsta **individualnog rizika**, koji, kada je reč o ženama, kulminira u materinstvu. Zato ne iznenađuje što je uobičajena tema koja prožima svakodnevne diskurse kada je reč o rodosti „kome je lakše“.

Sigurno da bi mi bilo mnogo lakše da sam muškarac, ali opet, kad pogledam kakvi su današnji muškarci pa ne želim! (smeh) Volim što sam žena. Mislim da su baš sad mamini sinovi. I to što su žene određene da rade sve, a oni su ti koji će da naređuju i eventualno da zarade neku platu i to je to (medicinska sestra, 28 godina, Beograd).

Slično misle i neki muškarci:

Muškarcima u Srbiji je mnogo lakše, vrata se lakše otvaraju, imaju više prostora za napredak (28 godina, zaposlen muškarac iz Jagodine).

Sa stanovišta artikulacije problema rodne ravnopravnosti u javnom prostoru veoma je važno to što se objektivna težina ženskog položaja, kao bumerang, a sasvim u skladu sa izrazito mizoginičnom lokalnom kulturom (Blagojević, 2000, 2004) tretira kao nekakva „zasluga“ samih žena. **„Emancipacija“ se vidi kao „promašen projekat“** koji je ženama doneo samo probleme, i to stanovište često artikuliraju same žene, a ne muškarci. Pokušavajući da nađu objašnjenje za svoj objektivno težak položaj, one okrivljuju „emancipaciju“:

Žene po svaku cenu žele da izgledaju mlađe i lepše... ta emancipacija je u svemu odvela dotle da žena u svemu želi da bude savršena, i u kući, i kao majka, i da dobro izgleda i da je priznata u društvu, i položaj i sve kompletno... Mislim da je veliki teret i breme samoj ženi (frizerka iz Beograda, 42 godine).

E pa znaš šta, to pitanje da li je lakše biti žena, skoro smo imali jednu raspravu ovde: poenta cele priče je što smo mi žene otprilike sebi uskočile u usta. Mi smo htele po svaku cenu neku emancipaciju, samostalnost, pravo glasa i ostalo, ne shvatajući da mi zapravo imamo i neke druge obaveze, ne samo u Srbiji, u celom svetu... Biti radna žena, prosto radiš: imaš obavezu kući, imaš obavezu oko deteta, negde 80% domaćinstva je na tebi. To je neki stereotip. I veruj mi da sad trenutno u Srbiji, kako jeste i konkretno u Beogradu, generalno jeste tako. Ja, na primer, imam fantastičnog muža koji meni stvarno puno pomaže, ali je 90% stvari u kući opet zaista na meni ili zato što ga ja valjda ne puštam, ne volim da mi tamo drnda po nekim stvarima, prosto ispravljam za njim. Ima znači, kažem ti, imaš onako posao, sa posla dođeš kući, spremiš ručak, nahraniš dete, tu malo sa detetom... Biti žena, zato što mnogo obaveza ima, jeste teže u odnosu na muškarce (medicinska sestra, 29 godina, Beograd).

S druge strane su neke žene koje pokušavaju da izađu iz ograničenja ženske rodne uloge putem profesije. Zanimljivo je kako svoj identitet „brane“ oni i one koje su iskoračili iz klasičnih uloga. Na primer, ispitanica koja je bila izuzetno uspešna u svojoj profesiji, a nije imala dece, ovako govori o svom životu:

Ono što sam radila, bila sam uspešna, mislim da sam ispravan čovek u svakom pogledu, da sam uvek svakom htela da pomognem kome sam mogla. Pozitivno se odnosila prema ljudima, uvek sam bila na strani slabijeg... E sad, neko vrednuje nešto drugo... Decu, 'nemaš decu, nisi se tu ostvario'. Ja ne osećam (penzionerka, 81 godina, iz Beograda).

Ispitanici je dala sigurnost i neku vrstu **lične centriranosti**, osećanje jakog sebstva, upravo **profesija** o kojoj govori tokom intervjua sa najvećim mogućim entuzijazmom. Iskren iskaz „ja ne osećam“ odražava vrlo realističan uvid u sopstveno emocionalno i psihološko stanje. Kako se radi o osobi koja je po zanimanju bila matematičarka i koja je uvek bila vrlo konkretna i određena, ovaj kratak iskaz je nesumnjivo dobro promišljen stav, a ne bilo kakvo samopravdanje, i u skladu je sa ostalim delovima intervjua. Najveća moguća pobuna u rodnom poretku je odbijanje materinstva, odnosno odbijanje žene da sagleda svoju svrhu i smisao unutar materinstva. Kako je **ovaj prostor pobune diskurzivno prazan**, ispitanica može da kaže, na osnovu svog racionalnog uvida u sopstveno iskustvo, jedino: „Ja ne osećam“. Njena pobuna se očitovala i u stavu da „ne želi da bude domaćica“. Kada je povodom nagrade koju je dobila za svoj profesionalni rad pripremila, u ženskom maniru, određene specijalitete za posluženje i kada su je kolege hvalile zbog toga, ona je izjavila: „Ja nisam domaćica“. Taj iskaz su kasnije njene mlađe kolegice na poslu koristile kao citat: „Kako je rekla Milka, ja nisam domaćica“, da bi se jasno profilisale kao profesionalke i osvojile prostor na koji imaju pravo, a sa koga su potiskivane upravo tako što su konstruisane, kvazikomplimentima, kao „dobre domaćice“.

Jedna ispitanica, takođe, objašnjava svoju strategiju borbe za jednakost u profesionalnom prostoru tako što je svoju **ulogu materinstva svela na „minimum vidljivosti“**: vratila se ranije s porodijskog, nikada nije nosila slike svog deteta na posao i nije ih pokazivala niti je govorila o svom detetu među kolegama, da ne bi bila svedena na „ženu-majku“. Ovo iskustvo je staro više od dve decenije i radilo se o tada pretežno muškoj profesionalnoj sredini, pa je strategija potiskivanja privatnog života, da se ne bi ugrozio profesionalni identitet, izgledala kao najracionalnija. Ipak, ovo **dvojstvo** u kome se kreće ženski identitet kada je reč o profesionalno uspešnim ženama – s jedne strane, imaju ženski identitet koji „moraju“ da potvrde materinstvom, a s druge strane, „moraju“ da potiskuju taj identitet da bi bile uspešne i tretirane kao jednake u muškom profesionalnom okruženju – predstavlja veliko **psihološko opterećenje**. Ili, kako je to već uočeno u jednom ranijem istraživanju, profesionalno uspešne žene predstavljaju „dvostruku manjinu“, jer su manjina i među ženama i među muškarcima, pa je i njihova psihološka dobit od „uspeha u karijeri“ daleko manja nego što je to slučaj sa muškarcima (Blagojević, 1991). Kada se tome doda da je manja i finansijska dobit od profesionalnog uspeha (npr. u nauci, ENWISE Report), onda postaje razumljivo da je strategija okretanja ka sebi, vlastitom individualnom interesu i investiranju u sebe veoma konstruktivan i, zapravo, jedini mogući izlazak iz ambigviteta i svojevrsne antinomije koji su iskusile starije generacije žena.

Mikrodiskursi opiranja „urodnjenosti“ teško isplivavaju na površinu i bivaju zagušeni na nivou metadiskursa o rodosti, koji konstruišu hegemonijske maskulinitete i hegemonijske feminitete. Ali, dok se hegemonijski masku-

liniteti sve teže konstituišu, jer su sve „prazniji“, dotle se hegemonijski feminiteti centriraju na materinstvo. „Praznoću“ hegemonijskih maskuliniteta najbolje definiše Džef Hearn, koji kaže da se radi o „**prisustvu odsustva**“ (presence of absence, Hearn, 2009), pri čemu postoje hegemonijski muškarci na pozicijama moći, ali se urušavaju hegemonijski maskuliniteti. Uočavanje ovog dvojstva je neophodno da bi se definisale i odgovarajuće dvojne politike rodne ravnopravnosti, one koje su usmerene i na faktičku i na simboličku jednakost i ravnopravnost. Pri tom se ne radi o jednostavnim „stereotipima“, već o **složenim diskurzivnim obrascima** koji istrajavaju i reprodukuju čvrste društvene strukture nejednakosti, čak i preko „praznina“, nedefinisanih, neizrečenih, pa i neizrecivih „očekivanja“. Potrebno je, drugim rečima, „čistiti“ javni i privatni diskurzivni prostor od naslaga „očekivanja“.

Ta očekivanja su najvidljivija i najokoštaliya upravo u „**naturalizaciji**“ muškaraca i žena. Naturalizacija razlika između rodova se takođe koncentriše na ulogu majke kao centralnu razliku:

Pa ja mislim da je to genetski, žena je više predodređena da bude majka, po definiciji je neko ko brine o detetu, i samim tim ona je već stvorena, formirana, da brine o nekome. Ja mislim da je to prvi i osnovni razlog zašto žene više brinu. Zato što im je to prosto priroda predodredila, za njih, da će o nekome da brinu. Kao majke, sve to potiče od materinstva, od uloge majke (zaposlena žena, 34 godine, majka dvoje dece, iz Beograda).

Ja mislim da žene imaju taj prirodno ugrađeni instinkt da drže dom. Da okupljaju dom oko sebe. Može otac da provede nedelju dana sa decom i ne znam kol'ko vremena sam i da brine o njima, ali majka je majka, to je nezamenljivo (medicinski tehničar, 29 godina, iz Beograda).

Mnogo su reda mišljenja u kojima se artikuliše suprotan stav, tj. da je reč o socijalizaciji, a ne o „genetici“:

Mislim da to ženama ne dođe prirodno, mislim da je to, kako da ti kažem, usvojena kategorija, jer verovatno da su muškarcima dali da se igraju lutkama i da su se svi muškarci igrali lutkama, a ne igrali puškama, i imali izbor da se igraju puškama ili pištoljima ili, ajde da ne budu samo na kompjuterima, skejtovima, šta god, mislim da bi oni bili jednako brižni. Ali naša tradicija je negde, podleže tom učenju od najmanjih nogu: da su devojčice te koje kuvaju i vuku lutke sa sobom, igraju se mama i sve ostalo, a muškarci nose nešto kao puške. Mislim da je to stvar vaspitanja (studentkinja, 24 godine, iz Beograda).

Iako je o primatu jednog ili drugog, „prirode“ ili vaspitanja (*nature vs nurture*), teško suditi pa su i naučne debate o tim problemima veoma razuđene, **sam**

diskurs o „prirodnosti“ u patrijarhalnom i mizoginom kontekstu „radi“ protiv žena. Dakle, pitanje nije da li postoje biološke razlike, jer su one evidentne, mada mnogo razuđene nego što bi se to na osnovu podele na dva „pola“ moglo zaključiti. Pitanje je zašto ih društvo potencira i ko su dobitnici od takvog stanja stvari.

Transgender osobe dobijaju sve veću vidljivost zahvaljujući organizacijama civilnog društva, ali i industriji seksa i zabave. Sa stanovišta rodne ravnopravnosti, od „faktičkog“, tj. „genetskog“, odnosno „hormonskog“ statusa pojedinca ili pojedinke daleko je bitnija činjenica da biološke razlike ne treba da budu uzrok isključivanja, eksploatacije ili nasilja, ma o kom stepenu razlika se radilo i ma u kom pravcu one išle. „Zaglavljeno“ diskursa o „prirodnosti“, međutim, ne treba uzimati olako niti kao „privremenu zabludu“, jer se argumenti stalno recikliraju, sa „novim“ naučnim dokazima“. Dekonstrukcija ovog diskursa moguća je ne unutar pitanja o „prirodnosti“, već upravo izvan njega: prirodnost zapravo ne može da posluži kao objašnjenje za veoma velike kulturne i društvene razlike koje postoje u statusu žena i muškaraca.

Diskurzivne „smicalice“ kada je reč o rodnoj ravnopravnosti iskazuju se kroz čitav niz iskaza koji su u međusobnoj protivrečnosti i koji formiraju ili „slepa polja“ ili privid nerazmrsive zbrke, u kojoj nema dobitnika. Sami ovi iskazi pokazuju u kojoj meri je pitanje „jednakosti“ još uvek otvoreno pitanje, i koliko je potrebno u javnom diskursu **„dokazivati“ da ravnopravnost ima smisla.** To „dokazivanje“ međutim, ne treba da bude ideologizovano već, upravo suprotno, ono treba da vrši kritiku patrijarhalne ideologije kroz dekonstrukciju i destabilizaciju diskurzivnih matrica koje proizvode otpor uspostavljanju rodne ravnopravnosti. „Dokazivanje“ se odvija unutar društva koje ima izraženu patrijarhalnu ideologiju, i svaka individua neminovno sama propituje i pokušava da se prema tome odredi, bilo svesno, kroz reflektovane prakse, bilo nesvesno, po automatizmu. Da je društvo usvojilo, na nivou metadiskursa, **ravnopravnost kao „normalnu“**, individualni diskursi bi ne samo bili mnogo saglasniji već bi i izostajalo konstantno propitivanje o tome „šta je dobro“, „logično“ i „poželjno“ na ovom terenu. U društvu koje **ideološki odbija ravnopravnost teret „oslobađanja“ pada na individualne aktere**; oni moraju sami da pronađu „argumente“ koji će im olakšati samorazumevanje i opravdavanje vlastitih strategija. Dobru ilustraciju za ovaj krivudav put „samoodređenja“ predstavlja sledeći iskaz devojke koja završava sociologiju, a koju je podizao poštrovani otac, posle prerane smrti majke:

Mislim da je definitivno to moje odrastanje sa tatom uticalo na moj odnos sa muškarcima. Da možda imam više razumevanja za njih nego za žene. Iako, možda je to malo paradoksalno, obzirom da sam ja u fazu ravnopravnosti i svega toga, ali nekako vidim da mnogo bolji odnos ostvarim sa muškarcima nego sa ženama, znaš... Znači, ako si ravnopravan onda si do kraja ravnopravan, a ne da si ravnopravan samo

kad ti odgovara. Znači kao, okej je zajedno ćemo da skuvamo, zajedno ćemo sve, ali ne možeš ti sad da trepćeš pa kao: „Kupi mi nove cipele!“ Mislim da oni to ne rade i mislim da su mnogo iskreniji u tom smislu... Ja nemam uopšte problem s tim da zaprljam ruke, ni da cepam drva ni bilo šta, štaviše meni je to zanimljivo. Ali, ako možeš to da radiš, znači ako možeš da cepaš drva, to je kao muški posao – nije muški posao! To je posao koji treba da se obavi. I sad, ko će to raditi – radiće onaj ko može to da radi... Da nema tog kreveljenja, nemoj da mi se kreveljiš zato što si žensko, pa da sad tu misliš da treba da imaš neke povlastice zato što si žensko, a sutra ćeš se boriti za svoju ravnopravnost (apso-lventkinja iz Beograda, 24 godine).

Ovaj odgovor otkriva svojevrsnu **zbunjenost** vezanu za „ravnopravnost“, karakterističnu za prve talase feminizma. Ravnopravnost, po ovoj ispitanici, znači „da ja mogu i hoću sve isto“, ili je nema. Ova vrsta „čistunstva“ je i reakcija na postojanje dvostrukih aršina, koje koriste žene u patrijarhalnom društvu koje je negde na „**pola puta**“ **emancipacije**, što odgovara stanju na poluperiferiji. S jedne strane se nalazi korišćenje i manipulacija „ženskosti“, a s druge pokušaj dobijanja povlastica na osnovu „ravnopravnosti“. Svako, bilo muškarac ili žena, ko odbija da koristi „rodnost“ kao osnovu za poboljšanje svog položaja ili ostvarivanje svojih ciljeva, dolazi na ovaj način u neravnan polo-žaj sa onim koji koristi **ili muške ili ženske privilegije** proistekle iz patrijarhalnih struktura moći.

Suština je, međutim, u tome da „osvajanje „rodne ravnopravnosti treba da se sagleda kao dug niz koraka, pri čemu je tek poslednja instanca „**oslobode-nost**“ **od rodne uslovljenosti**, „nasilja urođjavanja“ (Graig, 1992), tj. onaj isto-rijski trenutak kada ni muškarci ni žene neće imati privilegije koje proizilaze iz neravnopravnosti, odnosno patrijarhalnog heteroseksualnog, hijerarhijskog, rodnog poretka. Na putu do te krajnje instance, korišćenje privilegija koje iz tog sistema proizilaze je neizbežno. Ipak, na individualnom nivou, to samo po-drazumeva **osvešćivanje vlastitog izbora i vlastite strategije**, usklađivanje vla-stitih ciljeva sa sredstvima koja se koriste. Model apsolutne jednakosti, kroz ravnopravnost i razmenu, i odbijanje privilegija obe strane, i muške i ženske unutar patrijarhalnog poretka, još uvek je relativno malo zastupljen u general-noj populaciji i žena i muškaraca. **Hibridnost strategija** je karakteristična za ovakav prelazak a ona se očitava i u velikoj **hibridnosti stavova** (Bobić, 2012) i u **hibridnosti praksi**. U procesu raz-razvoja i repatrijarhalizacije, mlada žena koja želi autentičnu ravnopravnost, i privatno i javno, mora sama da osvesti i artikulise, u nedostatku metadiskursa o ravnopravnosti, da ne želi identifikaci-ju sa ženama koje koriste „ženskost“ kao kapital u patrijarhalnom ustrojstvu, kao i da odredi svoju spremnost da plati cenu za tu neprilagođenost.

Slično kao i „emancipacija“, i „**feminizam**“ u javnom diskursu ima izrazito negativnu konotaciju (Dojčinović, 2000). Međutim, ni ovde problem nije jed-

nostavan, naime, nisu problem deklarirani antifeministi (Antonić, 2011), već upravo oni i one koji/e shvataju feminizam **kao borbu „protiv“**. Sledeći odgo-vor žene koja je po svim svojim karakteristikama emancipovana i obrazovana žena, i koja u vlastitom životu dosledno primenjuje principe rodne ravnoprav-nosti, dobro ilustruje problem:

Ja recimo uopšte ne spadam u one feministkinje koje misle da tre-ba muškarcima vratiti ovako ili onako, da se nešto bore, ja se nisam nikada osećala nešto neravnopravno. Ako sam se osećala nerav-nopravno, to je samo zato što sam se osećala da moram da budem veći muškarac od muškaraca u životu. I onda sam, to me iscrpljivalo, što nekako... možda me ispunjavalo nekim samopouzdanjem da ja to mogu, eto mogu i to... Ali nisam sebe doživljavala kao neravnoprav-nu ženu u odnosu na muškarce. Ali, šta znam, možda zato nisam ni doživela da mi oni pomažu toliko. Imala sam i taj doživljaj, ali kratko i na mahove. Nije bila neka pomoć to da mi je neko sad podrška ceo život. Dobro, nisam ni bila u braku ceo život. Ima i ljudi koji to imaju, ne znam (dr psihologije, 58 godina, Beograd).

Ovaj iskaz pokazuje „zaplet“ na nivou samodefinisanja, samoodređenja, u kome se upravo zbog svojevrsne **diskurzivne zarobljenosti**, a ne samo zbog strukturnih ograničenja koja proizilaze iz patrijarhalnog ustrojstva, nalazi ve-liko broj emancipovanih, obrazovanih i samostalnih žena u Srbiji. One odbijaju da se definišu kao „feministkinje“ jer je termin dobio **redukovano i pežo-rativno značenje** u javnom diskursu, ali one, takođe, nemaju drugi način da opišu svoj samostalni i često usamljeni put, bez podrške muškaraca u patrijarhalnom okruženju, put na kojem nisu koristile ženske strategije i pri-privilegije karakteristične za patrijarhalni poredak. Biti „veći muškarac od muš-karaca“ ovde označava dvostruki napor koji je potreban da bi se **unutar patri-jarhalnog poretka, a bez korišćenja privilegija zasnovanih na tom poretku**, ostvarivali životni ciljevi ili, jednostavno, rešavali životni problemi. Uvučene u tipičnu patrijarhalnu „zavrzlamu“, samožrtvovanje, one manje ili više razu-meju da su njihovi životi, iako nose obeležja emancipacije i ravnopravnosti, zato što se odigravaju unutar izrazito patrijarhalnog društva, samo metod za istiskivanje njihovih resursa do nivoa iscrpljivanja. Paradoks „ravnoprav-nosti“ u ovakvom okruženju je opisan upravo neravnopravnošću u kojoj žene „moraju“ da budu „veći muškarci od muškaraca“. Ovaj odgovor otkriva i to da je unutar takvog društva ona lakša i jednostavnija strategija, ona koja omo-gućuje podršku muškaraca, u suštini prihvatanje patrijarhalnih struktura moći i prilagođavanje. Žene koje to prihvataju imaju „podršku“, a one koje ne prihvataju, nemaju. A najveću podršku, upravo u vreme prelaza, „tranzicije“, raz-razvoja, imaju one koje »rade na dva koloseka«, i koje **koriste i muške i ženske strategije istovremeno**, i strategije koje reprodukuju patrijarhat i strategije koje ga destabilizuju. Međutim, treba zapaziti, da iako na individu-alnom nivou ova kombinacija može biti „dobitnička“, na kolektivnom nivou

ona označava usporavanje transformacije i ometa linije solidarnosti među samim ženama.

I kada je reč o **solidarnosti među ženama**, interpretativni okvir i diskurzivna strategija se pokazuju kao veoma bitni i za razumevanje, ali i za „pomera-nje stvari” napred. Naime, u literaturi, kao i u svakodnevnom životu, postoji veoma raširena **slika o konfliktima** među ženama koji su rezultat borbe za moć unutar patrijarhalnog ustrojstva, naročito na mikro nivou u porodici, ali i u organizacijama. Najpoznatiji obrazac je konflikt između svekrve i snahe, koji se tumači kao strukturni konflikt, posebno karakterističan za okruženje u kom postoje jaka porodična centriranost na decu, slabi partnerski odnosi i potencijalni savezi majki sa sinovima. Međutim, diskurzivna analiza u ovom istraživanju je otkrila da u odnosima svekrva i snahe postoje ne samo napetost i nelagodnost već i veoma velika podrška, uzajamnost, pomoć i poštovanje. Takođe, jedno ne isključuje drugo. Treba zapaziti da su se promenili mnogi strukturni činioци koji su uticali na ovaj odnos na mikro nivou, a pre svega da je smanjivanje bračnosti kao i rađanja dovelo do promena odnosa moći između mladih i starijih žena, snahe i svekrva. Ali, žene koje govore o konfliktu kreću se unutar **diskurzivnog polja koje je omedio patrijarhat**, a on insistira na konfliktu među ženama, bilo kroz „otimanje” o muškarce, bilo na intergeneracijskom nivou, kao što je konflikt između snahe i svekrve. Iz takvih diskurzivnih konstrukata teško se vidi i sagledava solidarnost između žena koja postoji na mikro nivou, koja je veoma razuđena i raširena i za koju se može očekivati da će čak biti u porastu.

Ipak, **diskurs konfliktности** prožima veliki deo diskursa o rodnosti. Diskurs konfliktности se preslikava sa makro nivoa na mikro nivo, kao što su već pokazale mnogobrojne analize povezanosti naracija o rodu sa naracijama o naciji u periodu intenzivnih konflikata, kakav je period „tranzicije” u Srbiji i u regionu (Iveković 1993, Iveković and Mostov, 2002; Blagojević, 2006). Blokovi koji su u konfliktu mogu varirati, ali **matrica isključivanja, suprotstavljanja, hijerarhizovanja** ostaje ista. „Uvežbavanje” konfliktности se može vršiti preko rodnosti, što je teza koju zastupa veliki broj feminističkih teoretičarki, ali se može tvrditi i suprotno, da su upravo u periodu „tranzicije” **etnički konflikti pojačali isključivanje žena** (Blagojević, 2006). U ovom istraživanju kvalitativna analiza je pokazala da je diskurs o konfliktности između rodova, o njihovoj suprotstavljenosti, veoma prisutan kod velikog broja ispitanika, u velikom broju odgovora. Veoma često se ovo artikuliše kroz „**neostvarena očekivanja**” i „**razočaranja**”. Na primer, mlada žena koja je sklopila brak kao maloletnica i u njemu rodila dete, a zatim posle pet godina odlučila da napusti muža, ovako opisuje svoje razloge:

Mislim, šta da kažem kad vi nemate oslonac od partnera? Jeste on mlad i jesam i ja mlada, ali čekaj: ja sam shvatila život preko noći, a ti nećeš da ga shvatiš! Znači da moraš da se brineš o detetu, da moraš da

radiš, da nije sve ju hu, ju hu! Nego obaveze, koje od njegove strane nije hteo da prihvati. Nego čak je i on taj o kome treba da se brinem, mislim. Čemu? Ako treba, živeću sama.

Nedostatak odgovornosti muškaraca se provlači kao lajtmotiv u velikom broju odgovora, naročito kod mladih ispitanica. Starije su sklone da vide drugu stranu kao „bespomoćnu” ili „nesposobnu”. Tako, veoma često objašnjenje za to što muž nije pomagao u kući ili u staranju oko bolesnih, pa čak i svojih roditelja, nalazi se u tome što „nije umeo”, „nije bio sposoban” ili se „nije snalazio”. Međutim, u starijim generacijama nije bilo upitno da li će muškarac raditi, odnosno ekonomski doprinositi, jer se to podrazumevalo. Drugim rečima, **asimetričnost rodni uloga je bila na neki način u ravnoteži**. Ta ravnoteža biva ozbiljno poremećena u „tranziciji”, onda kada muškarci ne preuzimaju, iz subjektivnih i objektivnih razloga, odgovornost za zarađivanje, a istovremeno ne učestvuju dovoljno u preuzimanju obaveza u domaćinstvu. Važno je uvideti da su ova neostvarena očekivanja bila u vezi i sa promenjenom društvenom dinamikom. Devedesetih godina, na koje se odnosi komentar ispitanice, i muškarci i žene nalaze se u dramatično izmenjenim uslovima. To je ne samo vreme visoke nezaposlenosti, krize, besparice, bezizglednosti već i ratova i prisilnih mobilizacija. Svi ovi činioци **snažno uzdrmajaju prethodni rodni porijeklo**, koji je bio karakterističan za period zrelog socijalizma.

Dubok nesporazum između rodova karakteriše seoske sredine, u kojima s jedne strane postoji veoma raširena **tendencija konzervacije patrijarhata**, a s druge strane **očigledna nerešivost problema opstanka** sela unutar postojećih patrijarhalnih odnosa. Diskusije u fokus grupama sa mladim muškarcima i ženama sa sela otkrile su visok stepen saglasnosti o tome da postoji dubok problem, ali često i dijametralno različite perspektive muškaraca i žena.

Mladi muškarci sa sela pokazuju veliko nezadovoljstvo zbog činjenice da „mlade žene čim odu iz sela, zaborave na svoje poreklo i 'dignu nos'”. Oni smatraju da žene samo „jure korist, očekuju da budu u centru pažnje i da se o njima brine”. Smatraju da se veoma razlikuju očekivanja od mladih žena i od mladih muškaraca, i smeta im to što mlade žene traže od potencijalnog partnera da im pruži finansijsku sigurnost, a nisu spremne, kako oni to vide, da išta daju za uzvrat. Po njihovom razumevanju stanja stvari, mlade žene „idu za boljom budućnošću”, bilo tako što se udaju van sela, bilo tako što odlaze na dalje školovanje i tamo nalaze posao. Zameraju mladim ženama što raskidaju dugogodišnje veze, „samo zato što nađu dečka tamo, koji je situiran, ima svoju kuću ili svoj stan i može da im pruži bolji život”:

Žele da nađu sebi nekog ko će da ih obezbedi materijalno (mladi muškarac sa sela, nezaposlen, 28 godina).

Mladi muškarci sa sela, koji su uglavnom nezaposleni, osećaju **duboku frustraciju** što ne mogu da ispune očekivanja žena:

Meni je tata rekao: Sine, da ti dam ja par hiljada evra da izađeš u grad, pa da vidiš kako ćeš se odjednom prolepšati (mladi muškarac sa sela, 19 godina, nezaposlen).

Međutim, neki muškarci koji su obrazovani i imaju iskustva i sa drugim sredinama, pre svega zahvaljujući školovanju u većim gradovima, mogu imati i razvijen kritički stav prema samim muškarcima:

Ima puno muškaraca koji su 68. godišta i stariji koji su neoženjeni. Imaju i problem s alkoholom. Beže od stvarnosti. Kako da se ožene, neće da se kupaju, da stave nove zube, da se menjaju, da peru zube i koješta nešto i naravno da će izumreti. Takvi ljudi trebaju da izumru ako neće da se menjaju (nezaposlen mladi muškarac, visokoobrazovan, 27 godina).

Kritički stav prema seoskim muškarcima je, naravno, ipak češće izražen kod samih žena:

Muškarci koje ja poznajem nemaju nameru da odu sa sela jer im ovaj način života odgovara. Ako bi morali da odu negde, morali bi da nađu stalan posao, ne bi mogli da džonjaju po ceo dan ispred prodavnice i u kafani. Morali bi da preuzmu deo odgovornosti na sebe, a sa druge strane svesni su da ako pređu u grad, da će naravno i žena da se kultiviše, da se socijalizuje, da traži svoja prava. Zašto ne bih izašla s prijateljicom? A ovde nemam gde. Mada ja sa tim nemam problema, ja igram odbojku, vozim bicikl. Ali ima jako puno žena koje ne smeju da mrdnu od svoje kuće, dok bi u gradu bilo skroz drugačije... (učiteljica koja živi na selu, 29 godina).

Nesporazum između rodova, po objašnjenju jedne ispitanice koja je psihološkinja i govori iz perspektive svoje profesionalne prakse, proizilazi iz **veoma različitih očekivanja** i, u izvesnom smislu, mimoilaženja tih očekivanja:

Mislim da žene mnogo visoko postavljaju muškarce na pijedestale kojima oni nisu dorasli i da se veliki broj veza raskida zbog toga što on ne zna šta da radi, a ona ima primedbe na sve i svašta. Obično muškarci ne znaju o čemu se radi kad dođu kod psihologa sa ženom npr., a žene imaju neke probleme zbog kojih su došli i koje oni moraju da reše, i onda oni po prvi put tu saznaju koji su to u stvari problemi koji su u njenoj glavi. Ali to je sve iz prevelikog očekivanja žena da oni nešto tu budu, da odigraju neke uloge, ili neće da znaju ili beže... ili prosto ne vide. Ja mislim da oni ne vide svet kao žene i onda žene komplikuju, i

onda oni kažu „Žene komplikuju“, i one fakat komplikuju, kad se vidi kako sve to oni pojednostavljaju. I sad ženu nervira što on pojednostavljuje nešto što je njoj značajno, a on ne shvata zašto ona komplikuje nešto što je njemu jednostavno.

Ako se ovo tumačenje smesti, ne u kontekst ideologije biološki uslovljenih razlika između rodova, već u kontekst „praznine“ muških identiteta, odnosno „prisutnosti odsutnosti“, onda drama različitih očekivanja dobija druge dimenzije. Muškarci „igraju“ uloge unutar ideološkog sistema patrijarhata koji je u velikoj meri urušen i u kom su njihove uloge „ispražnjene“. S druge strane, „prenapunjena“ rodna uloga žena, sasvim logično ispunjava žene nezadovoljstvom, i rezultira u „komplikovanosti“. Jedna žena koja živi na selu, iako uočava nesumnjive pomake nabolje kada je reč o položaju žena, razume i da postoji „višak jednakosti“, koji je opterećuje, kao i nedovoljno preuzimanje odgovornosti od strane muža:

Poprilčno smo napredovale, postoje oblasti u kojima smo uspele, iako ne u svim. Ja govorim u svoje ime kako je u mojoj kući: sloboda kretanja, finansije, ranije je kućni budžet bio kod muškaraca, u mojoj kući ja brinem o kućnom budžetu, mada ja mislim da mom mužu odgovara da ja lomim glavu oko finansija, tako je lakše... Po pitanju brige o deci ne vidim promene, lepo je biti super tata na sat vremena, ja bih volela da sam takva ali ne mogu, vodim računa, stroga sam... Škola je moj zadatak, vaspitanje, a on se mazi i igra, nije tu ceo dan i smatra da ne bi trebalo da osporava moj autoritet.

Iz ovog odgovora odlično se vidi **sukob diskursa o ravnopravnosti i realnosti koja isisava ženske resurse**: vreme, energiju, zdravlje. Takođe, žene ukazuju na problem muške odgovornosti, što se ispostavlja kao naročito veliki problem u roditeljstvu. Odgovornost koju žene osećaju je velika upravo zato što one funkcionišu unutar različitih sfera, privatne i javne, i pokušavaju da ih povežu, usklade, koordiniraju, i to u društvu oskudice. Njihova odgovornost rezultira u „opterećenosti problemima“, što je tematizovano u sledećoj opservaciji jedne ispitanice:

Pa mi vidimo o čemu pričaju žene kad su same, a o čemu muškarci. Muškarci pričaju o sportu uglavnom, o svim osnovnim svojim problemima ne pričaju. Dakle, oni beže od toga, oni se relaksiraju tako što odu od problema, a žene preklapaju non-stop o tome sve se kao nadajući da će nešto da reše zato što jedna drugoj to pričaju. Tako da prosto muškarci žive jedan drugi život nego žene.

Rodnost kao odrednica identiteta je kod nekih ispitanika, iako eksplicitno odbačena, ipak suštinski okvir samoodređenja. To je, na primer, vidljivo u odgovoru jedne mlade žene sa sela, koja ima završenu srednju školu, udata je i ima

troje dece. Iz njenog odgovora se jasno vidi da je čitav njen doživljaj sebstva, iako ona smatra da je „ne određuje to što je žena“, vezan za postavljanje granica koje omogućuju dostojanstven život bez nasilja:

Moja majka je ceo svoj život živela pod nekim strahom, da ne sme da kaže šta misli, da ne sme da uradi šta želi, da ne sme da ode gde želi. Morali smo da hodamo na trepavicama jer je moj otac bio strog, a posle očuh. Ja sam sebi kao mala rekla da ja takav život ne želim, da neću da se trzam, da se plašim nikoga. Ne dozvoljavam da moj muž tuče decu. Ne dozvoljavam da me niko ponižava. Ako mogu da radim koliko i on, i vredim koliko on.

I u ovom slučaju centar pozitivnog samoodređenja vezuje se za rad i ekonomsku samostalnost. Rečenica „Ako mogu da radim koliko i on, i vredim koliko i on“, pokazuje da žene na selu koje *de facto* rade i „muške“ i „ženske poslove“, kako to same izjavljaju, osnovu za svoje zahteve vezane za jednakost nalaze u svom ekonomskom doprinosu, a ne u bilo kakvoj ideji vezanoj za „ljudska prava“.

Žene na selu su preokupirane kućnim obavezama, kućnim poslovima, decom, mužem, ako žive sa svekrom i svekrvom... Ako su nezaposlene one su ceo dan u tome, u tom nekom konstantnom radu, tako da nemaju vremena ni za šta... One moraju da rade muške poslove, plus svoje ženske poslove.

Realnost diskursa o ljudskim pravima za njih je isuviše udaljena i apstraktna. Praktična moralnost, pravednost jednakosti, iz ugla žena koje mnogo rade i doprinose konkretnom i opipljivom „preživljavanju porodice“ zasnovana je na ideji **da su „potrebne“ i da „doprinose“**. Ipak, ista ta ispitanica, ide i korak dalje od svog pojedinačnog slučaja i argumenta o doprinosu kada kaže:

Svaka žena može da se izbori u porodici, ne treba da dozvoli da bude ugnjetavana, treba da deci usadi samopoštovanje i sigurnost... ne treba dozvoliti sebi da vas neko nipodaštava, jer nijedna žena nije za nipodaštavanje.

Ovaj korak ka uopštavanju i razumevanju značaja vrednosti koje majka usadu je deci predstavlja iskorak u odnosu na prethodni utilitarni argument o jednakosti zasnovanoj na „jednakom radu“. Iz mikrorealnosti svakodnevnog života izranja vizija koja se proteže na „sve žene“ i na buduće generacije. Iz očiglednog bunta i potrebe za samozaštitom i za **dostojanstvenim životom bez nasilja**, ova mlada žena artikuliše svojevrstu **feminističku strategiju „odozdo“**. U diskursima svakodnevice veoma često su žene „koje se ne osećaju kao žene“ i žene koje „nisu feministkinje“ u suštini rodno osvešćene i feministički orijentisane, a da za to **nemaju reči**, odnosno to čine spontano, „po rubovima“

rodnih i feminističkih diskursa s kojima su ponekad u nekoj vrsti implicitnog dijaloga, a najčešće i nisu. Ipak, treba zapaziti da u ovoj vrsti **spontanih diskursa** izostaju razumevanje i uvažavanje strukturne matrice koja proizvodi rodne nejednakosti, te se često pre naglašava značaj individualne odluke („sve zavisi od same žene“).

Ipak, i bez razumevanja ove matrice, na individualnom nivou se uobličavaju različite strategije koje pomeraju stvari „napred“ sa stanovišta rodne ravnopravnosti. Na primer, kod mladih ispitanica je vidljivo da postoji **narastajuća svest** o vlastitim pravima, individualnim potrebama i željama. Iako deca i roditeljstvo postavljaju često objektivne granice za realizaciju individualnih prava roditelja, vidljivo je i „odmicanje“ od „žrtvenog mikromatrijarhata“, koji se pokazuje kao isuviše zahtevan za žene. Postoji novo promišljanje uloga i pregovaranje između partnera o međusobnim očekivanjima i pravima. Takođe, vlastiti identitet se više ne vezuje isključivo za decu. Razmišljanje jedne ispitanice je posebno zanimljivo jer se radi o ženi koja je prekinula školovanje, pa nema ni završenu srednju školu. Ipak, ona govori na način koji ukazuje na izranjanje nove ženske samosvesti.

Ti čim si želeo decu, ti moraš da imaš obaveze prema njima, ali mislim da žena opet kol'ko-tol'ko treba da nađe vremena za sebe. Znači da ne bude konstantno rob te zajednice, porodice, dece. Šta žene rade, na primer? One se, kao da se sahrane s time što rode decu, kreću da žive njihove živote! Znači, okej, ja jesam prisutna, ja živim život svoje dece, ali opet: pa čekaj, ja hoću da živim i svoj, makar malo. Ja moram da nađem vreme da živim svoj život. A to da žene stvarno preteruju... Čak i svesno i nesvesno, da stvarno od sebe daju maksimum. I mislim da tu nastaju problemi, da žena gubi sebe, svoje vreme (majke dvoje dece, 32 godine, iz Beograda).

P: Na koga se oslanjate u podizanju dece?

O: Pa oslanjam se na sebe da organizujem ko će najbolje da mi pomogne. Kad ja ne mogu, organizujem se oko toga ko bi mogao da mi uskoči u tom trenutku, tu mi je suprug, ali kažem to ne mogu da računam kao pomoć, jer to su i njegova deca... recimo ako hoću da izađem sa drugaricama moj muž će ostati da pričuva decu, što smatram da je normalno. Njegova su (zaposlena žena, 37 godina, Beograd).

Ovaj poslednji odgovor ukazuje na bitno **promenjene strategije mladih žena**, koje koriste svoju centralnu poziciju u porodičnom menadžmentu da sebi olakšaju teret. Ali, posebno je zanimljivo preimenovanje „pomoći“ u nešto što je „normalno“, jer su to „njegova deca“. Žrtveni mikromatrijarhat je dostigao granice iza kojih postepeno počinje uspostavljanje **novog rodnog balansa**.

19. ZAKLJUČAK

Deo istraživanja koji se odnosio na de/konstrukciju rodosti u diskursima svakodnevice bio je zasnovan na kvalitativnoj metodologiji (fokus grupe, intervjui). Ovaj deo istraživanja nije bio fokusiran na „reprezentativnost“, koju je i nemoguće postići kvalitativnom metodologijom, već upravo na razumevanje dubinskih promena koje se odigravaju u polju rodosti, i to u pravcu **transformacije** rodničkih odnosa. Pošlo se od pretpostavke da se rodost u svakodnevnom životu konstituiše ne samo praksama, koje su u velikoj meri strukturno uslovljene, već i diskursima, koji predstavljaju relativno **stabilne obrasce** stavova, stereotipa i generalizacija, koji su međusobno povezani i u velikoj meri ideologizovani. Diskursi koji konstituišu rodost su izrazito **kulturno i kontekstualno osetljivi**, jer se oni vezuju za lokalne naracije o naciji, istoriji, porodici. Oni nisu nužno „racionalni“ niti koherentni i neprotivrečni, ali korespondiraju sa strukturnim karakteristikama okruženja. Individue **interiorizuju** ove diskurse i u velikoj meri im se povinuju, ali ih isto tako i reinterpretiraju, propituju, destabilizuju i menjaju. U tome se mogu uočiti neke pravilnosti i obrasci. Polazno teorijsko stanovište je bilo da je **dihotomni, heteronormativni model rodničkih odnosa, identiteta i uloga uobličen u specifičnom modelu rodnog režima u društvu poluperiferije, koje je okarakterisano raz-razvojem, u fazi postepenog rastakanja**. To se uočava kroz ambivalenciju, ambigvit, nesigurnost, nestabilnost i raznovrsnost diskursa o razlikama između rodova. U meri u kojoj se **diskurzivno**, ali i (materijalno) **realno** prevazilaze obrasci društvenog života kojima se obnavlja rodna dihotomija, u toj meri se i rodni identiteti problematizuju i prevazilaze.

Kako je uzorak obuhvatio veliki broj veoma različitih ispitanika/ca, rodost je izranjala kao neka vrsta metafenomena, **metadiskursa**, nečega što kao diskurs natkriljuje individualne priče i uspostavlja se kao medij u koji se učitavaju individualne racionalizacije, razumevanja društvene realnosti i samorazumevanje. Taj diskurs je oblik „kolektivne svesti“ koja postoji nezavisno od individualnih životnih situacija i koja i sama u izvesnoj meri proizvodi te i takve životne situacije, pre svega putem **normi i „očekivanja“** koja društvena sredina (mikro, mezo i makro) ima od pojedinca i pojedinke.

Osnovni nalazi diskurzivne analize su sledeći:

- > Kvalitativni deo istraživanja je pokazao da u najvećem delu svakodnevnog života rodost predstavlja sve manje bitnu činjenicu, izuzev u sferi **biološke reprodukcije**, generacijske i dnevne.
- > Kada je reč o oblasti **vaspitanja i obrazovanja**, rodne razlike su u velikoj meri eliminisane, odnosno one se urušavaju. Pre svega, postoji izražen trend smanjivanja razlika u vaspitanju i podizanju muške i ženske dece. Ovo smanjivanje se postiže tako što **rodna neutralnost** u podizanju dece „osvaja“ jedno po jedno polje rodnog identiteta šireći se od javnih ka privatnim ulogama.

- > Takođe, izjednačavanje očekivanja se odvija **„odozgo nadole“** u društvenoj stratifikaciji, pri čemu promena prvo zahvata gornje slojeva i „spušta“ se nadole. Međutim, obrazovanje ima drugačiji predznak u gornjim i donjim slojevima, ono je više **instrumentalno** u donjim slojevima, a više usmereno ka **samoaktuelizaciji** u gornjim.
- > Kvalitativno istraživanje je pokazalo da je obrazovanje dece još uvek najznačajnija **porodična strategija**, i to po celoj socijalnoj vertikali. Ulaganje u obrazovanje dece je imperativno za roditelje iz svih socijalnih slojeva. **Klasni obrasci** u velikoj meri nadjačavaju rodne razlike kada je reč o obrazovanju.
- > Diskurzivna analiza odgovora koji se odnose na profesiju pokazuje da ispitanici i ispitanice u najvećoj mogućoj meri prihvataju obrazac **„dvostruke zaposlenosti“** i **„dvostruke karijere“**, odnosno zaposlenosti i muškarca i žene u porodici. **Normalizacija** ovog obrasca postignuta je višegeneracijskim radnim angažovanjem žena. Zaposlenost je **ideal, norma, ali i potreba samih žena** i njihove okoline.
- > Skučene mogućnosti dobijanja posla, u kombinaciji sa solidarističkom prirodom porodice i opštim pritiskom preživljavanja, veoma često utiču na **dekonstrukciju modela muškog „hranioca“ porodice**. Ovaj model je više fiktivan nego realan jer je ženski ekonomski doprinos veoma veliki (plaćeni i neplaćeni rad).
- > Sa raz-razvojem i repatrijarhalizacijom je **pojačan pritisak upravo na muškarce** da budu „hranioci“ (*breadwinners*), a na žene da budu „one koje se staraju“ (*caregivers*). Paradoks je u tome što je kod žena, pod pritiskom okolnosti raz-razvoja, došlo do određenog usklađivanja ideološkog i realnog, diskurzivnog i opipljivog, dok je kod muškaraca taj raskorak postao dramatičan, što proizvodi **„krizu maskuliniteta“**.
- > Diskursi rodosti vezani za zaposlenost pokazuju, prvo, da žene, kao i muškarci, imaju svest o **seksualnosti** kao svojevrsnom ženskom kapitalu, i da postoji ambivalencija kod samih žena u vezi s korišćenjem tog kapitala, jer to vodi nepotizmu. Ispitanice ukazuju i na raširen problem **seksualnih ucena** za dobijanje i zadržavanje posla, kao i za napredovanje na poslu.
- > Maksimalno zaoštavanje problema podele poslova u domaćinstvu ne dolazi samo od patrijarhalnog nasleđa, koje još uvek postoji, već i od celokupne **organizacije svakodnevnog života**, koja je potisnula neku vrstu „normalnosti“ u smislu „normalnog“ radnog vremena, „normalnog“ posla i „normalne plaćenosti“. Repatrijarhalizacija i retradicionalizacija porodičnih odnosa su u većoj meri posledica promena okruženja tokom „tranzicije“ nego negativnog uticaja nasleđa.
- > **Promene partnerskih odnosa** u pravcu dostizanja veće jednakosti se događaju postepeno, iz generacije u generaciju, osim ako okolnosti ne deluju drastično u nekom drugom smeru (npr. devedesete godine na teritoriji bivše Jugoslavije). Važno je uočiti da je do promena tvrdog pa-

trijarhalnog modela došlo još pre nekoliko generacija, i to prvenstveno u krugovima visokoobrazovanih i žena.

- > Jačanje određenih (kvazi)tradicionalnih i patrijarhalnih vrednosti u javnom diskursu, koje se iskazuju kroz prihvatanje **desničarskih ideologija** ili izrazit nacionalizam, nema jednostavan transfer na mikro nivo, pogotovu ne na nivo aktuelnog ponašanja. Mikro nivo, najčešće, zadržava svoju vlastitu „logiku“, dok javni diskurs, naročito onaj koji je zastupljen u medijima, samo delimično korespondira sa tom „logikom“. „Tradicionalno“ se često konstruiše kroz **brisanje memorije** o onome što je stvarno postojalo.
- > Kada je reč o **rodnim identitetima**, opšti nalaz diskurzivne analize je da su oni u najvećoj meri u procesu duboke transformacije, koja ide u pravcu njihove relativizacije. **Relativizacija identiteta** se odvija na više nivoa: relativiziran je eksplicitno identitet kao takav (ako je ikada i bio uspostavljen kao jasan doživljaj sebstva), relativizirane su različite grupne pripadnosti, uključujući i rodnu, i kod velikog broja ispitanika postoji, kada je reč o identitetu, jedna vrsta „diskurzivne praznine“, koja se popunjava pričom o životnom toku i događajnosti.
- > Na individualnom nivou rod deluje na nivou **praksi**, po automatizmu, u **nereflektovanoj svakodnevnici**. Iz ovoga, dalje, sledi da se rod diskurzivno konstruiše i obnavlja upravo na nivou metadiskursa, onog koji je dominantno prisutan u medijima i uopšte u javnosti, a u manjoj meri na nivou praksi u svakidašnjici.
- > **Sistem praksi**, kao što je pokazala i kvantitativna analiza, ali i kvalitativna analiza, u suštini je daleko simetričniji pa i kooperativniji nego što se to može iščitati iz metadiskursa o rodnosti.
- > **Diskurs o „prirodnosti“ rodnih razlika** centriran je na seksualnost, a naročito na materinstvo. Dekonstrukcija ovog diskursa moguća je ne unutar pitanja o „prirodnosti“, već upravo izvan njega: prirodnost zapravo ne može da posluži kao objašnjenje za veoma velike kulturne i društvene razlike koje postoje u statusu žena i muškaraca.
- > **Diskurs konfliktnosti** prožima veliki deo diskursa o rodnosti, uključujući i konfliktnost među samim ženama. Diskurs konfliktnosti se često preslikava s makro nivoa na mikro nivo, kao što su već pokazale mnogobrojne analize povezanosti naracija o rodu s naracijama o nacijama. Primetno je **odsustvo diskursa o saradnji, solidarnosti, kooperaciji, povezanosti, razmeni**. Individualnim naracijama o rodnosti nedostaje metadiskurs kooperativnosti u koji bi mogle da se smeste.

IV DEO

MIKROUNIVERZUM STARANJA: RODNA PERSPEKTIVA

20. UVOD: MULTIDIMENZIONALNOST STARANJA

Staranje na mikro nivou predstavlja **esenciju zajedničkog života**. U suštini, mikrozajednice su fokusirane na staranje o svojim članovima; to je njihova osnovna funkcija. Na mikro nivou se putem staranja reprodukuje **heteronormativni model**, koji podrazumeva da veći deo staranja obavljaju žene, a koji se podupire odgovarajućim diskursima i ideologijama, uključujući i one koje počinjavaju na tzv. **pozitivnim stereotipima**. Ipak, staranje je do te mere važno za biološku i socijalnu reprodukciju, kao i za reprodukciju subjektiviteta i identiteta, da se društveni akteri radije priklanjaju čak i onim aktivnostima koje su iscrpljujuće nego što odustaju od njega.

Staranje obuhvata veliki broj veoma različitih aktivnosti, o čemu je već bilo reči. U našem jeziku, na primer, „briga“ podrazumeva i aktivnosti i emocije (Blagojević, 2000b), dok se pojam „nega“ često vezuje za profesionalnu negu bolesnika ili zavisnih osoba. „Staranje“ je, ipak, najobuhvatniji pojam koji obuhvata i aktivnosti, i emocije, pa i zastupanje onih koji nisu u stanju da sami sebe zastupaju. „Briga“ u našem kulturnom kontekstu, kao emocija kojom se obuhvataju svi bliski ljudi, uključuje i širok krug prijatelja i rođaka, dakle onih s kojima ne postoji direktna veza preko nege i staranja. Takođe, staranje i briga se protežu i na partnerske odnose, u kojima oni predstavljaju normalan deo razmene i uzajamnosti, čak i kada ne postoji direktna potreba vezana za bolest ili neki drugi oblik zavisnosti. Ovi pojmovi „**staranja**“, „**brige**“ i „**nege**“ se, dakle, delimično preklapaju, a delimično su odvojeni, što u suštini otežava njihovu jasnu analitičku upotrebu, ali indirektno ukazuje na **svojevrstu uni-**

verzalnost i proširenost staranja u svakodnevici. Takođe, staranje se odnosi i na aktivnosti i na misli, i na aktuelno ponašanje i na anticipiranje potreba drugog, i na odgovornost i na obavezu, ali i na unutrašnju potrebu, koja proističe iz ljubavi, kao i iz osećanja dužnosti, koje je društveno propisano i očekivano, i najčešće duboko interiorizovano.

Staranje se može tretirati kao rad, ali se time ne iscrpljuje. Ono potpada pod jednu vrstu paradoksa, koji je poznat u geografiji kao „proximity paradox“, tj. paradoks **nevidljivosti stvari koje su nam bliske**. Ljudska jedinka ne može da postoji a da u nju nisu uloženi briga, nega, staranje ljudi iz najbliže okoline. Staranjem se bave osobe koje su bliske, ali i institucije, i često su one ne samo u interakciji već nadomeštaju jedni druge.

Kao što se može načiniti prostorna analiza društva, kao što se mogu detektovati prostorne datosti, kretanje, pristupačnost pojedinih mesta, uobičajene rute koje određuju svakidašnji život i koje su određene svakidašnjim životom, tako se mogu **mapirati različiti domeni, prakse i diskursi vezani za staranje**. Kao svaka društvena aktivnost, staranje je smešteno u koordinate određenog konteksta: prostorne, vremenske, institucionalne, ekonomske, razvojne, geografske i istorijske. Ono je zavisno od resursa i restrikcija unutar određenog konteksta i realizuje se uprkos tim restrikcijama ili s njima u skladu, pri čemu se nedostatak jedne vrste resursa nadomešta drugom vrstom resursa (na primer, nedostatak materijalnih resursa se nadomešta većom upotrebom vremena). Ono se istovremeno obavlja i u fizičkom, materijalnom, kontekstu koji podrazumeva određene materijalne uslove, ali i u društvenom i kulturnom kontekstu koji delom prevazilazi materijalnost i formira se u domenu kolektivne psihologije ili u virtuelnom svetu novih identiteta i s njima povezanih odgovarajućih očekivanja.

Staranje je, međutim, pored ove kontekstualne uslovljenosti, izloženo i veoma velikim varijacijama s obzirom na potrebe u mikro sferi, koje su dinamične, promenljive, zavisne od životnog ciklusa, različitih životnih okolnosti i događaja. Varijacije na nivou individualnog života su često tako velike da, kao što je pokazao kvalitativni deo istraživanja, proizvode u krajnjoj instanci ekstremno **velike razlike u kvalitetu života pojedinaca** koji su različitoj meri uključeni u staranje o drugima. Naime, razlike između života onih koji su imali obaveze dugotrajnog staranja o drugima i onih koje je staranje o drugima samo „okrnulo“ proizvode složene i multiplikovane efekte u različitim sferama individualnih života. Te posledice mogu biti tako velike da ponekad postaju **ključna determinanta** ne samo individualnog psihološkog stanja (zadovoljstva, nezadovoljstva) već i društvenog položaja pojedinke ili pojedinca (uspeh u profesiji, bogatstvo, ugled i sl.). Ove razlike, kao što je pokazala kvalitativna analiza, često **nadjačavaju rodne razlike** i indirektno dokazuju da problem nije u rodnosti i u „prirodnoj prednosti“ žena da budu dobre starateljke i negovateljice, već u načinu na koji društvo formira **očekivanja** od jednog ili drugog roda.

Diskurzivna analiza primenjena na kvalitativne odgovore imala je za cilj da mapira diskurse svakodnevnog života koji se odnose na staranje, način na koji ljudi formiraju objašnjenja o aktivnostima vezanim za staranje i način na koji diskurzivno uobličuju svoje „životne filozofije“ oko staranja i u vezi sa staranjem. Cilj ovakvog pristupa je bio da, s jedne strane, **dekonstruiše urođenost staranja**, a da se s druge strane pokaže **apsolutno centralna uloga brige i staranja** u svakodnevnom životu muškaraca i žena. Ovim smo želeli da na neki način promenimo perspektivu i da pokažemo da se u suštini ljudski život **primarno odvija u sferi staranja** i da je primarno obeležen staranjem. Naravno, staranje je urođeno u meri u kojoj su društva urođena, ali je ono podjednako bitno i za žene i za muškarce, jer predstavlja esenciju njihove društvenosti.

21. STARANJE KAO ŽENSKA PRAKSA

Kvantitativna analiza je pokazala da je staranje u Srbiji još uvek **dominantno ženska praksa**. Takođe, ono se diskurzivno veoma često „pakuje“ kao „ženska praksa“, tj. ono što „normalno“ obavljaju žene jer, na primer, deca „traže mamu“.

...Ali to je tako nekako nametnuto, na primer ne znam, ja ću uvek uzeti bolovanje kad je moje dete bolesno, mislim može i moj suprug, ali dete traži mamu. Tako da, mislim i da mnogo više nekako znam oko toga koji lek treba, kad je temperatura za lek, kad nije, recimo moje dete ima astmu i mi imamo kod kuće te inhalatore, i uglavnom sam ja koja to dozira, znam kada po sluhu, već znam kada mi to bude sumnjivo, kad treba da se inhalira... Kad se dete razboli, ili nešto ne daj bože tu bude, uglavnom su mame pored deteta, što mi je logično, jer ono plače, njanjavo je, bolesno, ne znam koje bi dete reklo tati [zaposlena majka dvoje dece, 37 godina, Beograd].

Normalizacija ženske urođenosti na nivou diskursa se odvija upravo **fokusom na materinstvo**, i na „specijalnu ulogu“ majke. Međutim, zanimljivo je da se ta „normalizacija“ ne vidi toliko iz perspektive „genetike“, odnosno neke vrste prirodne predodređenosti, koliko iz jedne vrste preovlađujuće običajnosti:

Mislim da se žene generalno mnogo više trude i mnogo više vremena provode brinući o drugima nego muškarci, sigurno. Zaposlene i udate žene brinu o svojim roditeljima, a ne retko i o roditeljima svog muža ako su stari i potrebna im je nega. Brinu o svom poslu, o deci, o kućnim poslovima... Neuporedivo su više angažovane oko svega [frizerka, 42 godine, iz Beograda].

Ipak, postoje i stavovi u kojima se naglašava da nema nekakve prirodne predodređenosti jednog ili drugog roda. Dobar primer je odgovor jednog ispitanika koji živi u homoseksualnoj zajednici s partnerom u kojoj postoji svojevrsna „razmena staranja“:

Smatram da sposobnost da se o nekom brineš ne zavisi od pola osobe, već od same ličnosti, prirode, temperamenta, osećaja i odgoja. Mi smo naključani rodnom stereotipima i nesposobni da racionalno rasuđujemo u patrijarhalnom sistemu u kome smo odrasli. Mislim da smo se ipak i D. i ja uspešno otrgli takvom kalupu i uspeli nekako da sami ili uz pomoć drugih dragih ljudi razvijemo i negujemo načine da na drugačiji način razmišljamo i vidimo ljude oko sebe i društvo u kome živimo (29 godina, zaposlen muškarac iz Beograda).

Zanimljiv je i komentar jedne naučnice, psihološkinje, koja govori o nekim prednostima muškaraca kao staratelja:

P: Šta mislite, nakon sveg tog iskustva, da li su žene bolje negovateljice od muškaraca?

O: Ja ne mislim... žene to imaju po tradiciji, negde im je upisano u mozak, ali ne mislim da su bolje. Ja čak mislim da su muškarci opušteniji. Druga stvar je što oni nisu privrženiji u onom smislu da preuzimaju odgovornost, i da tu odgovornost preuzimaju za ceo život. To je druga priča. Ali, u momentu kad su sa decom oni se mnogo opuštenije sa decom igraju nego žene. To govorim iz svog ugla. Možda postoje neke žene koje umeju da se bolje prešaltuju iz tog stresnog u to relaksirano sa decom (psihološkinja, 58 godina, Beograd).

No, i pored toga što na nivou diskursa postoji, kao i u drugim dimenzijama rodnog identiteta, svojevrsno „rastakanje“, staranje kao praksa ostaje izrazito vezano za ženski rod. To je naročito vidljivo u slučaju **samohranih roditelja**, koji su u 80% slučajeva u Srbiji upravo žene (Blagojević, 2012). Patrijarhalnost okruženja ogleda se u dve činjenice: s jedne strane samohrani roditelji su u velikoj većini žene koje veoma teško ili nikako ostvaruju prava na alimentaciju, a s druge strane institucionalno okruženje ne pruža skoro nikakvu zaštitu niti pomoć, što dobro ilustruje sledeći komentar:

Najveći problem koji sam imala kao samohrana majka je stres izazvan činjenicom da apsolutno nikoga nije briga niti je bilo ko nadležan za moj položaj. Kada kažem samohrana, ovaj termin je u mom slučaju 100% tačan. Kako ni meni kao majci, a ni ocu deteta roditelji nisu bili živi, a oboje smo jedinci, bliža porodica nije postojala. Nije postojao nijedan trenutak niti rođak kod koga je bilo moguće poslati dete bar nakratko. U radnoj zajednici niko mi nije dao bilo kakav prioritet, čak ni kod biranja termina za godišnji odmor. Dete je plaćalo punu cenu obdaništa jer

drugačije nisu hteli da ga upišu... dok su mnogi imali beneficije iako su dovozili decu besnim kolima. Jedini obroci detetu u periodu dok nisam našla posao su bili u obdaništu. Nisam vodila računa o zdravlju, jer se podrazumevalo da moram biti zdrava, a i kada to nisam bila, nije bilo vremena za lečenje jer nije postojao niko ko bi preuzeo obaveze (samohrana majka, 55 godina, nezaposlena, iz Beograda).

Cena koju plaćaju samohrane majke za svoj položaj je izuzetno visoka, a očituje se u **zanemarivanju sebe i sopstvenih potreba**.

Nisam odlazila na redovne kontrole, zbog iluzija: ja radim u bolnici pa mi je to dosta, pa onda kad mi je već dostupno, onda ništa nisam radila. Bila sam iscrpljena jako i mislim da sam nedovoljno brinula o sebi. Brinula sam o detetu i o drugima, a o sebi baš i ne (medicinska sestra, samohrana majka, 44 godine, iz Beograda).

Samohrani roditelji staranje doživljavaju kao višestruki teret, jer ono ne podrazumeva samo finansijsko i radno opterećenje već i veoma **veliku odgovornost** koja nema s kim da se podeli:

Pa, sve vreme sam ja bila svesna i osećala sam se zaista sama. Ne usamljeno, nego sama, zato što u tim krnjim zajednicama, onda čovek kad nema mogućnost ni da se konsultuje s nekim, to je veliki teret, velika odgovornost... Ono što bi trebalo da rade dve osobe – otac i majka oko deteta, sad radi jedan roditelj, ili ono što treba da rade otac, majka, baba, deda, to radim samo ja (medicinska sestra, samohrana majka, 44 godine, iz Beograda).

Ovakvo opterećenje rezultira u **gubljenju fokusa na sebe**, u životu „izvan sebe“, življenju života koji je centriran na dete i njegove potrebe:

Sada kada sam, kada imam već neku životnu zrelost... nemam šta sebi mnogo da zamerim, mogla bih... Možda zato što nisam i samu sebe stavila u nekakav plan, u nekakav fokus, svoj fokus, da kažem: „Ej i ti si važna i tvoje potrebe su važne!“ Nego sam se beskompromisno, bezuslovno davala na sve strane, detetu najviše (medicinska sestra, samohrana majka, 44 godine iz Beograda).

To da su majke osetljivije na potrebe deteta tvrdi veliki broj ispitanika. Majka jednog autističnog dečaka, koja je u međuvremenu počela i profesionalno da se bavi pružanjem pomoći roditeljima autistične dece u SAD, ovako objašnjava razlike između očeva i majki:

Ja sam imala problem, a sada radeći ovaj posao vidim da je to tipično za mnoge porodice, da majka u stvari prva primeti i oseća da sa

detetom ništa nije u redu, a da obično otac – da li to negira ili ne želi da vidi – neće to da prihvati kao neku realnost i istinu. Tako da sam ja imala taj problem u početku, da je to samo moja neka impresija, da s njim nešto nije u redu, da ja vidim sve crno u životu, međutim posle kad smo uradili sva testiranja i kad je to zvanično bilo tačno, onda je bilo podjednako i podrška i briga i meni i uopšte, šta god je trebalo, tu se moj muž našao da sve sa mnom podeli (arheološkinja, 57 godina, iz Beograda, živi u SAD).

Profesije u kojima je zastupljeno staranje, kao što su npr. **medicinske sestre**, izrazito su feminizirane. Analiza diskursa je pokazala da i među profesionalcima i među pacijentima postoji **veoma stabilan diskurs o „prirodnosti“** ove situacije.

P: Vi se bavite staranjem i negom, i profesionalno i privatno; šta mislite kako je to povezano? Da li su žene bolje negovateljice od muškaraca? Objasnite, molim Vas.

O: Pa jeste povezano, u prirodi žena je briga, žena donese, žena rodi svet. I to joj je prirodno stanje. Ona je stvorila svet, a samim tim ga i održava, a nega je održavanje, nega je briga, to je sinonim za brigu. I sigurno su bolje od muškaraca zato što su senzibilnije, imaju veći senzibilitet za ljude i samim tim su bolje i nije ni čudo što je ta profesija negovateljica, odnosno medicinskih sestara uglavnom ženska profesija... U muškoj prirodi je egocentrizam, naglašeniji nego u ženskoj (medicinska sestra, Beograd, 46 godina).

Međutim, muškarac, medicinski tehničar, dovodi u pitanje „prirodnost“ i destabilizuje rodni poredak koji je diskurzivno konstruisan, naravno, sa pozicija ličnog interesa:

Pa ima više tu momenata, ima i vaspitanja. Ali moguće da žene imaju blaži pristup. Možda imaju blaži pristup pa im je to neka prednost. Muškarci su generalno grubo po prirodi onako, pa i zato nema puno muškaraca koji se bave ovim poslom. Obično muškarci završe fakultet pa budu doktori... Eto ja to nisam uspeo... Ali ne mislim da sad, da je bilo koja žena u prednosti u ovom poslu u odnosu na mene, samo zato što je žena; da ima kao prirodnu predispoziciju da bude bolja medicinska sestra, da bude brižnija, nežnija, samo zato što je žena. Mislim da tu možemo da budemo prilično isti, ako sam ja prepoznao da ja to mogu da radim. Ima žena koje nisu za ovaj posao, a žele to po svaku cenu (medicinski tehničar, 29 godina, iz Beograda).

U diskursima svakodnevice teško se razdvajaju **zdravorazumske generalizacije**, koje su zasnovane na uvidima iz okruženja, **od ideoloških konstrukata**. Primer za to je diskurs o „požrtvovanim ćerkama“:

Uvek je žensko dete za roditelja bolje nego muško. Muško sluša ženu i gotovo je, nema boga, a to je tuđa kost. To je sad, znaš, žena kad kaže svom mužu: „Moramo ga malo prihvatiti.“ On mora čovek, isto to da odradi. E to je (žena, 83 godine, starački dom, Bežanija).

Zanimljivo je da kao i u slučaju samohranih očeva koji mogu imati **osećanje krivice** zato što „ne mogu da zamene majku“, i sinovi mogu imati osećanje krivice što nisu roditeljima pružili negu i brigu koju bi im pružilo „žensko dete“. U sledećem primeru muškarac star 59 godina iz Beograda govori o svom osećanju krivice vezanom za bolesnu majku, koju je posećivao u bolnici:

A sigurno je da, da bi žensko dete tu bilo brižnije, da bi moglo duže da sedi sa njom... Jedna od krivica koju osećam je to što nisam dovoljno sedeo pored nje. To je ona... vidim da je... ja sam mislio da je bez svesti, međutim rekla mi je: „Ti samo dođeš i odeš.“ To me je proganjalo. Verovatno bi neko žensko dete to drugačije. Mislim da bi... Drugo, žene su veštije, veštije su da ti spremne neki ugođaj pravi, da nameste sobu, da ti izgleda ovako ili onako, znaš ima više imaginacije u tome, tako da...

Dovođenje u pitanje staranja kao ženske prakse pruža jedna ispitanica koja se bavi „starateljskom“ profesijom, ali ipak smatra da ona lično nije „negovateljički tip“:

P: O kome ste se Vi sve starali tokom života?

O: Pa moram da kažem da ja nisam neki negovateljički tip i da mene negovateljstvo vrlo iscrpljuje i da sam utoliko, kako da kažem, utoliko mi je možda bilo i teže nego nekome kome je to prirodno stanje. Dakle ja sam se brinula o svojoj ćerci, sama, brinula sam se nešto malo samo pred smrt svoje majke, ali tu su se susretale različite stvari, ja mislim da nisam do kraja, da sam mogla bolje to da uradim, nisam se brinula o svom ocu, on je prosto vrlo brzo i umro kad je došlo u tu fazu da treba da se brinem o njemu, tako da brinula sam se u svom profesionalnom radu, prosto bila sam u službi gde je briga o drugima bila u definiciji posla. Dobro, mislim da imam tu neku brigu za svoje prijatelje, to uskakanje u tuđ život kad im treba, mislim da imam tako jedno pet-šest, sedam ljudi, možda i malo više koji su prvi obruč oko mene gde se ja dajem. Ne mogu da kažem da brinem, ali gde je njihov prioritet, kad ja treba nešto da im uradim, ispred mojih ličnih i svakodnevnih potreba (psihološkinja, 58 godina, iz Beograda).

Ipak, ista ispitanica, koja zauzima direktorsko mesto u jednoj instituciji, smatra da njena profesionalna pozicija podrazumeva **„mnogo brige za druge“** i za celu organizaciju, i da je to jedna potpuno nova vrsta brige i odgovornosti. Iz ovog slučaja se može videti kako „briga i odgovornost“ kao etički principi prožimaju različite aspekte individualnih života žena, i da urođenost diskursa

koja se iskazuje kroz upotrebu termina „brige” utiče na to da žene koje obavljaju različite poslove sebe vide u nekoj ulozi „starateljke” ili čak „majke”. One u stvari **unose svoj urodni diskurs u institucije**, što može imati i pozitivan i negativan efekat po način funkcionisanja tih institucija.

22. KRIZA STARANJA

Pod krizom staranja ovde podrazumevamo situaciju u kojoj na individualnom i/ili na kolektivnom nivou dolazi do **prevelikog raskoraka u potrebama i načinu zadovoljenja potreba za staranjem**. Kriza staranja na makro nivou se prenosi na mikro nivo gde se ona obično razrešava intenzivnim trošenjem ljudskih resursa, i to pre svega ženskih (vreme, energija, zdravlje), kao i pojačanim ulaganjem materijalnih resursa, odnosno osiromašivanjem porodica u kojima žive oni kojima je potrebno staranje. Kriza staranja na mikro nivou se može očitovati i u neadekvatnom zadovoljenju potreba, što se reflektuje na agregatnom nivou kroz povećanje smrtnosti, povećanje oboljevanja ili različite oblike socijalne deprivacije, socijalnih devijacija i socijalnog isključivanja. Raskorak u potrebama i zadovoljenju potreba je pojačan u ekonomijama oskudice, „tranzicije”, „krize”, ali i usled mera „štednje”, odnosno krize institucija koje se bave staranjem (zdravstvene, obrazovne i institucije socijalne zaštite). U društvima koja karakteriše raz-razvoj kriza je pojačana opštim siromaštvom kao i osiromašivanjem sektora koji se bave staranjem, što vodi padu u kvalitetu staranja. U Srbiji je ona produbljena i populacionom krizom, odnosno intenzivnim starenjem stanovništva (Bobić, Blagojević, 2012), što povećava potrebe za staranjem o starima. Kriza može biti pojačana i promenjenim porodičnim odnosima, pre svega usled gubljenja porodične solidarnosti zasnovane na tradicionalnim vrednostima, kao i intenzivnom emigracijom mlađeg stanovništva.

Potrebe za staranjem **se veoma razlikuju** na nivou individualnih života. U nekim periodima neki ljudi su, sticajem okolnosti, izloženi gotovo „tektonskim poremećajima” povezanim sa staranjem. Njihovi životi bivaju iz korena preokrenuti i podređeni neposrednim zahtevima staranja. U sledećem primeru, jedna ispitanica opisuje situaciju od pet godina u kojoj se starala o tri osobe:

Nisam znala gde sam. Zato kažem kad sam ostala bez posla 92. nisam ni tražila posao. Jer nisam bila u mogućnosti pored dva bolesnika u sankcijama i svoj onoj inflaciji ni da pomišljam na posao, nisam znala na koju ću stranu. Verujte. To je ludilo bilo... Ja uopšte ne znam kako sam izdržala i kad se sve to završilo, nažalost sve su otišli jedan za drugim, mama 96, svekrva 97, ja operisana 98. od tumora na dojci i moj muž 2000. umro. Možete zamisliti tih pet godina. Ja kažem dobro sam još i živa, veruj mi (penzionerka, 82 godine, iz Beograda).

U intervjuu ova ispitanica objašnjava da je njen muž za to vreme bio „zadužen za zarađivanje”, a da ona nije ni pomišljala da traži posao jer je imala obavezu staranja o članovima porodice. Zanimljivo je, na primer, da za razliku od termina „nezaposlenost”, koji jasno označava situaciju u kojoj neko ima nezavidan status u javnoj sferi, **u jeziku i u diskursu ne postoji termin** kojim bi se označio status osobe koja je izložena psihofizičkim naporima, svojevrsnoj egzistencijalnoj krizi usled staranja o drugima, kao u navedenom primeru. To samo potvrđuje paradoks o nevidljivosti stvari koje su nam bliske i svakodnevne.

Ovaj kao i mnogi drugi primeri pokazuju da na krizu koja je izazvana pojačanim potrebama za staranjem porodica reaguje ili pojačavanjem solidarnosti ili raspadom. Pri tom, mnogi ispitanici govore o bitno promenjenom ponašanju mladih generacija kada je reč o staranju o roditeljima, starima:

Obaveze i staranje, koje je isto negde deo obaveze, iako može da bude iz vrlo emocionalnih razloga, nisu popularne u ovom veku. Ljudi su se, civilizacija se borila da osvoji slobodu, pa je osvojila slobodu pa je lupila na dno okeana tako što je došlo do kraja onoga što sloboda pruža. I malo su se tu i pogubile generacije, jednostavno nije im sloboda pružila baš sve ono što su hteli, a izgubio se taj neki tradicionalni okvir u kome nema mnogo slobode, ali ima jako mnogo brige, jako mnogo staranja, ima jako mnogo obaveza prema drugima. Ono što je tu čovek izgubio, izgubio je odnos sa drugima, gubeći brigu o drugima, izgubio je i odnos sa drugima... A sad je to otišlo dotle da ja mislim da, pre nešto što je bilo sramota reći, a to je „Baš me briga za druge”, danas je uobičajena stvar. Prosto, to nije nesocijalno danas. To je danas jako dobro ovako, sa stanovišta survivinga (preduzetnica, 58 godina, iz Beograda).

Kriza staranja se ispoljava na mnogo načina, od nespremnosti da se ljudi vežu, preko nespremnosti da se imaju deca, do nespremnosti da se stara o starima. Ali, ona se ispoljava i u institucijama kojima je staranje osnovna funkcija. Možda je najdrastičniji oblik krize koji je zahvatio institucije koje se bave staranjem onaj koji se odnosi na **korupciju u zdravstvu**. Koliko će neko biti izložen korupciji zavisi od niza okolnosti, koji uključuju i to da li postoje neki drugi kanali, resursi, razmene, o kakvoj bolesti se radi, o lokaciji na kojoj se nalazi bolesnik, odnosno bolesnica, o tome koliko je on/a uključen/a u socijalne mreže i sl.

Korupcija u zdravstvu, ja mislim da me je to koštalo negde 20 hiljada evra, kad bih to pretočio. Znači, unutar bolnice postoji bolnica. To je sve u koncentričnim krugovima. Pogotovu u ono vreme, sad su se uplašili pa mi ne traže ništa. To je kulminiralo negde pre šest godina, u stvari, kad me je zvao doktor da mi, bilo je leto, i zvao me hitno da dođem, pošto sam znao kako to ide i bio sam već besan i rešen da ne dam ni dinara više i onda je on rekao: „Vidi, gledam ovaj tvoj dosije, pa ima već

dugo vremena da ti nismo snimali sa ovim jodom, to će tebi biti terapija, to će tebi pomoći...” pa ovo, pa ono. Ja pitam: „Pošto?” A on kaže: „500”. Reko: „500 čega?” „Pa eura.” (Potpitanje: Tako znači eksplicitno?) Ja kažem: „Nema šanse!” Pa on kaže: „Daj 300.” Ja kažem: „Ne dam ništa!” A onda on kaže: „Pa dobro, to je tvoje zdravlje uostalom...” E onda je meni pukao film pa kažem: „Dobro što mi nisi rekao na početku kol’ko to košta? Mogao sam da izaberem zemlju u kojoj ću da se lečim, a ne ovde, krpež i tako dalje...” Mislim, iako moram priznati da je on sjajan lekar. Mislim, kao lekar je odličan, kao čovek je teško dubre... (penzioner, 59 godina, Beograd).

Na diskurzivnom nivou, korupcija u zdravstvu je nešto što se „podrazumeva”, ali o čemu se veoma nerado govori, i to utoliko više ukoliko se radi o nižem društvenom sloju. U fokus grupama sa starima smeštenim u jednom stacionaru za penzionere u Vojvodini, razgovor o korupciji u zdravstvu je bio uporno izbegavan. Ipak, u nekim drugim intervjuima, u kojima se o fenomenu korupcije otvoreno razgovaralo, ispitanici su kao najveći problem isticali ne činjenicu da su bili primorani da daju novac, već činjenicu da su se osećali **bespomoćno**, izgubljeno u zdravstvenom sistemu, sve dok nisu razumeli da treba da pristanu na korupciju.

Kriza staranja se manifestuje **najoštrije u brizi o starima**, upravo zato što je u Srbiji veoma izražen proces starenja, a istovremeno je i veoma izražen proces emigracije. Zbog činjenice da žene žive duže, ovaj problem je izrazito urođen. **O smeštaju starih u domove** postoje veoma različita mišljenja među samim starim ljudima. Dok se jedan broj starih ljudi vrlo pozitivno odnosi prema ovoj mogućnosti i pokazuje razumevanje za svoju decu, drugi smatraju da su starački domovi nehumani i da su oni „nužno zlo”. Zanimljivo je da, po iskazu socijalne radnice u domu za stare, žene koje su navikle da obavljaju kućne poslove, mogu imati problem sa „prepuštanjem” obaveza drugima. Promenjena struktura porodice, odvojena domaćinstva, promenjeni oblici rada, usložnjavaju problem brige o starima:

Dok, na primer, moji roditelji koji žive u kući, i gde se nikad nije postavljalo pitanje da oni idu tamo u neke domove, ali to je zato što nas ima puno i uvek neko može da uskoči, mi možemo podeliti brigu o njima i da nikome ne bude teško. Sada su male porodice i samim tim je i nemoguće da se na takav način, i zato se koristi više institucionalna nega i da je lakše da platite. Ljudi nemaju vremena da brinu o svojim roditeljima (socijalna radnica iz Beograda).

Institucionalna kriza ogleda se i u mnogo drugih aspekata vezanih za staranje o kojima je ovde nemoguće govoriti zbog ograničenog prostora. Međutim, važno je napomenuti da sa stanovišta svakidašnjeg života, problem ne predstavljaju samo **ograničeni resursi** kojima institucije raspolažu (usled mera štednje!),

već i realno **pogrešno usmeravanje sredstava** koja postoje, pri čemu je vrlo vidljiv veoma različit tretman različitih pojedinaca/ki u tom sistemu. Kako muškarci po pravilu imaju i više položaje i raspolažu većim materijalnim sredstvima, očekivano je da je i njihov položaj unutar institucija koje se bave staranjem povoljniji. Odnosno, moguće je pretpostaviti da će žene biti više izložene nepovoljnom tretmanu usled nepovoljnijeg ekonomskog položaja. Ali, fundamentalne razlike ipak nisu po liniji roda, jer porodična pripadnost neutrališe rodne razlike. Najbitnije razmeđe nejednakosti je vezano za **klasnu/slojnu pripadnost**, kao i za sistem isključivanja različitih ljudi koji nemaju dovoljno socijalnog kapitala ili „veza” da bi dobili adekvatan tretman u institucijama. Takođe, u korumpiranom institucionalnom okruženju, činjenica da postoji **feminizacija zanimanja koja se bave staranjem** zapravo ojačava pozicije žena unutar tih institucija. Na paradoksalan način, dve nepovoljne činjenice, poboljšavaju položaj žena na mikro nivou. Na primer, moć medicinskih sestara, ili učiteljica i profesorki, postaje sve veća, naročito na nivou lokalne zajednice. Sve one profesije koje omogućuju bilo kakvo pružanje usluga u „državnim službama”, u korumpiranom okruženju podrazumevaju povećanje neformalne moći i uticaja, koji se lako pretočuju i u materijalnu dobit. Urušavanje institucija koje se odvija putem njihove informalizacije, međutim, predstavlja opšti društveni gubitak, čak i kada iz toga mogu profitirati određeni slojevi ili kada to umanjuje neke rodne nejednakosti, odnosno može ojačavati (neke) žene.

Krizu staranja mnogi ispitanici vezuju direktno za **promenu vrednosti**:

Mislim da je taj moralni kodeks u celosti promenjen i da je to u dobroj meri uticalo na ponašanje. Nedostatak osećaja želje i potrebe, a ne obaveze (penzionerka, 82 godine, iz Beograda).

Ranije su se mnogo više brinuli o starima, a ranije nisu postojali starački domovi, i do kraja života su bili u toj kući... Moji roditelji su umrli u kući, majka bila nepokretna skoro sedam godina, ali nama nije ni na kraj pameti palo da je stavimo u dom. Ali sada, ovi što su im sazidali kuće, samo da ih isteraju... Ja znam najmanje 20 u ovom krugu... Zavisi ko je komandant u kući, onda suprotna strana, ajde idi... Starački dom je čekaonica za smrt... Znam, radio sam u Crvenom krstu... (64 godine, penzioner iz Beograda).

Nema nikakve sumnje da je „tranzicija” u neoliberalnom ključu prosto legitimizovala stanje neodgovornosti, sebičnog individualizma i instrumentalizacije odnosa među ljudima. Ipak, na mikro nivou postoje veoma velike varijacije u tome u kojoj meri su takvi odnosi „od spolja” ušli „unutra”, u porodice.

Manje se brinu o starima, žele da žive sami, da nema starih pored nje-ga. A onda žele da ti stariji koji bi trebali biti s njima, čuvaju im decu. Da bi oni imali malo više slobode.

P: A je l' mislite da je to drugačije bilo?

O: Pa bilo je drugačije, stariji su se onda poštovali, bili su skupa, nisu bili odbacivani kao danas.

P: Znači imate doživljaj da se sada odbacuju?

O: Jeste. Odbacuju se sada stari i... Čuje se i vidi se i doživi se, da vidiš u komšiluku ili negde čuješ da se neko žali, neće niko starog, nije staro ali smatraju ga već starim (penzionerka, 67 godina, okolina Beograda).

Fenomen „viška ljudi“ karakterističan za raz-razvoj poluperiferije, nigde se tako dobro ne vidi kao u jačanju **negativnog odnosa prema starima**, kojima se osporava da imaju bilo kakvo „upotrebljivo“ znanje, i koji se često eksploatišu unutar porodice, i **radno i finansijski**.

Krizu staranja u Srbiji je potencirala činjenica da je veliki broj ljudi otišao u inostranstvo, te da su ostali stari roditelji koji žive sami ili su smešteni u domove. Ovaj fenomen je naročito izražen u urbanim sredinama, kao što je Beograd, gde su čitave generacije prepolovljene.

Ono koliko ja znam, i koliko vidim iz mog okruženja, deca šalju danas roditeljima pare, iz inostranstva da bi ovi ovde mogli da plate neku tuđu pomoć i negu, ili lekove ili da prežive, jer rade, napolju i nemaju apsolutno mogućnosti da tim roditeljima bilo šta oni lično ponude, samo pare. To je slika sredine u kojoj ja živim, ja to gledam na sve strane oko sebe. Ja sam skoro bila s jednim mojim školskim drugom, obe ćerke mu žive u Americi, on je bio šest meseci kod njih, da vidi te unučice, itd., vratio se nazad, eno ga sam tamo negde živi, ima svoj stan, ko će njemu sutra da pomogne ako padne u krevet? Je l' mogu ćerke da dođu da mu pomognu da se brinu o njemu? Mislim, razumeš? To je muka. To je realno (penzionerka, 81 godina, iz Beograda).

Ali, problem ne osećaju samo stari ljudi, već i njihova deca koja su udaljena i ne mogu da pruže roditeljima onoliko koliko osećaju da je potrebno:

Prvo što sam imala i jedinu situaciju gde sam se starala to je bilo o deci, međutim sad imam, pošto su mi oba roditelja živa, otac ima 86 a majka 80 godina i tetka, koja inače nema decu i muža, 78. Ta moja potreba da se staram o njima je iz godine u godinu sve veća i sad mi je to veliki problem i sad obzirom da ne živim ovde ne mogu da im pružim sve što bih želela da im pružim i pomognem (ispitanica koja živi u SAD, 59 godina, visokoobrazovana).

Ispitanica koja se aktivno bavi starima preko nevladine organizacije smatra da je problem položaja starih nešto što prevazilazi ekonomsku dimenziju, i zapravo ukazuje na problem društvene inkluzije:

Pa što se tiče populacije starijih, tu bih mogla da kažem da naši stariji sugrađani su ušli u jednu, da kažem, uslovno rečeno, društvenu hibernaciju; oni žive nekako povučeno, nevidljivo. Tu i tamo imate ljude koji aktivno žive. Veći broj starijih ljudi prosto životari. To nije uvek razlog ekonomske prirode, više je to razlog društvenih događanja i nemogućnosti da sebe nađu u tim novim zbivanjima. Ove promene su učinile mnogo, da stari ljudi se prosto počinju plašiti života (penzionerka, 72 godine, iz Beograda).

Krizu staranja je posebno izražena u slučaju **osoba sa invaliditetom**. Po mišljenju jedne aktivistkinje, porodice koje imaju članove sa invaliditetom nemaju na koga da se oslone i društvo im ne pruža dovoljnu podršku. Vrhunac apsurdna u odnosu društva prema ovakvim porodicama sastoji se u činjenici da postoje fondovi kojima se, na primer, obezbeđuje da deca budu u hraniteljskim porodicama, a da istovremeno ne postoji mogućnost da se ovi fondovi koriste od strane bioloških roditelja, kako bi porodice osoba sa invaliditetom ojačale svoje roditeljske kapacitete. Sličan problem postoji i sa porodicama samohranih roditelja koji su „socijalni slučajevi“, i gde postoji praksa premeštanja dece u hraniteljske porodice, umesto da se obezbedi biološkim roditeljima da imaju uslove za podizanje dece. Ova „greška“ nije slučajna, već je sistemska, i u vezi je sa čitavim nizom drugih neracionalnih praksi podržanih od strane države. Izlazak iz krajnje nepovoljne situacije bi bio moguć ukoliko bi se materijalna sredstva, koja su i inače ograničena, **racionalnije i pravednije raspoređivala**, uz uslov da se smanji korupcija i uvedu standardi. Problem nije u zakonima, jer Srbija ima vrlo dobre zakone kada je reč o osobama sa invaliditetom, ali njihova primena izostaje. Neophodno je sistemski reorganizovati zdravstveni i penzioni fond.

23. INDIVIDUALNE STRATEGIJE I STARANJE

Različiti oblici staranja podrazumevaju **različite individualne strategije**. Staranje o deci se, po pravilu, još uvek obavlja uz veoma intenzivnu pomoć vrlo **širokog kruga odraslih članova porodice**, pri čemu u velikom broju slučajeva postoji intenzivan angažman i očeva, pa i deda, a ne samo majki i baki. Zanimljivo je da su decu podizale ne samo bake, već i prabake, tetke, starija deca i sl. Porodice sve više pribegavaju **fleksibilnoj organizaciji**, jer su i uslovi života promenljivi, nestabilni, a ritmovi različitih članova tokom dana veoma različiti. Muževi/očevi nužno preuzimaju sve više obaveza u meri u kojoj se nalaze kod kuće, na primer, ako su nezaposleni:

Pa dobro, sin je u jaslicama, pošto obzirom da imam tu prednost, hvala Bogu, da radim stalno pre podne, onda dok je on u jaslicama, ja sam na poslu, posle toga ga pokupim, dođemo kući... Ćerka je, recimo... pre

podne, pošto moj suprug je nezaposlen, ali se raznim nekim drugim stvarima bavi koje bi mogle da donesu novac, pošto ne može da nađe neki stalan posao, a onda on ostaje, ako ide po podne u školu, onda on ostaje sa njom pre podne kući, sprema joj doručak, proveri da li će nešto da nauči ili ne, i recimo ode u 11 ili nešto, a ona recimo od dva ide u školu... Mislím, ona ima 10 godina, ja ne mogu da pričam sad unazad, ona bude sama, ali moji roditelji žive blizu nas, suprugova maćeha živi isto u kući sa nama, ali u posebnom delu tako da je i ona nekad pogleda i to je to (zaposlena žena, 37 godina, Beograd).

Sasvim je drugačija slika stanja kada je reč o staranju o bolesnima ili osobama sa invaliditetom. U njihovom slučaju **krug se sužava**, i glavni teret pada najčešće na samo jednu osobu. Postoje i demografski razlozi koji utiču na ovo sužavanje, jer se često radi o zavisnim osobama koje žive same ili u malim porodicama, sa drugim starijim članovima. Ipak, čak i kada u porodici postoje odrasla deca, teret brige nege i staranja po pravilu pada na žensku odraslu osobu, odnosno „majku”. Veliki broj žena srednje starosti je prinuđen da kombinuje poslove staranja o starima i bolesnima sa profesijom, pa čak i s naporom da dodatno zarađuje novac. **Materijalni troškovi nege** bolesnika ili zavisnih lica su veoma visoki, i najčešće predstavljaju izuzetno veliko opterećenje za porodicu. Sledeći odgovor pokazuje kako jedna ispitanica, preduzetnica, koja godinama neguje muža bolesnog od multiple skleroze pokušava da „napuni baterije”, kako bi mogla da obavlja i svoj zahtevni posao i staranje o suprugu:

Pa dobro, u svakom slučaju, moj život je u mnogim stvarima uskraćen, na godišnje odmori i na letovanja ne idem već godinama, zapravo trudim se da odem na neko trodnevno-četvorodnevno putovanje i tad angažujem tog tehničara medicinskog, to kad smo bili u Italiji prošle godine, on je savršeno obavljao svoj zadatak, dolazio je ta četiri dana, i ovaj... to je nešto što prosto povremeno moram da priuštím sebi kad uspem da skupim novac da bih izašla iz ovog okvira, iz ovog oklopa svakodnevnice, i da bih gledala neke druge prostore, neke druge pejzaže, likove, neke druge ljude, da malo eto, opet... opet je to ustvari psihički neki momenat, to putovanje. To više nije uživanje... jeste naravno uživanje u putovanju, ja sam zato i izabrala putovanje, zato što volim da putujem, ali to je pre svega, što bi mi rekli punjenje baterija. Da bih mogla da izdržim dalje, potrebno mi je da se bar na tri dana isključim iz ovih svakodnevnih obaveza koje su stvarno fizički naporne, teške, i onda posle da nastavim sa više energije (preduzetnica, 58 godina, iz Beograda).

Kvalitativna analiza odgovora je pokazala da se „zadovoljstvo životom” u najvećoj meri formira u vezi sa onim što predstavlja **„normalnost”**, postojanje „normalnih” životnih ciklusa koji podrazumevaju „normalne” porodične i profesionalne situacije. U situacijama krize, pogotovo dugotrajne krize izazvanim bolestima ili invaliditetom, postoji **„prekid normalnosti”**. Ali, te situacije se

utoliko lakše prevazilaze ukoliko je prethodno akumulirana energija iz „normalnosti”. Tako, ova ista ispitanica objašnjava kako su se ona i suprug pripremali za pogoršanje koje bolest donosi tako što su putovali i izlazili, vodili aktivan društveni život, koliko god je bilo moguće. Pogoršanje situacije sa bolešću i pokretnošću supruga, tako, nije proizvelo osećanje apsolutnog gubitka, već određen filozofski stav prema životu, koji se ogledao u „mirenju sa sudbinom”. Istovremeno, ispitanica je bila u velikoj meri okrenuta profesiji, celog života, i pre suprugove bolesti, tako da je iz tog domena svog života crpla energiju i satisfakciju. Jednom rečju, strategija koju je ova ispitanica primenjivala se sastojala u **odlučnom okretanju „dobrim stvarima”** u životu i oslanjanju na **profesiju** i materijalne resurse koje je profesija omogućavala.

Tamo gde nije prisutna profesija kao bitna dimenzija individualnog života, sa svim svojim nagrađujućim aspektima, ljudi se najčešće okreću porodici i najbližima u situaciji krize izazvane povećanom potrebom za staranjem. Radi se, dakle, o dva različita modela, o dve različite strategije koje u velikoj meri odgovaraju i linijama podele na premodernu i modernu, odnosno na više i niže slojeve. To ne znači da u kriznim situacijama porodica nije prisutna i u višim slojevima, ali u njima je po pravilu i individua više uronjena u svoje profesionalne i socijalne obaveze i manje „dostupna” za učešće u podeli staranja, brige i nege. Zato ovi slojevi više inkliniraju plaćenju pomoći. S druge strane, **niži slojevi** imaju na raspolaganju više drugih, pre svega ljudskih resursa, a pre svega **mikro socijalne mreže na lokalnom nivou, više vremena, više ljudi koji mogu da budu uključeni u staranje**.

Međutim, iako ova pojednostavljena shema funkcioniše kao objašnjenje za veliki deo stanovništva, postoje neki dodatni aspekti problema koji se moraju uzeti u obzir. Kriza staranja u višim slojevima je često naglašena upravo zato što u Srbiji ne postoji odgovarajući standard, niti plaćenost, koji bi omogućavali adekvatnu kupovinu usluga staranja. Tako su žene koje se bave profesijom u nekoj vrsti **„makaza”** između veoma zahtevnih poslova, koji im oduzimaju mnogo vremena i energije, i nedovoljne plaćenosti, koja im ne omogućuje da kupe potrebne usluge. Ovo znači da one problem nužno rešavaju veoma velikim i intenzivnim utroškom vlastitih resursa: energije, vremena, zdravlja, znanja, sposobnosti.

Takođe, oslanjanje na porodicu i na mreže ne predstavlja realnu mogućnost za one koji su najsiromašniji i najizolovaniji, kao što su to npr. stari ljudi na selu, pogotovo u onim selima koja su i sama izolovana i pripadaju nerazvijenim područjima. Njihove individualne strategije i ne postoje, o njima se i ne može govoriti. Pre bi se, u njihovom slučaju, moglo govoriti o **„prepuštanju”**, a kada je reč o društvenoj ulozi, o **„zapuštanju”** ovih problema.

Međutim, u funkcionišućim poljoprivrednim domaćinstvima postoje još uvek neupitna očekivanja vezana za staranje o najstarijim članovima:

P: Šta mislite ko će se o vama brinuti kad ostarite, kad se ne budete više bavili ovim poslom?

O: Pa dobro, ko će da brine? Brnuće se sin i snaja i žena.

P: A jeste li se vi isto tako brinuli o svojim roditeljima?

O: Pa nego. I brinuo se i lečio i sahranio i tako... (poljoprivrednik, 67 godina, okolina Beograda).

Individualne strategije često podrazumevaju i jasnu svest o **materijalnim dobicima** vezanim za proces staranja, naročito staranja o starima, jer je reč o nasleđivanju. Ovo polje je društveno **nedovoljno regulisano i podložno je veoma velikim zloupotrebama**, čemu naruku idu i siromaštvo, i promena vrednosti, kao i institucionalni kolaps. Dok su ranije generacije podrazumevale da je „dužnost” da se brinu o roditeljima, za mlade se to ne podrazumeva. Međutim, i realne demografske promene, kao što su smanjenje broja dece u porodici i iseljavanje sa sela, doprinele su zaoštavanju problema. Analiza odgovora je pokazala da je u prošlim generacijama postojala raspodela brige o starima, koja je sledila jasnu logiku nasleđivanja: oni koji su ostajali na selu brinuli su o roditeljima. Taj višegeneracijski lanac običajnosti je prekinut i na njegovo mesto je došla praznina koja je društveno neregulisana i podložna individualnim zloupotrebama.

Diskurzivna analiza je otkrila da je na mikro nivou u situacijama kriza izazvanih povećanom potrebom za staranjem veoma izražena **solidarnost između rodova**. Iako zbog svojih različitih rodnih uloga muškarci i žene nisu podjednako „opremljeni” da reaguju kao „negovatelji” odnosno negovateljice, u kriznim situacijama se često uspostavlja najveća moguća rodna simetrija. Ovo je naročito slučaj kod **starijih bračnih parova**:

Bila sam bolesna, bila sam tri meseca skoro nepokretna. Znači imam problem s kičmom i sa nervima u kičmi. Brinuo se uglavnom moj muž o meni (penzionerka, 67 godina, iz Rume).

Muž mi je mnogo pomogao kad sam bila bolesna posle operacije, on me je vozio svaki drugi dan na zračenje, vraćao kući, on je čak i spremao, nabavljao i kuvao, to moram da kažem (penzionerka, 81 godina, iz Beograda).

Situacije vezane za staranje, za ličnu bolest ili bolest i invaliditet bliskih članova domaćinstva, neretko mogu **da potpuno preokrenu život u različitim domenima**. U intervjuima su neki ispitanici koji su bili bolesni objašnjavali kako su se zbog bolesti, okrenuli „multi-level marketingu” nekih proizvoda koji pripadaju „alternativnoj” medicini. Iako im je početni motiv bio vezan za poboljšanje ličnog zdravlja i iako su imali nelagodnost vezanu za samu ideju „multi-level marketinga”, koji počiva na svojevrsnoj komercijalizaciji privatnih veza i odnosa i nejasnim etičkim i ekonomskim principima, oni su zahvaljujući

ovoj situaciji mogli istovremeno da zarade dovoljno sredstava za svoje lečenje i za normalan život, što im je, inače, bolešću bilo veoma otežano.

Sličan primer „preokretanja” je i slučaj jedne ispitanice koja je, kao majka autističnog sina, stekla toliko **znanja i iskustva** da, pošto živi u SAD, sada radi kao neka vrsta „advokatkinje” za roditelje koji su u sličnoj situaciji.

Sad radim kao advokat za roditelje sa decom sa problemom u razvoju, u odobravanju programa između tri i pet godina. Ja na tom poslu predstavljam roditelje i deo sam komisije koja odobrava program i novac. Pri tom, pred svaki taj sastanak imam kontakt sa roditeljima da im objasnim njihova prava i dužnosti, i da im objasnim sve rezultate testiranja. Ovo radim u Americi. Moj sin je imao problema kad je bio u tom periodu, a da bi postao advokat-roditelj, moraš da imaš fakultetsko obrazovanje i da imaš ili da si imao dete sa problemom u razvoju. To je na ugovor, ja radim prema potrebi, meni je to odgovaralo zbog dece da ne moram da radim stalno, radim samo u školsko vreme, i time se bavim zadnjih 12 godina (arheološkinja, 57 godina, iz Beograda).

U ovom konkretnom slučaju profesionalni angažman je čak bio uslovljen konkretnim iskustvom koje roditelj mora da ima da bi uopšte mogao da daje savete drugim roditeljima. Ovaj primer je, svakako, veoma zanimljiv, jer ukazuje na činjenicu da staranje u svojim različitim aspektima, koji između ostalog podrazumevaju i zastupanje ispred institucija sistema, podrazumeva i sticanje znanja i veština, koje se onda mogu profesionalizovati i olakšati rešavanje problema ljudi koji su u sličnim situacijama. Znači, staranje podrazumeva sticanje iskustva i znanja, ono nije samo emocija i niz aktivnosti vezanih za neke relativno jednostavne poslove. U suštini, kada je reč o negovanju bolesnika, staranje se odnosi na savladavanje veoma širokog spektra znanja vezanih za negu (od dijete do higijenskih uslova). Takođe, ono podrazumeva i psihološke veštine, koje se u porodici stiču i obavljaju spontano, ali koje u suštini imaju i svoju saznavnu, odnosno profesionalnu dimenziju. Oni koji su se dugotrajno starali o nekome stekli su znanja i veštine koje bi mogli upotrebiti i u drugim slučajevima, odnosno izvan svog najužeg porodičnog okvira. Deo rodne politika bi svakako trebalo da uzme u razmatranje ovaj aspekt staranja, i to uto-liko pre što je institucionalno staranje suočeno sa dubokom krizom. U nekim domenima, kao što je čuvanje dece, privatni aranžmani često podrazumevaju angažovanje žena-domaćica kojima je osnovno iskustvo bilo iskustvo podizanja vlastite dece i/ili unučića. Ipak, informalizacija staranja ima svoje opasnosti, pa bi daleko bolja strategija bila ona koja bi se zasnivala, s jedne strane, na **prepoznavanju i priznaju znanja i veština stečenih praksom staranja**, a s druge na formalizaciji kontrole i uvođenju standarda, kako ne bi došlo do zloupotreba ili štete proizvedene nemarom i neznanjem.

24. ETIKA STARANJA

U feminističkoj literaturi je široko zastupljena tzv. debata o staranju, i etici staranja, o tome da li su žene, i u kojoj meri, „bolje starateljke“ i da li im to daje neku moralnu prednost. U savremenim shvatanjima roda, ipak su uglavnom napuštena stanovišta o bilo kakvom „prirodnom“ predodređenju, i aktuelna orijentacija rodni politika u Evropi, na primer, ide upravo u pravcu uključivanja muškaraca u uloge staranja, a ne u izvlačenje „prednosti“ u korist žena zato što se bave staranjem više od muškaraca.

Nas je u ovom istraživanju interesovalo na koji način se diskurzivno povezuje **etika staranja sa životnom filozofijom**, i na koji način se diskurzivno **uobličava „prirodnost“ staranja** kao ženske funkcije. Kao što je pokazano, upravo je staranje, i to materinstvo, poslednji stub teze o „prirodnosti“ rodni razlika. Ipak, treba jasno odvojiti probleme etike staranja od staranja koje je nametnuto ženama, odnosno podrazumevajuće za žene. Dok mi u ovom pogledu zastupamo jasnu tezu o tome da je staranje o drugima normalan deo društvene egzistencije, da je ono etički imperativ i za pojedince i za porodicu, ali i za širu društvenu zajednicu, istovremeno smatramo i da je neophodno staranje i kao praksu, i kao odgovornost, proširiti u većoj meri na muškarce, sve do dostizanja **rodnog balansa**. Naturalizovani diskurs je nužno urođen i obrnuto.

U skladu s još uvek preovlađujućim „samo/žrtvujućim mikromatrijarhatom“ velika većina žena još uvek u staranju i kroz staranje o deci pronalazi svoj **smisao života**. Vidljivo je da to čine posebno one žene koje **nemaju druga polja samoaktuelizacije**, kao što je npr. neka vrsta kreativnog rada ili uspeh u profesiji. Žene koje to imaju spremnije su da kritički preispituju „dobit“ od materinstva:

Što se tiče davanja i uzimanja kad je moje dete u pitanju, moje dete je i dalje u fazi uzimanja, ja ne znam da li će u budućnosti stići neko davanje s njene strane, to me jako iscrplo, vrlo me iscrplo, možda je malo i njena priroda takva, tako da ja tu nisam uspela da dobijem energiju nazad, samo sam je dala. Možda nisam uspela da napravim tu neku interakciju pa bih možda u nekoj drugoj hipotetičnoj interakciji više dobila, ali ne osećam da sam dobila. Nisam izgubila, pošto je to verovatno imalo neki smisao, što sam davala, nije to gubitak, ali nisam imala feedback kakav bi mi bio potreban da bih imala osećaj svrhe, i da bih imala osećaj lekovitosti (doktorica nauka, 58 godina, iz Beograda).

Ovakva vrsta diskursa o materinstvu, kao jednoj vrsti „neizvesnog“ životnog projekta, otvoreno propitivanje „dobitaka i gubitaka“, **krajnje je netipična** za rodni diskurs u Srbiji, unutar koga su i same žene u najvećoj mogućoj meri zarobljene mitom o materinstvu kao smislom svog života. „Svetost“ materinstva je do maksimuma pojačana realnim „žrtvovanjem“, ali i repatrijarhalizacijom

i retraditionalizacijom javnih diskursa. Takođe, diskurs o materinstvu je povezan i sa idejom o potrebi rađanja dece „za naciju“, odnosno sa diskursom o „beloj kugi“ (Drezgić, 2010). Individualizacija žena je ideološki sputana upravo time što **ne postoji artikulacija diskurzivnog polja unutar kojega je moguće racionalno govoriti o „gubicima i dobicima“ materinstva**. Na individualnom nivou, ipak, postoje različite „strategije odbrane“, uključujući i one koje se odnose na opredeljivanje za mali broj dece ili odlaganje rađanja, sve do momenta kada je ono biološki skoro neizvodljivo.

Pored napred navedenog iskaza kojim se destabilizuje mit o materinstvu, urbane i obrazovane ispitanice i ispitanici destabilizuju i mit o primarnosti rodinskih i porodičnih veza i o staranju koje se unutar njih odvija, ističući **značaj prijateljskih veza** i razmene.

Pa evo šta sam dobila, dobila sam jedno zadovoljstvo u jednom prijateljskom krugu, mislim da me Bog podario prijateljima. Ako nešto imam, imam prijatelje. Neko bi možda počeo da preispituje koliki mi je ko prijatelj od tih deset u prvoj liniji i dvadeset i pet u drugoj, međutim ja se time ne bavim zato što ja prijateljstvo ne cenim po tome da li bi neko sutra dao život za mene, to su granične situacije i ja ne mogu život da merim po tome. Ali ljudi koji su mi lojalni kad mi je potrebno i kad imam krizu i opet ljudi kojima sam ja lojalna, to smatram prijateljima. I mislim da tu postoji razmena, mislim da dobijam time što ih imam, ne toliko što će oni meni nešto da daju, nego što ih imam. Oni su moja mreža, moj shield (psihološkinja, 58 godina, iz Beograda).

Staranje se, dakle, „**otprirodnuje“ (denaturalizuje)**, ono se odvajava od „prirodnih“, „krvnih“ veza i širi ka drugim ljudima, ali i ka široj zajednici (čovečanstvo), pa i prema prirodnoj sredini (eko-pokret). Žene koje rade u profesijama koje se odnose na staranje (medicinske sestre, učiteljice, profesorke, negovateljice, vaspitačice...) svojim staranjem obuhvataju još širi krug ljudi; one to čine svesno i izvlače svojevrsnu satisfakciju iz onoga što „daju“ drugima:

Da, staram se o svom detetu, o svojim prijateljima, o svojim roditeljima, o svojoj matičnoj porodici, o pacijentima, o kolegama, o prijateljima. Brinem, brinem o... da budem korisna, znači brinem, da... prosto kao i prema pacijentima. Znači, brinem o svima njima (medicinska sestra, samohrana majka, 44 godine, iz Beograda).

Mnogi ispitanici koji su imali iskustva sa staranjem u nekom velikom segmentu svog života, objašnjavaju **psihološke nagrade** koje imaju od staranja:

P: Kako je staranje o drugima oblikovalo Vaš život: šta ste dobili, a šta izgubili time što ste ulagali energiju i vreme u staranje o drugima?

O: Dobila sam jedno zadovoljenje u svojoj glavi. Dobila sam jednu pozitivnu misao o sebi. Da sam nekom bila korisna... Meni je uvek bilo žao ljudi koji su sebični zato što je to najpogubniji način da provede čovek život. To je najveća kazna za nekog ko je sebičan pa samo o sebi, pa samo o sebi i o sebi, to je naj... po meni najluzerskija varijanta života.

P: Šta je to što Vas najviše privlači u poslu koji radite?

O: ...ja sam korisna. Ja olakšam nekome bol, ja nekome ulepšam dan, ja nekome umanjim patnju. A mislim da čovek koji ne pomaže drugim ljudima ne može biti ni srećan. Za mene je to bar povezano sve, i sa sopstvenom srećom (medicinska sestra, samohrana majka, 44 godine, iz Beograda).

Slično, o **sreći koja proizilazi iz pomaganja** bespomoćnima govori i starija žena koja je negovala i svoje i suprugove roditelje i supruga, do smrti:

Pa znate šta, dužnost dece je da gledaju roditelje jer su roditelji gledali decu. A nisam se nadala nikome, nikim parama ni ničem, nego sam samo sretna bila što imam snage da mogu to da uradim i što, eto, kad uradim, vidim da sam nešto nekome pomogla, da mu je lakše i lepše kad ga okupaš, kad ga obučeš, kad mu daš da jede; osećaš se i ti lepše, jer je i njemu tako pored tebe lepše.

P: Znači to Vas je vodilo – saosećanje?

O: Da. Ta želja i volja da pomogneš drugome. Ne treba tu pare, ne treba tu ništa. Treba biti čovek; da stavi sebe u situaciju kako bi bilo njemu kad bi on pao u krevet, pa ga niko ne bi gledao. Znači, trebamo biti ljudi, trebamo se pomagati (domaćica, 71 godina, iz okoline Beograda).

Vrednost staranja na filozofsko-poetički način objašnjava jedna ispitanica, koja je po profesiji profesorka istorije:

Staranje o nekome je jedna prirodna pojava. Kada je neko nemoćan, bolestan i star, znači brineš o njemu. Pitanje je koliko to ljudi prihvate kao muku, obavezu, a koliko kao dar nekome. Ako prihvatiš kao neki dar, da nekome daruješ sebe da bi mu pomogao, onda je to nešto sasvim razumljivo u svakom pogledu. Ako misliš da je to neka muka, obaveza, onda nemoj da daruješ... ako daruješ sebe radi, radi nekog interesa, onda si više napravio štetu... ili daruj ili ne daruj... Ako daruješ sebe kao osoba koja hoće da pomogne, uvek dobiješ, nikada ne gubiš. Kad daruješ, kada voliš, kada si životan, kada voliš ljude, svet oko sebe, odmah dobiješ... Mi ovde živimo i došli smo na ovaj svet da bismo se starali o nekome, darivali ljubav i dobijali ljubav...

U ovom iskazu formulisana je etika staranja kao iskonska ljudska vrednost vezana za ljubav. Staranje, one o kojima se stara, kao i one koji se staraju o drugima treba „odbraniti“ u ime ljubavi, solidarnosti i smisla egzistencije. I

umesto da se ono što je bitno prilagođava onome što je nebitno, treba obrnuti prioritete i sagledati staranje i ekonomiju staranja kao centar reprodukcije ljudi, ljudskog društva, ljudske vrste i potvrđenih ljudskih vrednosti. Diskurs o staranju treba da preplavi javni diskurs, kako bi bio protivteža utilitarnom, ciničnom materijalističkom vrednosnom sistemu koji proizvodi „višak ljudi“.

Otprirodnjavanjem staranja prevazilazimo uske sebične, porodične i nacionalne okvire i uvodimo u svoj fokus brige čovečanstvo, planetu, prirodu, univerzum. Staranjem proširujemo sebstvo i ostvarujemo sreću. To su poruke onih koji svoj život grade na „staranju kao darivanju“.

25. ZAKLJUČAK

Diskurzivna analiza primenjena na kvalitativne odgovore imala je za cilj da mapira diskurse svakodnevnog života koji se odnose na staranje, praznine koje postoje u tim diskursima i način na koji ljudi formiraju objašnjenja i racionalizacije aktivnosti vezanih za staranje. Bilo je važno ispitati kako se diskurzivno uobličuju „životne filozofije“ oko staranja i u vezi sa staranjem. Cilj ovakvog pristupa je bio, da s jedne strane **dekonstruiše urođenost staranja**, a da, s druge strane, pokaže apsolutnu **centralnost** brige i staranja u svakodnevnom životu muškaraca i žena. Ovim smo želeli da na neki način promenimo perspektivu i da pokažemo da se u suštini ljudski život **primarno odvija u sferi staranja** i da je primarno obeležen staranjem, odnosno da je **ekonomija svakodnevnog života zapravo ekonomija staranja**.

Diskurzivno je pojam „staranja“ u našem jezičkom/kulturnom krugu još uvek vrlo malo u upotrebi. To je svakako u vezi sa izraženom **nevidljivošću praksi staranja**, odnosno sa nerazumevanjem da se radi o praksama koje su, ma koliko bile različite među sobom, u suštini samo različiti načini iskazivanja staranja. Na nivou jezika, u skladu sa ovom nevidljivošću, uočava se **odsustvo opšteprihvaćenog termina** koji bi obuhvatio mnoštvo različitih praksi staranja. Takođe, na nivou jezika i diskursa postoji i delimično **preklapanje pojmova „staranja“, „brige“ i „nege“**. Ovakva situacija je po sebi indikativna za veoma **nisku senzibilisanost** opšte populacije za probleme staranja. Staranje se odnosi i na aktivnosti (rad i ne-rad, kao što su komunikacija i igra) ali i na misli; ono obuhvata i aktuelno ponašanje i anticipiranje potreba drugog; i odgovornost i obavezu, kao i unutrašnju potrebu, koja proističe iz ljubavi, ali i iz osećanja dužnosti, koje je društveno propisano i očekivano, i najčešće duboko interiorizovano. Staranje može biti institucionalno i vaninstitucionalno, formalno i neformalno.

Osnovni nalazi ovog dela istraživanja su sledeći:

- > Staranje se **naturalizacijom staranja** brani kao ženska praksa, i u tome pomažu tzv. pozitivni stereotipi (žene su „po prirodi“ brižnije, nežnije,

osetljivije, bolje roditeljke i sl.). **Materinstvo** je centralna tačka „odbrane prirodnosti“ ženskog staranja.

- > Staranje je „**nevidljivo**“ najvećim delom čak i za same aktere staranja, kao i za „objekte“ staranja. Ne postoji diskurzivni prostor u koji se mogu smestiti veoma različite prakse staranja, ne postoje ni jezik ni znanje na nivou svakidašnjice koji objedinjuju veoma raznovrsne prakse staranja o deci, bolesnima, osobama sa invaliditetom, na jednoj strani, i aktivnosti povezane s dnevnom reprodukcijom članova domaćinstva (neplaćeni domaći rad).
- > Osnovni nosioci staranja, žene, uglavnom **ne umeju da opišu** svoje prakse staranja kao povezane, niti da jasno sagledaju veze između svojih aktivnosti staranja i drugih dimenzija sopstvenog života (uključujući položaj na tržištu rada, napredovanje u karijeri, umor, njihovo vlastito zdravstveno stanje i sl.).
- > Na mikro nivou staranje proizvodi **ključne razlike** u životima ljudi. S obzirom na veoma velike varijacije u potrebi za staranjem, obimu staranja i angažovanju različitih ljudi, individualni život može biti ili potpuno centriran na staranje ili veoma malo zavisn od staranja. Te razlike mogu biti tako velike da ponekad postaju **ključna determinanta** ne samo individualnog psihološkog stanja (zadovoljstva, nezadovoljstva) već i društvenog položaja pojedinke ili pojedinca (uspeh u profesiji, mogućnost zarađivanja, bogatstvo, ugled i sl.). Ove razlike, kao što je pokazala kvalitativna analiza, često nadjačavaju rodne razlike, jer pritisak i potrebe proizvode situacije u kojima rodne razlike postaju irelevantne.
- > Staranje se, **u skladu sa rodnim ulogama**, diferencira kada je reč o ženama i muškarcima. Muškarci svoju ulogu „staratelja“ doživljavaju prvenstveno kao ulogu „izdržavaoca“, tj. onog ko više finansijski doprinosi porodici, dok žene svoju ulogu staranja doživljavaju prvenstveno kao „brigu“ i negu.
- > Staranje je vidljivije kada se obavlja u javnoj sferi, odnosno kada je **profesionalizovano i plaćeno**. Bez obzira na to što u realnom životu veliki deo staranja u okviru porodice i domaćinstva ne zaostaje u kvalitetu usluga za staranjem koje je profesionalizovano, ono se na nivou svakodnevice, usled diskurzivne praznine, ne doživljava, ne percipira i ne priznaje kao skup znanja i veština koje nadilaze „prirodnu predodređenost“ žena da budu dobre starateljke.
- > Staranje se obavlja iz različitih **razloga**. U praktičnoj etici staranja su kod različitih ljudi različito zastupljeni pragmatizam i idealizam, običajnost i svestan i promišljen stav altruizma. Linije društvene diferencijacije, između ostalog rodno, klasu/sloj, obrazovanje i sl., teško je povezati s motivima, teško je uočiti relevantne obrasce, što znači da se pre svega radi o personalnim i psihološkim faktorima.
- > U velikom broju slučajeva staranje donosi veoma visoke **intrinzične nagrade** za staratelje, naročito kada je reč o staranju o deci. Ukoliko se

ne odgovori adekvatno i požrtvovano na potrebe bliskih ljudi, naročito starih i bolesnih roditelja i rođaka, javlja se osećanje krivice.

- > Zgusnute i relativno dugotrajne situacije snažnog konflikta uloga između profesionalne/radne uloge i staranja o drugima (o deci, bolesnima, starima), imaju vrlo **negativne posledice** na starateljke/staratelje, kao što su zanemarivanje vlastitih potreba, razboljevanje, odustajanje od karijere ili zaposlenosti, nedostatak slobodnog vremena i sl.
- > Usled procesa raz-razvoja koji je udružen s populacionom krizom, Srbija je suočena s **krizom staranja**, koja podrazumeva hroničan nedostatak materijalnih i ljudskih resursa za adekvatno staranje o onima kojima je staranje potrebno. Kao ublažavajući faktori ovakve situacije, javljaju se, paradoksalno, visoka nezaposlenost žena, pa i muškaraca, što oslobađa njihove resurse za staranje o zavisnim članovima, naročito starim, i snažan familijarizam, odnosno visoko vrednovanje porodice.
- > Kriza staranja, kada je reč o starijim generacijama, izrazito je potencirana procesom **emigracije** mladih generacija.
- > Najdrastičniji **institucionalni aspekt krize** staranja predstavlja korupcija u zdravstvu, koja ne samo što potencira i reprodukuje društvene nejednakosti već i kreira intenzivan osećaj bespomoćnosti i gubljenja poverenja.
- > U samoj **etici staranja** dolazi do pomeranja od tradicionalnih vrednosti ka postmaterijalističkim vrednostima. Postoje stavovi u kojima se staranje brani u ime ljubavi, solidarnosti i smisla egzistencije. U ovakvoj perspektivi ne postoji „višak ljudi“, koji je karakterističan kao fenomen za raz-razvoj. Naprotiv, staranje i ekonomija staranja se sagledavaju kao centar reprodukcije ljudi, ljudske vrste i potvrđenih ljudskih vrednosti.
- > Diskurs o staranju treba da preplavi javni diskurs, kako bi bio **protivteža** utilitarnom, ciničnom materijalističkom vrednosnom sistemu koji proizvodi „višak ljudi“. **Otprirodnjavanjem** (denaturalizacijom) staranja mogu se prevazići uski, sebični, individualni, porodični i nacionalni okviri i uvesti u fokus „brige“ i staranja: čovečanstvo, planeta, priroda, univerzum.

V DEO

LEKCIJE I IZAZOVI

26. OD MIKROEKONOMIJE DOMAĆINSTVA DO MAKROEKONOMIJE DRUŠTVENE SOLIDARNOSTI?

Diskurzivna analiza pokazuje da je veliki deo svakodnevnog života zapravo ono što je izvan rodnosti ili osvešćene rodnosti. Solidaristička priroda porodičnog života, čak i uz promene koje se dešavaju kada se poredе različite generacije, konstantno omogućuje tok dobara, usluga i resursa od jedne do druge osobe u porodičnom domaćinstvu, pri čemu se gubi ideja o posebnosti, različitosti ili suprotstavljenosti interesa. I dok u izvesnom broju slučajeva rigidno patrijarhalno ustrojstvo doprinosi pojačanoj eksploataciji žena, u drugim slučajevima podela rada i odgovornosti po polu ne podrazumeva „izrabljivanje” jedne ili druge strane, već način funkcionisanja koji **omogućuje preživljavanje celine**, a naročito njenih najslabijih karika (dece, starih, bolesnih, zavisnih). Ili, kako je to iskazala jedna ispitanica odgovarajući na pitanje ko je brinuo o bolesnim članovima porodice: „*Mi tako živimo svi zajedno, da smo brinuli jedni o drugima...*”

Diskurs o domaćinstvu je unutar rodniх politika izrazito ekonomistički i najčešće koncentrisan na „merljivost”: prihoda, vremena, imovine. Kvalitativna analiza domaćinstava i načina na koji ona funkcionišu otkrila je, međutim, da iz perspektive svakodnevnog života i njegove smeštenosti unutar matrice koja je prikazana na početku, rodnost deluje, i to ograničeno, pre svega „ka unutra”, ali je „ka spolja” u velikoj meri isposredovana porodičnom pripadnošću. Ka „unutra” ona deluje kroz podelu rada u domaćinstvu, a „ka spolja” je njeno ispoljavanje u velikoj meri određeno klasnom/slojnom pripadnošću porodice. „Ka unutra” čak ni najobrazovanije žene nisu „oslobođene” prinude svoje rod-

nosti, u smislu obavljanja neplaćenog domaćeg rada. Ali, „ka spolja” značaj rodnosti je sekundaran u odnosu na značaj slojne/klasne pripadnosti – dobijanje posla više zavisi od socijalnog i ekonomskog kapitala porodice nego od rodne pripadnosti, što ne znači da žene nisu diskriminisane na tržištu rada. Ali, pritisak diskriminacije koju one trpe je više uslovljen visokim stopama opšte nezaposlenosti nego njihovom rodnošću.

Međutim, i pored svojevrstne „uređenosti” rodnog režima ili klasno/slojne strukture, na mikroekonomiju domaćinstva u velikoj meri deluju **situacioni faktori**, različite konstelacije pozitivnih i negativnih društvenih i individualnih „činjenica”. Ono što određuje položaj individue u mikro sferi ne zavisi samo od pripadnosti rodu, već od kompleksne konstelacije u domaćinstvu/porodici, od starosti, životnog/porodičnog ciklusa, od ekonomskih resursa kojima domaćinstvo raspolaže i različitih situacionih faktora, pa i od karakteristika lokalnog i šireg društvenog okruženja. Kao posebno zanimljivi mogu se istaći sledeći uvidi:

- > Životni standard domaćinstava, njihov celokupan socio-ekonomski položaj je rezultat **višegeneracijske akumulacije**, pri čemu usled dugotrajno niskog fertiliteta dolazi do izvesnog **zgušnjavanja benefita** u najmlađim i najmalobrojnijim generacijama. Ako bi se poredili efekti višegeneracijske akumulacije sa efektima, na primer, zarada sadašnjih generacija, jasno bi prevagnuo značaj višegeneracijske akumulacije.
- > **Međugeneracijska solidarnost** je veoma izražena, pa čak ima slučajeve da generacije pradede i prababa pomažu mlađim članovima.

P: Od čega živite?

O: Pazi, od svega pomalo: i od dodatnog rada, muž radi, naše dve plate, živimo od dve plate, ulete po nekad baba i deda iz inostranstva i to je to. Ima i od roditelja, ali... Mi svi zajedno. Tridesetak odsto su roditelji i tridesetak su baba i deda i mi smo onih 40%. Bez šale, daju i moji roditelji, daju i njegova majka i baba i deda (medicinska sestra iz Beograda, 29 godina).

Ovaj paradoks proizilazi iz relativno stabilnih izvora prihoda preko penzija, kao i iz prethodno akumuliraniх resursa kod najstarijih generacija. „**Prelivnjenje**” među generacijama je dominantno u pravcu od starijih ka mladima, a ne obrnuto (Caldwell, 1976, teorija međugeneracijskog toka dobara). Ulaganja u mlađe generacije tako postavljaju ograničenja za povećanje rađanja.

- > **Diversifikacija prihoda, i uopšte resursa**, veoma je izražena. Preživljavanje u „tranziciji” zahteva širenje lepeze izvora prihoda, uključujući proizvodnju hrane, roba i usluga u domaćinstvu i neformalnoj ekonomiji, kao i pojačano korišćenje socijalnog kapitala, pri čemu se društvo u suštini sve više deindustrijalizuje, informalizuje i deinstitucionalizuje. Posebno važna činjenica je visok stepen zastupljenosti **proizvodnje hrane za vlastite potrebe**.

- > Prethodni sistem, socijalizam, preko izraženih egalitarnih mera, omogućio je velikom delu stanovništva dobiti koje su još uvek veoma delatne, a iskazuju se pre svega u **posedovanju stanova i kuća, odnosno nekretnina**.
- > Dominantne strategije domaćinstava su vezane za **ulaganje u nekretnine** iz nekoliko razloga: moguće je ulaganje vlastitog rada, kao i organizacija „moba“, razmena, čime se stvara kapital u visini koju je uglavnom nemoguće zaraditi ili uštedeti; ulaganjem u nekretnine se omogućuje stambeni prostor za mlađe generacije, i time obezbeđuju briga i staranje za starije; ulaganje u nekretnine omogućuje povećanje kvaliteta života na najdirektniji način; ono je relativno najsigurnije u društvu „haosa“ i kontinuiranoj „krizi“. Druga ključna strategija domaćinstava je vezana za **školoвање dece**.
- > Upravo zbog još uvek veoma velikog značaja **fizičkog rada**, kao i zbog snažne patrijarhalne ideologije, rodni odnosi su u velikoj meri zadržali asimetričnost u privatnoj sferi. Ta asimetričnost, međutim, ne znači nužno nejednakost, odnosno ona varira u zavisnosti od porodice.
- > Veza između ekonomskog statusa domaćinstva i **mikrolokaliteta** je veoma izražena; mikrolokalitet određuje ekonomske šanse i pojedinaca i domaćinstava. Na nivou lokalne zajednice, sasvim u skladu sa razvojem i opštom „feudalizacijom“ odnosa u javnoj sferi, zavisnost pojedinaca i domaćinstava od lokalnih mreža moći je veoma izražena i u vezi sa stranačkim podelama.
- > Visok stepen zavisnosti od političkih elita, svojevrsna refeudalizacija Srbije, utiče na povećano angažovanje porodice i domaćinstva u **izgradnji socijalnog kapitala**, i to pre svega putem učlanjivanja u političke stranke.
- > Izražen **tradicionalizam i patrijarhalnost** odnosa u ruralnim sredinama predstavlja glavnu prepreku razvoju ruralnih područja, jer onemogućuje biološku reprodukciju stanovništva na selu, kao i modernizaciju seoskih sredina, pa time i bilo kakav ekonomski razvoj.
- > **Proizvodnja hrane** za vlastitu upotrebu je u porastu i omogućuje donjim slojevima, tj. onima koji kombinuju proizvodnju hrane sa drugim izvorima prihoda da imaju stabilne uslove egzistencije i relativno zadovoljavajući standard čak i u uslovima veoma visoke nezaposlenosti, odnosno niske plaćenosti. Ta činjenica pomaže i održanju **mita o „zaposlenosti“**. Nastavlja se **„polutanstvo“** kao fenomen koji je bio veoma raširen u socijalizmu i podrazumevao izvore prihoda iz poljoprivrede i industrije. „Polutani“ su **najfleksibilnija radna snaga**, koja, zahvaljujući specifičnim uslovima vezanim za male poljoprivredne posede, može da opstane u veoma nepovoljnim ekonomskim uslovima, pa čak i da napreduje pod tim uslovima. Međutim, kako je njihova strategija dominantno **strategija konzervacije**, oni su ujedno i glavna prepreka modernizaciji Srbije.

- > Osnov života u domaćinstvu i porodici predstavlja **solidarnost**, a ne konfrontacija. Izrazita okrenutost porodici, kao osnovnoj jedinici preživljavanja, nužno vodi jačanju unutarporodičnih veza i porodične lojalnosti, pa i porodičnom egoizmu, pri čemu se interesi „moje porodice“ uvek stavljaju iznad interesa ostalih. U spoljašnjoj sredini potrebe individualnih članova domaćinstava se ostvaruju pre svega oslanjanjem na pomoć koja počiva na porodičnom socijalnom i ekonomskom kapitalu.
- > Porodice su orijentisane na zadovoljenje potreba najmlađih generacija, i postoji raširen fenomen **„žrtvovanja za decu“**, i među ženama i među muškarcima. Ipak, ove „žrtve“ imaju različite izraze u jednom i drugom slučaju. Žene se pre svega „žrtvuju“ obavljajući domaće poslove, a muškarci pokušajem dodatnog zarađivanja. Ali žene i muškarci dele visoku posvećenost porodici i deci.
- > Obrazovanje dece je neupitna strategija, i kada je reč o muškoj i kada je reč o ženskoj deci. Međutim, roditelji se nalaze u **„makazama“**, jer je obrazovanje sve skuplje, a mogućnosti zapošljavanja neizvesne. Sa stanovišta mikroekonomije domaćinstva ulaganje u obrazovanje dece dostiže tačku na kojoj je racionalnost te strategije dovedena u pitanje.
- > Veliki broj porodica, naročito onih koje imaju nizak socijalni kapital (kao što su to poljoprivrednici ili radnici), favorizuje **odlazak dece u inostranstvo** jer ne vide budućnost dece u Srbiji.
- > Ekonomska „kriza“, izražena pre svega u visokom stepenu nezaposlenosti, uslovljava je kod nekih porodica intenzivno korišćenje svih ljudskih resursa koji su na raspolaganju, dok je kod drugih izazvala „prepuštanje“. Koja će od ovih strategija prevladati zavisi pre svega od nivoa obrazovanja, starosti i lociranosti.
- > **Klasna reprodukcija** domaćinstava je veoma visoka. Vertikalna pokretljivost se uglavnom povezuje sa emigracijom ili političkom promocijom.
- > U svesti ljudi su veoma živa različita **„nasleđa“ iz socijalizma**, uključujući i potpuno normalizovanje modela „dvostruke zaposlenosti“ žena. Muškarci i žene imaju sličan odnos i prema poslu i prema porodici, što potvrđuje da patrijarhalna ideologija ima za cilj pre svega **kontrolu žena**, a ne „domestifikaciju“ žena, što bi i bio nemoguć i neostvarljiv projekat.
- > U domaćinstvima raste udeo svih poslova koji se obavljaju **„zajedno“**, a naročito povećanje učešća onih aktivnosti koje su vezane za roditeljstvo. Opšti utisak je da porodica postaje izuzetno važno „sklonište“ upravo za muškarce, te da oni pokušavaju da „pronađu svoje mesto“, s obzirom na njihovu dugotrajnu „odsutnost“ u patrijarhalnom tradicionalnom modelu.
- > Porodice koje su pored svih pojačanih zahteva za preživljavanje izložene i **dodatnom teretu nege, lečenja, zbrinjavanja, staranja** nalaze se pod veoma velikim opterećenjem i nemaju odgovarajuću institucionalnu podršku. One na ove situacije najčešće odgovaraju pojačavanjem unutrašnje solidarnosti.

- > Postoji veoma veliko raslojavanje pojedinaca i porodica i domaćinstava s obzirom na to u kojoj meri su članovi izloženi **obavezama vezanim za staranje**. Osobe koje nose teret staranja u većem delu svog života, a to su uglavnom žene, ne mogu adekvatno da iskoriste svoje potencijale na drugim planovima. One su često uvučene u krug siromaštva ili socijalne deprivacije. Potreba za staranjem i obavljanje staranja, dakle, **pojačavaju socijalne nejednakosti** među domaćinstvima i individuuama, ali zbog prirode „raspršenosti” i nevidljivosti „bliskih stvari”, staranje ostaje izvan racionalnih i konstruktivnih socijalnih i rodni politika.

U momentu kada se na globalnom nivou uveliko razmatraju mogućnosti društvene i solidarističke ekonomije, kojima cilj ne bi bio profit, već zadovoljenje potreba ljudi, pitanje koje smo mi postavili jeste da li se, i na koji način, neke lekcije s mikro nivoa mogu ekstrapolirati na makro nivo ekonomije? Ovo veoma složeno pitanje je ovde nemoguće elaborirati. Ali, samo kao naznaka za moguća buduća razmišljanja, treba reći da postoji dvostruki odgovor. S jedne strane, jačanje porodične orijentacije u ekonomiji preživljavanja, u periodu raz-razvoja, vodi **destrukciji društvenosti, destabilizaciji institucija, porodičnom egoizmu**. S druge strane, **jačanje solidarnosti i razmene unutar porodice** i socijalnih mreža **čuva jezgro društvenosti**. Na neki način racionalne porodične strategije ubrzavaju kolaps jednog stanja, ne čak više ni sistema, već stanja. A s druge strane, novi odnosi u porodici formiraju i svest i navike koji su **sve bliži modernosti** ili su već u velikoj meri moderni. Promena svesti, tako, započinje promenama u porodici, i taj proces je, kao što je objašnjeno, nezaustavljiv. Ono što mikroekonomija domaćinstva može da ponudi makroekonomiji jeste upravo **lekcija o staranju zasnovanom na solidarnosti**.

27. NOVE/STARE VULNERABILNOSTI

U rodni politikama poslednjih godina se vrlo veliki naglasak stavlja na vulnerabilne grupe, a naročito na **višestruko vulnerabilne grupe**. Iako je nesumnjivo ovo pitanje veoma značajno i na njemu se poslednjih godina u Srbiji dosta radilo, naročito kad je reč o ruralnim ženama, ovo istraživanje baca donekle novu sliku i na pitanje vulnerabilnosti i vulnerabilnih grupa.

Pre svega, iz anketnih istraživanja koja su zasnovana na reprezentativnom uzorku, po prirodi stvari, višestruka marginalnost najčešće izostaje. Tako da je vidljivost problema vulnerabilnosti u ovom istraživanju bila moguća preko kvalitativnog dela istraživanja. Iako je ovom prilikom izostalo targetiranje nekih delova populacije, kao što su Romkinje, nesumnjivo je da mere usmerene na poboljšanje njihovog položaja jesu jedan od velikih izazova rodni politika u Srbiji.

Međutim, kako je ovo istraživanje velikim delom bilo fokusirano na staranje, ono je otkrilo duboku i veoma važnu vezu **između staranja i vulnerabilnosti**. Naime, ne samo da se staranje obavlja prema nekim vulnerabilnim grupama (osobama sa invaliditetom, npr.) već ono **proizvodi vulnerabilnost** onih koji se staraju, za šta su dobar primer samohrani roditelji. Ta vulnerabilnost ne podrazumeva samo ekonomsku već i psihološku i socijalnu vulnerabilnost. Ovo je utoliko izraženije ukoliko je viši stepen siromaštva, individualnog i kolektivnog. Staranje kao proces koji je izuzetno zahtevan i usko povezan s nepovoljnim ekonomskim položajem starateljke, koja ne ulaže svoje vreme i energiju na „profesionalnu stranu”, tj. u pravcu poboljšanja svog položaja u ekonomskoj sferi jer joj se resursi troše na staranje, takođe je i proces koji je povezan s **„vulnerabilizacijom”** onih o kojima se stara: decom samohranih roditelja i decom uopšte, starima, bolesnima, osobama sa invaliditetom. Dakle, u meri u kojoj staranje nije društveno podržano, i u meri u kojoj ono zarobljava individualne potencijale staratelja/ki, ili kao što je rekla jedna samohrana majka – stvara **„neiskorišćeni potencijal”**, u toj meri su i staratelji i oni o kojima se stara podložni „vulnerabilizaciji”.

Ovaj zaključak istraživanja, iako može izgledati isuviše apstraktno i filozofski, u suštini ima svoje praktične implikacije. Naime, može se opravdano postaviti pitanje da li je najbolji pristup u rodni politikama onaj koji se bavi „vulnerabilnim grupama” ili onaj koji bi se bavio **činocima koji dovode do vulnerabilnosti**, među kojima je i staranje. Prvi pristup ima mnogo dobrih strana: on povećava vidljivost tih grupa, daje im pravo „glasa”, omogućuje im da se organizuju, da uđu u partnerstvo sa institucijama preko svojih predstavnika/ca itd., povećava njihovu pregovaračku moć. S druge strane, ovakav pristup nužno stvara višeglasje, koje neretko prerasta u kakofoniju, u „šum”, u takmičenje oko toga „ko je više vulnerabilan”, u jačanje mentaliteta „žrtve” i stvaranje atmosfere pasivnog očekivanja i prebacivanja odgovornosti na druge. Međutim, ako bi se kao pristup primenio pristup „vulnerabilizacije”, onda bi se značajno promenila perspektiva. Naime, „vulnerabilnost” u suštini nije – i ne treba da bude tretirana kao – **trajna dispozicija** jer bi se time ona proglasila „večitom” i „nerješivom”, i do maksimuma bi se dovela **stigma**, što je uvek kontraproduktivno. „Vulnerabilizacija” bi, s druge strane, mogla da označi **podložnost procesima koji stvaraju vulnerabilnost individue i/ili grupe**, ali koji nemaju karakter „trajnosti”, čak i kada se radi o trajnim biološkim, fiziološkim dispozicijama kao što su rasna pripadnost, starost ili invaliditet. Vulnerabilizacija bi, naime, označila proces kao problem, ali ne bi proglasila one koji potpadaju pod taj proces za „trajni problem”.

Sledeći ovu logiku, naše istraživanje je otkrilo više procesa i činilaca koji su do sada bili manje ili više skrajnuti, a koji proizvode vulnerabilnost, manje ili više trajnu, i različite negativne posledice koje su s njom u vezi. Pomenućemo neke najznačajnije:

- > Proces intenzivnog **starenja stanovništva** proizvodi vulnerabilnost velikog dela populacije koja se nalazi u kategoriji „starih“. Ali, vulnerabilnost starih je samo deo problema, drugi deo je **neiskorišćenost potencijala starih** (znanje, iskustvo, radne sposobnosti...).
- > Proces **emigracije sa sela**, naročito mladih žena, proizvodi vulnerabilnost seoskih područja, njihovu demografsku i društvenu „zapuštenost“. Ali, ta emigracija je i sama proizvedena izrazitom **patrijarhalnošću i nerazvijenošću** seoske sredine.
- > Proces nestabilnosti braka i partnerstva proizvodi **vulnerabilnost samohranih roditelja** i njihove dece. Ali, samohranost je proizvedena iz nedovoljnim preuzimanjem **odgovornosti očeva** za decu, kao i sramotnim odnosom države prema samohranim roditeljima.
- > **Kriza institucija staranja** proizvodi vulnerabilnost dece, starih, bolesnih, invalida... Ali, i promena vrednosti kao i pritisak okruženja (fleksibilizacija rada!) proizvode promenu odnosa prema starima.

U krajnjoj liniji, moglo bi se reći da **raz-razvoj proizvodi vulnerabilnost „viška ljudi“**.

Ova promena perspektive, naravno, ne znači da više nema smisla govoriti o specifičnim vulnerabilnim grupama, ali treba istaći pretpostavku da su jasni procesi koji proizvode vulnerabilnost i da ona treba da se sagleda pre kao neko „međustanje“ nego kao krajnji ishod, kao nešto što je zaleđeno u svojoj Drugosti.

Istraživanje je otkrilo da postoje grupe o kojima se do sada nije dovoljno razmišljalo u domenu rodne politike, ali koje jesu vulnerabilne u postojećim društvenim uslovima i čija **vulnerabilnost sledi logiku rodosti**, odnosno čija je vulnerabilnost posledica postojećeg rodnog poretka. Prva takva grupa je grupa **mladih muškaraca**, koja je i socijalno i kulturalno veoma „zapuštena“ i često prepuštena spontanoj socijalizaciji „ulice“, „kafića“, medija i novih tehnologija. Druga grupa koja je vulnerabilna mada ne i dovoljno prepoznata kao takva, jer je sve manje bitna u društvu velikog „viška ljudi“, jeste **grupa bolesnih** i onih koji su etiketirani kao bolesni. Iako, je na primer, kampanjama oko AIDS-a posvećeno mnogo pažnje, ni približno toliko pažnje nije posvećeno kampanjama nestigmatizacije i humanijeg odnosa prema onima koji su bolesni od različitih drugih „teških“ bolesti. Rodni aspekti ovog problema su gotovo nepoznati, ali se daju naslutiti. Treću zanimljivu i u velikoj meri nevidljivu grupu vulnerabilnih, i to žena, čine žene koje na prvi pogled pripadaju urbanoj srednjoj klasi, ali koje su u procesu tranzicije **deprofesionalizovane i nezaposlene**, i koje su izvan bračnih i partnerskih odnosa, dakle, ne uživaju patrijarhalnu privilegiju „udatosti“, a koje su uz to često i **samohrane majke**. Petu vulnerabilnu grupu predstavljaju **homoseksualci i lezbejke** koji ne mogu da ostvare prava vezana za zajednički život i roditeljstvo. Ovim vulnerabilnim grupama svakako se mogu dodati **stari, osobe sa invaliditetom, Romi**, oni za koje „društvo“, odnosno „država“, do sada nije dovoljno učinilo.

U društvu u kom je raz-razvoj dominantan pravac razvoja, „višak ljudi“ je veoma veliki. Postoji granica iza koje velika većina stanovništva postaje „vulnerabilna“, jer samo manjina predstavlja one koji su „dobitnici tranzicije“. Zato je pitanje u kojoj meri ima smisla povećavati broj „vulnerabilnih grupa“, ili raditi na njihovom „usitnjavanju“ i „egzotizaciji“ kako bi se pažnja stalno usmeravala na nešto novo. Umesto toga, možda je produktivniji pristup upravo onaj koji se zasniva na **razumevanju procesa vulnerabilizacije**, ili rekli bismo, marginalizacije. Postoji tačka u razvoju – a vrlo je verovatno da je upravo ovaj moment ta tačka – kada je daleko produktivnije **aglašavati povezanost različitih oblika vulnerabilnosti, marginalizacije, diskriminacije** i insistirati na „velikoj slici“. A ta „velika slika“ otkriva veliku međusobnu povezanost, međuzavisnost i potrebu za jačanjem solidarnosti.

28. IZAZOVI ZA RODNE POLITIKE: NEKE OSNOVNE KOORDINATE

Pored čitavog niza specifičnih nalaza koji mogu biti primenjeni u različitim aspektima rodne politike, ovde ćemo ukazati i na nekoliko pravaca u kojima bi trebalo da se dalje razvijaju rodne politike u Srbiji, kako bi se ubrzao ne samo put do rodne jednakosti već i sam razvojni proces.

- > Pre svega, u situaciji u kojoj je veliki deo stanovništva „višak ljudi“ jer se „ne uklapa“ u nametnute obrasce neoliberalne globalizacije, sve javne politike, pa i rodne politike, treba sagledavati u **kontekstu celine društva**, uz zalaganje za rešenja koje doprinose maksimalnoj dobrobiti celokupnog stanovništva, a ne pojedinačnih grupa. Važno je jačati linije **solidarnosti i saradnje**, umesto takmičarskog odnosa oko ograničenih resursa. I diskurzivno i realno, potrebno je ukazivati na obrasce razmene, povezanosti, solidarnosti, pomoći, koji postoje u društvu i omogućuju njegov opstanak. Promena paradigme u tom smislu predstavlja neophodan uslov za pronalaženje razvojnih alternativa koje će proširiti emancipatorske potencijale za veliku većinu ljudi.
- > Razvoj je potrebno sagledati u kontekstu **kvaliteta života**, kao cilj koji vodi povećanju kvaliteta života, a ne kao sredstvo za „ekonomski rast“, koji će sam sebi biti cilj. Kvalitet života je moguće razložiti na nekoliko bitnih determinanti, koje su kontekstualno definisane, ali u načelu slede nekoliko linija, među kojima su najosnovnije mir, sigurnost, hrana i zdravlje. **Politike rodne ravnopravnosti** je potrebno interpretirati i sprovesti **kao razvojne politike** koje su i diskurzivno i realno **neodvojive od razvoja i opšteg blagostanja**. U tom cilju je potrebno da se i ove politike oslobađaju naslaga razvojnih modela i prototipa nastalih na razvijenom „Severu“, i da se, umesto toga, prilagode kontekstu društva koje prolazi kroz raz-razvoj i upravo zbog toga ima **otvorene** različite razvojne mogućnosti.

- > Istraživanje je otkrilo veoma veliku skrajnutost problema staranja, koje se i u svakodnevnom životu i u diskursima svakodnevice, ali i u različitim javnim politikama tretira **fragmentarno i ad hoc**. Time se ne samo ograničava domet realnog rešavanja **krize staranja**, čiji je najveći teret prebačen na žene, već se i proizvodi nepotrebna birokratizacija, tehnokratizacija „rešenja“ za pojedine „vulnerabilne“ grupe ili delove populacije (deca, stari, socijalno ugroženi i itd.), koja dodatno otežava pristup resursima onima kojima su oni najpotrebniji. U visoko korumpiranim društvima kao što je srpsko rodne i druge javne politike treba da budu prilagođene kontekstu, sa jasnim ciljem da jačaju one koji su ugroženi, uz maksimalno smanjivanje posredništva i pojednostavljivanje procedura.
- > **Senzibilisanost javnosti za pitanje staranja** je izuzetno niska, čime su čitavo ogromno polje socijalnog i ekonomskog života, kao i oni (pre svega žene) koji se prvenstveno njime bave, gurnuti na margine. Neophodno je ne samo senzibilisati široku javnost (i žensku javnost posebno) za probleme staranja već i podsticati kampanje, istraživanja, treninge, stvaranje indikatora i sl. koji bi omogućili svestran i sveobuhvatan pristup problemu staranja. Iznad svega, važno je u centar staviti „**ekonomiju staranja**“ jer je ona zapravo **ekonomija opstanka** i proizvodnje društvenosti.
- > Analiza porodice i domaćinstva kao i njihovih strategija preživljavanja pokazala je da su oni prevashodno vezani za **proizvodnju hrane**, pogotovu kada je reč o donjim slojevima. Kako je pitanje „**suvereniteta hrane**“ jedno od ključnih razvojnih pitanja, pogotovo u uslovima međunarodne „ekonomske krize“ i oskudice hrane, neophodno je da razvojna strategija Srbije sledi logiku koja se već uspostavila na mikro nivou, i da je podrži. Rodni aspekti ovakve razvojne strategije su takođe veoma jasni; oni podrazumevaju, pre svega, povezivanje razvoja seoskih područja sa intenzivnim **osnaživanjem seoskih žena** i ubrzanom modernizacijom sela.
- > Istraživanje je na mnogo nivoa pokazalo da je neophodno da se rodne politike zaista shvate kao „rodne“, a ne kao one koje su isključivo usmerene na žene. Evidentno je da je „tranzicija“ potencirala „**krizu maskuliniteta**“, kao što je i repatrijarhalizacija pojačala pritisak na muškarce da budu „hranioci porodice“. **Mladi muškarci** su pogotovo izloženi pritisku prevelikih očekivanja i imaju jako osećanje **frustracije** zato što **ne uspevaju da se ukllope u ovakve rodne stereotipe**. Zato je neophodno da se rodne politike u mnogo većoj meri usmere na muškarce i na njihovu senzibilizaciju za pitanja rodnosti. Visoka cena koju mladi muškarci plaćaju u obliku nezdravih životnih stilova i sklonosti nasilju povezana je s niskim nivoom rodne osvešćenosti.
- > Rodne politike treba da se usmere na **promenu diskursa o rodnosti**, uključujući i diskurse o rodnoj jednakosti, staranju, nasilju nad ženama, homoseksualnosti. Međutim, promena diskursa nije svodiva na

jednostavne javne kampanje, već podrazumeva **razumevanje diskurzivnih obrazaca** koji već postoje u određenom kontekstu. U Srbiji je metadiskurs o rodnosti fokusiran na konflikt i nerazumevanje, a ne na povezanost i solidarnost među rodovima. Ove obrasce je neophodno promeniti, kao i obrasce negativnog formatiranja „emancipacije žena“ i „feminizma“.

- > Najveći razvojni izazovi Srbije vezani su za **opstanak sela** i poljoprivrednu proizvodnju kao i za **nepovoljan populacioni razvoj**, koji i sam predstavlja ozbiljnu prepreku za ekonomski razvoj. Oba ova ključna razvojna pitanja su **duboko urođjena**.

SAŽETAK

1. O RODNOM BAROMETRU 2012.

Istraživanje Rodni barometar je prvi put u Srbiji sprovedeno 2006. godine, kao prvo istraživanje koje se bavilo kompleksnom analizom svakodnevice iz rodne perspektive (http://www.awin.org.rs/sites/default/files/RODNI_BAROMETAR_2006). Ovo istraživanje pokušava da ode korak dalje u odnosu na prethodne Rodne barometre u regionu (u BiH 2003, u Crnoj Gori 2008. i u Srbiji 2006. godine) i da utre put jednoj novoj vrsti razumevanja i konsenzusa, koja bi se mogla označiti kao **postmaterijalistička, postkonfliktna, postindustrija-listička, postneoliberalna vizija harmoniziranja odnosa između muškaraca i žena, ili rodne (i svake druge) inkluzije**. Polazna tačka za ovakvu viziju je stanovište da **su muškarci i žene podjednako urođjeni**, odnosno da je njihovo razrođjavanje, ili oslobađanje od roda, rodne determinisanosti, uslov njihove individualne celovitosti i uspostavljanja skladnih odnosa i sa (drugim) muškarcima i (drugim) ženama, odnosno s ljudima uopšte, pa i s prirodom u njima samima i oko njih. **Rodnost istovremeno treba i priznati, uvažiti, ali i dekonstruisati i nadići**. U Srbiji je još uvek veoma važno dokazivati da je rodnost bitna, ali je, isto tako, važno i razumeti da je rodnost, kao i drugi društveni identiteti, i sama pre svega ograničenje koje sputava ispoljavanje individualnih različitosti i mogućnosti.

2. METODOLOŠKI PRISTUP

Istraživanje je koristilo kvantitativnu i kvalitativnu metodologiju kao komplementarne:

1. anketno istraživanje je pokrivalo različite aspekte svakidašnjeg života;
2. kvalitativni metodi su uključivali: fokus grupe (22), intervju (32), posmatranje sa učestvovanjem, lične arhive).

Anketa je obuhvatila reprezentativni uzorak za populaciju 20-50 godina, čime je omogućena uporedivost s podacima iz ankete 2006. Ovakav uzorak omogućuje uvid u način života onog dela populacije koji je najaktivniji i podložan uticajima javnih politika, a ujedno najviše može da utiče na razvoj. S druge strane, kvalitativnim izvorima su dopunjena saznanja o delovima populacije i oblastima koji nisu pokriveni anketom. I dok je anketno istraživanje pre svega dalo „presek stanja“, kvalitativni deo istraživanja je bio usmeren više na traženje „tačaka“ s kojih je moguće **ubrzati transformaciju** svakodnevice i društva u celini, u pravcu postizanja veće ravnopravnosti i većeg stepena rodne inkluzije, privatno i javno.

3. OPŠTIJI NALAZI ANKETE

- > Rodni režim u Srbiji se transformiše u dva pravca: 1. u pravcu **jačanja porodice**, uz zadržavanje određene rodne asimetrije, i 2. u pravcu **jačanja individualizacije**, uz izraženu simetričnost i egalitarnost u porodičnim i partnerskim odnosima. Ipak, u oba pravca zadržava se snažna orijentacija ka porodici uz smanjivanje rodni nejednakosti.
- > I među ženama i među muškarcima **porodica ima centralnu vrednost**, i ona je važnija od posla. Posao se vidi pre svega instrumentalno, dok je ideja o samoaktuelizaciji kroz posao i karijeru u velikoj meri osujećena visokom nezaposlenošću i niskim nivoom korišćenja ljudskih potencijala.
- > Rodne uloge se redefinišu u skladu s mogućnostima koje uslovljava društveni kontekst. **Asimetričnost rodni uloga** ostvaruje se kroz različito ulaganje vremena žena i muškaraca u plaćene i neplaćene aktivnosti. Žene više obavljaju aktivnosti vezane za neplaćeni rad, a muškarci za plaćeni ali, zbirno posmatrano, one i provode **više od jednog sata dnevno** u odnosu na muškarce obavljajući plaćene i neplaćene poslove.
- > Žene i muškarci funkcionišu u dva različita modela istovremeno: **solidarističkom** porodičnom modelu i **tržišnom kompetitivnom** modelu. To pojačava ambivalentnost u stavovima o rodnoj jednakosti.
- > Najveće razlike u stavovima muškaraca i žena su one koje se odnose na vrednovanje položaja jednih i drugih. Oni pokazuju **asimetričnu**

sliku, u kojoj muškarci vide sebe kao veće „žrtve“ i u nepovoljnijem položaju, dok žene vide sebe u tom položaju.

- > Transformacija privatne sfere u pravcu egalitarnosti očituje se pre svega u činjenici da žene i muškarci **„zajedno“** obavljaju sve veći broj aktivnosti vezanih za kuću i decu. Uspostavljanje egalitarnog modela sledi prethodno urušavanje muškog, patrijarhalnog autoriteta u gotovo svim oblastima porodičnog života i jačanje ženskog autoriteta, odnosno omoćavanje žena po modelu samo/žrtvujućeg mikromatrijarhata.
- > **„Samo/žrtvujući mikromatrijarhat“ je prelazni oblik** u jačanju opšteg egalitarnog trenda, koji je uslovljen procesima raz-razvoja i koji je doprineo jačanju položaja žena u privatnoj sferi. Međutim, nove generacije žena i muškaraca uspostavljaju egalitarniji model, više zasnovan na „zajedništvu“ i odgovornosti obe strane. Žene i muškarci imaju veoma slične stavove o različitim oblastima života, ali najveće razlike su upravo razlike u stavovima koji se odnose na rodnost.
- > Najveće rodne nejednakosti u ponašanju vezane su za **privatnu sferu** i eksploataciju ženskih resursa u privatnoj sferi (žrtveni mikromatrijarhat). Između porodičnog angažmana žena i njihovog položaja na tržištu rada postoji direktna negativna veza.
- > Muškarci su u priličnoj meri **traumatizovani** dodeljenom ulogom „hranilaca porodice“ u valu retradicionalizacije i repatrijarhalizacije. Oni se nalaze u paradoksalnoj situaciji da podjednako kao i žene vrednuju porodicu, ali da istovremeno još nemaju dovoljno izraženu ulogu u porodičnom životu, kao i da imaju veoma ograničene mogućnosti u javnoj sferi da ostvare svoju ulogu „hranilaca“. Frustracija se ogleda u stavovima o tome da je „muškarcima teže“ i u opštoj **„krizi maskuliniteta“**.
- > U velikoj meri ispražnjena i uzdrmana rodna uloga muškaraca, uz realno jačanje egalitarnosti u privatnoj i javnoj sferi, uz sve oscilacije, doprinosi **jačanju patrijarhalnih ideologija kao reakciji na to stanje**. Ipak, promene na nivou ponašanja odvijaju se u pravcu uspostavljanja egalitarnosti, čak i kada stavovi reflektuju patrijarhalnu ideologiju. Muškarci, koji se opiru promenama rodni odnosa, ujedno i iskazuju **konzervativnije** stavove u odnosu na žene.
- > **Neprilagođenost muškaraca** ispoljava se intenzivno u različitim aspektima vezanim za partnerstvo, a naročito za roditeljstvo: od nemanja dece, do nepreuzimanja podjednake odgovornosti za roditeljstvo (koja podrazumeva obavljanje aktivnosti vezanih za decu, kao i preuzimanje starateljstva nad decom, plaćanje alimentacije i sl.).
- > Nepreuzimanje odgovornosti u partnerstvu i roditeljstvu od strane muškaraca vodi veoma različitim ocenama vezanim za **zadovoljstvo partnerskim odnosima**: muškarci su mnogo zadovoljniji od žena.
- > Kako je izvor prihoda primarno zaposlenost, sve što je u vezi sa zaposlenošću najdirektnije utiče na položaj pojedinca i porodice. Model **„stalnog zaposlenja“** (kako pokazuje kvalitativna analiza), naročito u

„državnoj službi“, ostaje norma, ideal, bez obzira na njegovu održivost. U korumpiranom okruženju državna služba pruža mogućnosti stvaranja socijalnog kapitala i omogućuje dobit od korupcije. Osim toga, korupcija omogućuje i da se najlakše dođe do „državne službe“. Meritokratija je ozbiljno uzdrmana, jer institucija konkursa gotovo da ne funkcioniše u sistemu koji počiva na korupciji, nepotizmu i klijentelizmu.

- > U mnogim dimenzijama društvene egzistencije i stavova rodost nije naročito bitna i predstavlja sekundarnu odrednicu, naročito u odnosu na **obrazovanje** ili ruralno-urbanu podelu. Rodost je najbitnija odrednica onih ponašanja koja su vezana za biološku reprodukciju, dnevnu i generacijsku.
- > Postoje još uvek značajne razlike u mogućnostima dostizanja **ekonomske samostalnosti** između žena i muškaraca. Takođe, posmatrano u vezi s porodičnim statusom, kao i sa brojem dece, ovi podaci pokazuju da rodost funkcioniše u ekonomskoj sferi u očekivanom pravcu, to jest u pravcu isključivanja žena i stvaranja njihove ekonomske zavisnosti.
- > **Obrazovanje** doprinosi podizanju kvaliteta života žena u različitim dimenzijama: obrazovanije žene su zadovoljnije poslom, zadovoljnije svojim životom, zadovoljnije partnerskim odnosom itd. Obrazovanje i dalje predstavlja najbitniju individualnu strategiju za poboljšanje vlastitog položaja.
- > Posebno je zanimljivo da postoji velika razlika u stavovima muškaraca i žena o učešću žena u **politici**. Žene mnogo češće veruju da bi politika bila bolja kada bi žene odlučivale nego što to veruju muškarci (57% ž naspram 25% m). Dakle, žene pokazuju, sudeći prema ovom, ali i mnogim drugim odgovorima, snažnu tendenciju „osvajanja prostora“ izvan kuće i domaćinstva, iako „jednom nogom“ zadržavaju svoje pozicije i u tom domenu.
- > Postojeća situacija u odnosima između rodova, ni na mikro ni na makro planu, bez obzira na patrijarhalnu ideologiju koja je u ekspanziji, ipak se ne bi mogla okarakterisati kao „rat između polova“. Solidaristička osnova porodičnog života isuviše je jaka, i dodatno ojačana u „tranziciji“, da bi bila uzdrmana rodnom asimetrijom u stavovima o tome šta su uloge muškaraca i žena, utoliko pre što dolazi do promena u ponašanju u pravcu egalitarnosti. **Asimetrija stavova** je velikim delom refleks patrijarhalne ideologije, koja predstavlja **reakciju na realno jačanje položaja žena**. Može se reći da izranja neka nova vrsta konsenzusa, na nivou praktičnog rešavanja problema u tegobnoj svakidašnjici, što vodi i utvrđivanju novih obrazaca „normalnosti“.

4. NEKI VAŽNIJI PODACI IZ ANKETE

Ekonomska osnova i položaj domaćinstava

- > Oko 2/3 i žena i muškaraca smatraju da im nedostaje još „mnogo“ da bi zadovoljili osnovne potrebe svog domaćinstva. Samo 19% muškaraca i 13% žena smatraju da njihovi prihodi u potpunosti zadovoljavaju njihove potrebe.
- > U domaćinstvima onih s najnižim obrazovanjem poljoprivreda je izvor prihoda u 36% slučajeva. Ipak, čak u 55% slučajeva kod ispitanika koji su sa sela, poljoprivreda nije izvor prihoda.
- > Ženski članovi domaćinstva ređe ostvaruju prihode od muških članova (za 15%).
- > Muškarci nešto češće imaju zdravstveno osiguranje, dok žene češće imaju penziono osiguranje.
- > Na osnovu starosne strukture i veličine domaćinstva može se proceniti da u domaćinstvu, koje u proseku ima 3,5 članova, ima ukupno 0,5 članova kojima je potrebna nega, odnosno staranje. To znači da na sedmero ljudi starosti 20-50 godina dolazi jedna osoba kojoj je potrebno staranje.

Brak i porodica

- > I žene i muškarci iz uzorka (20-50 godina) žive u proseku u domaćinstvima iste veličine (3,5 članova), tj. u malim porodicama.
- > Žene starosti 20-50 godina češće žive u vanbračnoj zajednici, češće u braku bez dece, i češće u braku sa decom od muškaraca.
- > Muškarci starosti 20-50 godina češće od žena započinju samostalni život, ali češće i ostaju s roditeljima, mnogo ređe sami podižu decu i ređe žive u vanbračnim zajednicama.
- > Naročito su izražene razlike između žena i muškaraca kada je reč o jednoroditeljskim porodicama (samohrani roditelji) jer je učešće žena sa ovakvim tipom porodice čak sedam puta veće od učešća muškaraca. Verovatnoća da žena starosti 40-50 godina u Srbiji bude sama majka sa detetom ili decom čak je tridesetak puta veća od verovatnoće da se u takvoj situaciji nađe muškarac!
- > U poređenju sa 2006. godinom došlo je do bitnih pomeranja u porodičnom statusu ispitanika. Učešće onih koji žive u braku i imaju decu, i kod muškaraca i kod žena je znatno smanjeno. Tako je 2006. godine u tom statusu bilo 51% ž i 42% m, a 2012. godine 39% m i 42% ž. Posmatrano po starosti, može se zapaziti da je samo 45% muškaraca starosti 30-39 godina je u braku u kom ima dece, kao i samo 63% muškaraca starosti 40-50 godina života.
- > U vanbračnim zajednicama i među ženama i među muškarcima najčešće žive oni u srednjoj posmatranoj generaciji (30-39) i to oko 11%.

- > U proširenoj porodici živi 11% ispitanika, i među njima pretežu manje obrazovani. S druge strane, u vanbračnoj zajednici češće žive obrazovani ispitanici.
- > Muškarci starosti 20-50 godina nemaju dece u 50% slučajeva. U poređenju sa 2006. porastao je broj muškaraca koji nemaju dece, sa 45% na 50%, kao i žena (20-50), sa 32% na 40%.
- > Čak 44% muškaraca starosti 20-29 godina naspram 26% žena te starosti nema dece. U najstarijoj posmatranoj generaciji svaki peti muškarac nema dece, naspram svake šeste žene.
- > Na pitanje „Koliko Vam je porodica važna u odnosu na posao?“ samo 4% muškaraca i 2% žena je odgovorilo da im je posao važniji. Da su podjednako važni smatra 32% muškaraca i 34% žena.
- > Dok je 2006. godine čak 84% ispitanica izjavljivalo da roditelji sve treba da čine za dete, to sada izjavljuje 66% ispitanica.
- > Žrtveni model roditeljstva opada sa obrazovanjem majki, pa se među najneobrazovanim čak 54% žena „žrtvuje za decu“ naspram 33% onih sa visokim obrazovanjem.
- > Čak 68% muškaraca, po sopstvenom priznanju, retko ili nikad ne priprema hranu, 65% retko ili nikad ne radi na održavanju stana a 78% retko ili nikad ne pere i ne pegla veš.
- > Od svih muškaraca koji su u partnerskom odnosu čak 80% je zadovoljno podelom poslova, dok je samo 35% žena zadovoljno partnerovim učešćem.
- > Čak 80% muškaraca smatra da može da računa na podršku svojih partnerki kada su tužni, neraspoloženi ili kada im je teško, za razliku od 67% žena koje su dale ovakve odgovore.
- > Samo 27% žena sa najnižim nivoom obrazovanja intimne odnose sa svojim partnerom procenjuje kao skladne, za razliku od 40% žena s višim ili visokim obrazovanjem.
- > O kontracepciji partneri najčešće odlučuju zajedno, u 2/3 slučajeva.
- > Partnerskim odnosom je zadovoljno ili veoma zadovoljno 80% muškaraca za razliku od 60% žena. Zadovoljstvo raste sa obrazovanjem i kod žena i kod muškaraca.
- > Muškarci izjavljuju da u njihovim sadašnjim porodicama nema nasilja u 80% slučajeva, a žene u 85%.
- > Svaki peti muškarac starosti 20-50 godina još uvek smatra da mušku i žensku decu treba različito vaspitavati.
- > Od svih ispitanika samo 51% nikad, a 33% retko fizički kažnjava decu. Oko 11% to čini povremeno ili često.
- > U odnosu na 2006. godinu poraslo je učešće roditelja koji nikada fizički ne kažnjavaju svoju decu (sa 47% na 52%). Učešće muškaraca koji nikad fizički ne kažnjavaju decu je poraslo sa 48% na 52%, a žena sa 46% na 51%.

Rad, zaposlenost i karijera

- > Muškarci iz uzorka su češće studenti, češće zaposleni u privatnoj firmi, češće vlasnici ili suvlasnici privatne firme, češće poljoprivrednici (koji plaćaju zdravstveno i penziono osiguranje), češće pomažući članovi (koji ne plaćaju zdravstveno i penziono osiguranje), češće samostalni ili zaposleni u neformalnoj ekonomiji i češće obavljaju slobodne profesije.
- > Žene su češće nezaposlene (čak 1,7 puta češće), češće „obeshrabreni radnici“, tj. oni koji se i ne prijavljuju kao nezaposleni jer ne veruju da će dobiti posao; češće izdržavana lica (skoro tri puta češće od muškaraca); češće su domaćice (čak 20 puta češće od muškaraca) i češće su penzionerke.
- > Kao i 2006. godine, i 2012. i kod žena i kod muškaraca je radno najangažovanija generacija 30-39 godina starosti. U toj generaciji je zaposleno 4/5 ispitanika među muškarcima i 3/5 među ženama.
- > Muškarci podjednako često posao dobijaju preko prijatelja i preko konkursa, a žene najčešće preko prijatelja, a tek potom preko konkursa. Muškarci se češće samozapošljavaju, a češće koriste i korupciju, dok žene češće koriste stranačku pripadnost za zapošljavanje.
- > Samo 30% i žena i muškaraca posao dobija preko konkursa.
- > Tek svaka deseta žena bez obrazovanja i svaka četvrta s visokim obrazovanjem su posao dobile preko konkursa.
- > Samo 23% muškaraca i 17% žena smatraju da su dovoljno plaćeni za posao koji obavljaju.
- > Samo oko 1/5 muškaraca i žena radi na poslu na kome se prvi put zaposlio/la. Muškarci češće menjaju poslove od žena.
- > I muškarci i žene, u gotovo identičnom procentu, ostavili bi posao kada bi imali dovoljno novca (43% ž i 42% m).
- > Dok samo 29% žena s najnižim obrazovanjem smatra da je posao izvor stresa, sa ovim stavom se slaže svaka druga žena s titulom.
- > Žene koje su obrazovanije više uživaju u svom poslu od neobrazovanih: čak 56% žena s visokim obrazovanjem, za razliku od samo 10% žena koje su najneobrazovanije, uživa u poslu.
- > Nezaposleni, i oni koji su prijavljeni i oni koji nisu, ipak rade i zarađuju. Čak 39% m i 25% žena koji su nezaposleni (*de facto*) zarađuju za život na neki način.

Proizvodnja hrane

- > U uzorku čak 30% muškaraca i 34% žena obavljaju poslove vezane za proizvodnju hrane za vlastitu upotrebu.
- > Proizvodnjom hrane za prodaju bave se 11% muškaraca i 7% žena.
- > Muškarci koji su neobrazovani se bave proizvodnjom hrane za vlastitu upotrebu u 53% slučajeva, a oni koji žive na selu u 46%. Kod žena, čak 67% onih bez obrazovanja se bavi proizvodnjom hrane za vlastitu upotrebu, kao i 54% onih koje žive na selu.

- > Samo 27% muškaraca s najnižim obrazovanjem proizvodi hranu za prodaju, a od onih koji žive na selu, to čini samo 22%. Žene su u ovom slučaju manje angažovane, pa samo 21% od onih najneobrazovanijih proizvodi hranu za prodaju, i samo 12% onih koje žive na selu. Samo 6% žena u najmlađoj starosnoj grupi proizvodi hranu za prodaju.

Vlasništvo

- > U Srbiji su žene mnogo ređe vlasnice nepokretne imovine i automobila nego što su to muškarci. S druge strane, one su češće suvlasnice od muškaraca. Očigledno je da dolazi do postepenog transfera vlasništva u korist izjednačavanja žena i muškaraca, i da se to odvija kroz porast kategorije suvlasništva.
- > Muškarci s visokim obrazovanjem su vlasnici stana u 36% slučajeva, a muškarci s titulom u čak 46% slučajeva. Referentni brojevi za žene su 23% i 30%. S druge strane, najneobrazovaniji muškarci su vlasnici kuće u 41% slučajeva, a najneobrazovanije žene u 24%.
- > Žene s visokim obrazovanjem su vlasnice automobila u 30%, a žene sa titulom u 20% slučajeva. Kod muškaraca su referentni brojevi 62% i 73%.
- > Muškarci koji su najobrazovaniji imaju u čak 46% slučajeva uštedevinu na svoje ime kao i kredit u 46% slučajeva. Na drugom polu se nalaze najneobrazovanije žene, koje imaju uštedevinu u 6% slučajeva i kredit u 10% slučajeva.

Iseljavanje i preduzetništvo

- > Samo 26% roditelja želi da njihova deca žive u Srbiji. Muškarci su u ovom pogledu još liberalniji od žena, pa tako samo 23% očeva naspram 29% majki želi da deca ostanu u zemlji.
- > U odnosu na 2006. godinu došlo je do povećanja sklonosti ka iseljavanju kod muškaraca (sa 45% na 51%), dok je kod žena ona ostala na istom nivou (42%).
- > Posmatrano po starosti, čak 66% najmlađih muškaraca bi se iselilo, kao i 57% najmlađih žena.
- > Kada je reč o otvaranju privatne firme, onda je 2012. gotovo podjednak broj onih koji bi započeli sopstveni biznis (43%) i onih koji ne bi (42%). Muškarci pokazuju značajno veću spremnost od žena (47% naspram 39%).
- > Žene s visokim obrazovanjem pokazuju i najveću zainteresovanost za otvaranje privatnog biznisa, pa je njih 47% izjavilo da bi bile zainteresovane.
- > Čak 47% najmlađih žena bi pokušalo da otvori privatni biznis ako bi imalo neke mogućnosti, kao i 65% najmlađih muškaraca. Očigledno je da preduzetnička orijentacija raste kod mladih generacija.

Učešće u porodičnom budžetu

- > Muškarci češće obezbeđuju veći deo porodičnog budžeta. Najviše žena koje doprinose to čini do visine od 50% porodičnog budžeta, dok najveći broj muškaraca koji doprinose porodičnom budžetu to čini u visini od preko 50%.
- > Svaka četvrta žena i tek svaki deseti muškarac starosti 20-50 godina uopšte ne doprinose porodičnom budžetu.
- > Među visokoobrazovanim muškarcima i ženama je učešće u porodičnom budžetu izjednačeno.

Potrošnja vremena

- > Žene provode skoro jedan sat dnevno manje od ispitanika u obavljanju plaćenog posla (četiri sata žene i pet sati muškarci). One provode upola manje vremena i u neformalnim, ali plaćenim radnim aktivnostima.
- > Žene provode mnogo više vremena od muškaraca u aktivnostima vezanim za gajenje dece (dva puta više), u kućnim poslovima (4,3 puta više), kao i u negovanju starih, bolesnih i dece (2,7 puta više).
- > Kada se saberu plaćeni i neplaćeni rad, žene rade više od muškaraca (8:46 naspram 7:28 sati dnevno tokom radne nedelje, odnosno razlika iznosi oko jedan sat i 18 minuta dnevno).
- > Žene se mnogo manje od muškaraca bave sportom, i manje vremena provode u druženju.

Obrazovanje, znanja i veštine

- > Ispitanici su najčešće imali srednje obrazovanje, i to muškarci nešto češće od žena (62% naspram 60%).
- > Žene čak nešto češće od muškaraca znaju da koriste kompjuter (85%), mada se radi o zanemarljivoj razlici.
- > Čak 87% muškaraca i samo 58% žena poseduju vozačku dozvolu.
- > U poređenju s podacima iz RB 2006. godine došlo je do značajnih pomaka u korišćenju novih tehnologija. Internet je 2006. koristilo 48% muškaraca i 38% žena, a 2012. ga koristi oko 80% i jednih i drugih.
- > Muškarci češće od žena obavljaju posao koji odgovara njihovim kvalifikacijama (46% m naspram 38% ž).
- > Žene s višim i visokim obrazovanjem obavljaju posao u skladu sa svojim kvalifikacijama u 56% slučajeva, naspram 33% žena sa srednjom školom.

Zdravlje

- > Muškarci češće od žena izjavljuju da im je zdravstveno stanje „odlično”: 33% muškaraca naspram 24% žena. Od svih muškaraca 85% je izjavilo da nema zdravstvene tegobe, što je izjavilo 76% žena.

- > Čak 36% najneobrazovanijih žena je izjavilo da ima hronične zdravstvene probleme, a to je izjavilo 17% muškaraca iz ove obrazovne kategorije.
- > I u 2012. kao i 2006. godini i žene i muškarci najčešće idu kod lekara samo kada su bolesni. Ipak, žene dva puta češće od muškaraca idu na redovne kontrole.
- > U poređenju sa 2006. godinom znatno se smanjio broj onih koji idu kod lekara samo kada su bolesni/e. Dok je 2006. čak 63% i žena muškaraca išlo kod lekara samo kada su bolesni, 2012. taj procent se smanjio kod muškaraca na 50%, a kod žena na 40%. Očigledno je da se radi o porastu opšte zdravstvene kulture i nesumnjivo pozitivnom trendu.
- > Takođe, 2012. godine je u odnosu na 2006. povećano učešće žena koje idu na redovne ginekološke preglede (sa 20% na 28%), a smanjeno je učešće onih koje nikad ne idu (ili samo kada „moraju“, sa 26% na 13%).
- > Žene rede od muškaraca puše, mnogo rede konzumiraju alkohol, ali zato mnogo češće uzimaju sredstva za umirenje.
- > Čak 44% žena i 56% muškaraca puši.
- > Čak 55% muškaraca s najnižim obrazovanjem redovno konzumira alkohol, naspram 26% muškaraca s visokim obrazovanjem.
- > Najneobrazovanije žene uzimaju sredstva za umirenje u 20% slučajeva.
- > Žene iz najstarije generacije čak sedam puta češće od najmlađih žena u uzorku uzimaju sredstva za umirenje.
- > Rekreacijom se redovno bavi samo 11% žena.
- > Dok je 37% najneobrazovanijih žena izjavilo da često oseća stres, najobrazovanije su to izjavile tri puta rede.
- > Žene na selu nisu manje pod stresom od žena u gradovima.
- > Oko 53% žena koristi sredstva za sprečavanje začeća, a među njima pretežu obrazovanije. U ovom pogledu nema razlike između žena na selu i u gradu.
- > Najčešće sredstvo za sprečavanje začeća je pilula, a zatim sledi prezervativ.
- > Ispitanice nisu imale abortus u skoro dve trećine slučajeva. Ipak, 18% je imalo jedan abortus, a 10% više od jednog.
- > Među ženama koje imaju visoko obrazovanje 73% nije imalo abortus, naspram 51% onih s najnižim nivoom obrazovanja koje ga nisu imale.
- > Više od jednog abortusa je imala čak svaka četvrta žena s niskim obrazovanjem.

Tranzicija i uticaj na okruženje

- > Samo oko 27% muškaraca i 26% žena sebe doživljavaju kao „dobitnike u tranziciji“.
- > Skoro polovina i žena i muškaraca ne može da proceni da li su gubitnici ili dobitnici u tranziciji.
- > Skoro svaka druga žena bez obrazovanja sebe smatra gubitnicom.

- > Samo 30% žena u gradu i 24% žena na selu sebe smatraju dobitnicama.
- > U odnosu na 2006. izrazito je smanjena razlika između muškaraca i žena kada je reč o članstvu u političkoj stranci. Dok je 2006. u političkim strankama bilo samo 8% članica stranke, 2012. taj broj iznosi čak 19%.
- > U poređenju sa 2006. godinom porastao je procent žena koje smatraju da mogu da utiču na odluke u lokalnoj/mesnoj zajednici (sa 6% na 10%), kao i u državi (sa 2% na 3%).

Kvalitet života

- > Oko 1/3 ispitanika smatra da im je kvalitet života zadovoljavajući, a 1/3 smatra da im je osrednji.
- > Samo 17% žena s najnižim obrazovanjem smatra da je većina njihovih potreba zadovoljena, nasuprot 42% žena sa najvišim obrazovanjem.
- > Čak 43% žena bez obrazovanja smatra da je kvalitet njihovog života veoma nezadovoljavajući ili nezadovoljavajući. Žene na selu u čak 29% daju takve odgovore.
- > U odnosu na 2006. došlo je među ženama do blagog porasta onih koje smatraju da im je kvalitet života veoma nezadovoljavajući ili nezadovoljavajući (sa 20 na 23%), a došlo je do pada onih koji smatraju da im je kvalitet života veoma zadovoljavajući ili zadovoljavajući (sa 35% na 34%).
- > Samo 30% žena s najnižim obrazovanjem je zadovoljno svojim životom u odnosu na 54% žena sa višim ili visokim obrazovanjem.

Stavovi o rodosti

- > Velika većina muškaraca (83%) smatra da nasilje u porodici treba oštro kažnjavati.
- > Da su „deca smisao života“ slažu se ili se veoma slažu 85% žena i 78% muškaraca.
- > Da u „svakoј porodici mora da se zna ko je glava porodice“ slažu se ili se veoma slažu 71% muškaraca i 58% žena.
- > Da „abortus treba zabraniti“ slažu se ili se veoma slažu 36% muškaraca i 30% žena.
- > Da „svaka žena treba da je dobra domaćica“ slažu se ili se veoma slažu 74% muškaraca i 66% žena.
- > Da „homoseksualcima treba zabraniti sklapanje braka“ slažu se ili se veoma slažu 66% muškaraca i 55% žena.
- > Da je „obrazovanje važno za uspeh u životu“ slažu se ili se veoma slažu 70% muškaraca i 75% žena.
- > Da je „za muškarca najvažnije da dobro zarađuje“ slažu se 63% muškaraca i 55% žena.
- > Da je „ženama teže u životu“ slažu se 33% muškaraca i 61% žena.
- > Da su „muškarci veći gubitnici u tranziciji“ slažu se 38% muškaraca i 25% žena.

5. DE/KONSTRUKCIJA RODNOSTI U DISKURSIMA SVAKODNEVICE

Deo istraživanja koji se odnosio na de/konstrukciju rodности u diskursima svakodnevice bio je zasnovan na kvalitativnoj metodologiji (fokus grupe, intervjui). Ovaj deo istraživanja nije bio fokusiran na „reprezentativnost“, koju je i nemoguće postići kvalitativnom metodologijom, već na razumevanje dubinskih promena koje se odigravaju u polju rodности, i to u pravcu **transformacije** rodних odnosa. Pošlo se od pretpostavke da se rodность u svakodnevnom životu konstituiše ne samo praksama, koje su u velikoj meri strukturno uslovljene, već i diskursima, koji predstavljaju relativno **stabilne obrasce** stavova, stereotipa i generalizacija i koji su međusobno povezani i u velikoj meri ideologizovani. Diskursi koji konstituišu rodность su izrazito **kulturno i kontekstualno osetljivi** jer se vezuju za lokalne naracije o naciji, istoriji, porodici. Oni nisu nužno „racionalni“ niti koherentni i neprotivrečni, ali korespondiraju sa strukturnim karakteristikama okruženja. Individue **interiorizuju** ove diskurse i u velikoj meri im se povinuju, ali ih isto tako i reinterpetiraju, preispituju, destabilizuju i menjaju. U tome se mogu uočiti neke pravilnosti i obrasce. Polazno teorijsko stanovište je bilo da je **dihotomni, heteronormativni model rodnih odnosa, identiteta i uloga uobličen u specifičnom modelu rodnog režima u društvu poluperiferije, koje je okarakterisano raz-razvojem, u fazi postepenog rastanka**. To se uočava kroz ambivalenciju, ambigviteta, nesigurnost, nestabilnost i raznovrsnost diskursa o razlikama između rodova. U meri u kojoj se **diskurzivno**, ali i (materijalno) **realno** prevazilaze obrasce društvenog života kojima se obnavlja rodna dihotomija, problematizuju se i prevazilaze rodni identiteti.

Kako je uzorak obuhvatio veliki broj veoma različitih ispitanika/ca, rodность je izranjala kao neka vrsta metafenomena, **metadiskursa**, nečega što kao diskurs natkriljuje individualne priče i uspostavlja se kao medij u koji se učitavaju individualne racionalizacije, razumevanja društvene realnosti i samorazumevanje. Taj diskurs je oblik „kolektivne svesti“ koja postoji nezavisno od individualnih životnih situacija, a on i sam u izvesnoj meri proizvodi te i takve životne situacije, pre svega putem **normi i „očekivanja“** koja mikro, mezo i makro društvena sredina ima od pojedinca i pojedinke.

Osnovni nalazi diskurzivne analize su sledeći:

- > Kvalitativni deo istraživanja je pokazao da u svakodnevnom životu rodность predstavlja sve manje bitnu činjenicu, izuzev u sferi **biološke reprodukcije**, generacijske i dnevne.
- > Kada je reč o oblasti **vaspitanja i obrazovanja**, rodne razlike su u velikoj meri eliminisane, odnosno one se urušavaju. Pre svega, postoji izražen trend smanjivanja razlika u vaspitanju i podizanju muške i ženske dece. Ovo smanjivanje se postiže tako što **rodna neutralnost** u

podizanju dece „osvaja“ jedno po jedno polje rodnog identiteta šireći se od javnih ka privatnim ulogama.

- > Takođe, izjednačavanje očekivanja se odvija **„odozgo nadole“** u društvenoj stratifikaciji, to jest promena prvo zahvata gornje slojeva i „spušta“ se nadole. Međutim, obrazovanje ima drugačiji predznak u gornjim i donjim slojevima, ono je više **instrumentalno** u donjim slojevima, a više usmereno ka **samoaktuelizaciji** u gornjim.
- > Kvalitativno istraživanje je pokazalo da je obrazovanje dece još uvek najznačajnija **porodična strategija**, i to po celoj socijalnoj vertikali. Ulaganje u obrazovanje dece je imperativno među roditeljima iz svih socijalnih slojeva. **Klasni obrasce** u velikoj meri nadjačavaju rodne razlike kada je reč o obrazovanju.
- > Diskurzivna analiza odgovora koji se odnose na profesiju pokazuje da ispitanici i ispitanice u najvećoj mogućoj meri prihvataju obrazac **„dvostruke zaposlenosti“** i **„dvostruke karijere“**, odnosno zaposlenosti i muškarca i žene u porodici. **Normalizacija** ovog obrasca postignuta je višegeneracijskim radnim angažovanjem žena. Zaposlenost je **ideal, norma, ali i potreba samih žena** i njihove okoline.
- > Skučene mogućnosti dobijanja posla, u kombinaciji sa solidarističkom prirodom porodice i opštim pritiskom preživljavanja, veoma često utiču na **dekonstrukciju modela muškog „hranioca“ porodice**. Ovaj model je više fiktivan nego realan, jer je ženski ekonomski doprinos veoma veliki (plaćeni i neplaćeni rad).
- > Sa raz-razvojem i repatrijarhalizacijom je **pojačan pritisak na muškarce** da budu „hranioci“ (*breadwinners*), a na žene da budu „one koje se staraju“ (*caregivers*). Paradoks je u tome što je kod žena, pod pritiskom okolnosti raz-razvoja, došlo do određenog usklađivanja ideološkog i realnog, diskurzivnog i opipljivog, dok je kod muškaraca raskorak između tih sfera postao dramatičan i proizveo **„krizu maskuliniteta“**.
- > Diskursi rodности vezani za zaposlenost pokazuju, prvo, da i žene i muškarci imaju svest o **seksualnosti** kao svojevrsnom ženskom kapitalu, i da postoji ambivalencija kod samih žena u vezi s korišćenjem tog kapitala, jer ono vodi nepotizmu. Ispitanice ukazuju i na raširen problem **seksualnih ucena** za dobijanje i zadržavanje posla, kao i za napredovanje na poslu.
- > Ono što maksimalno zaoštrava problem podele poslova u domaćinstvu nije samo patrijarhalno nasleđe, koje još uvek postoji, već celokupna **organizacija svakodnevnog života**, koja je potisnula neku vrstu „normalnosti“ u smislu „normalnog“ radnog vremena, „normalnog“ posla i „normalne plaćenosti“. Repatrijarhalizacija i retradicionalizacija porodičnih odnosa su u većoj meri posledica promena okruženja tokom „tranzicije“ nego negativnog uticaja nasleđa.
- > **Promene partnerskih odnosa** u pravcu dostizanja veće jednakosti se događaju postepeno, iz generacije u generaciju, osim ako okolnosti ne

deluju drastično u nekom drugom smeru (npr. devedesete godine na teritoriji bivše Jugoslavije). Važno je uočiti da je do promena tvrdog patrijarhalnog modela došlo još pre nekoliko generacija, i to prvenstveno u krugovima visokoobrazovanih i žena.

- > Jačanje određenih (kvazi)tradicionalnih i patrijarhalnih vrednosti u javnom diskursu, koje se iskazuje prihvatanjem **desničarskih ideologija** ili izrazitim nacionalizmom, nema jednostavan transfer na mikro nivo, pogotovu ne na nivo aktuelnog ponašanja. Mikro nivo, najčešće, zadržava svoju vlastitu „logiku“, dok javni diskurs, naročito onaj koji je zastupljen u medijima, samo delimično korespondira s tom „logikom“. „Tradicionalno“ se često konstruiše **brisanjem memorije** o onome što je stvarno postojalo.
- > Kada je reč o **rodnim identitetima**, opšti nalaz diskurzivne analize je da su oni u najvećoj meri u procesu duboke transformacije, koja ide u pravcu njihove relativizacije. **Relativizacija identiteta** se odvija na više nivoa: relativiziran je eksplicitno identitet kao takav (ako je ikada i bio uspostavljen kao jasan doživljaj sebstva), relativizirane su različite grupne pripadnosti, uključujući i rodnu i postoji, kod velikog broja ispitanika, jedna vrsta „diskurzivne praznine“ kada je reč o identitetu, koja se popunjava pričom o životnom toku i događajnosti.
- > Na individualnom nivou rod deluje na nivou **praksi**, po automatizmu, u **nereflektovanoj svakodnevnici**. Iz ovoga, dalje, sledi da se rod diskurzivno konstruiše i obnavlja upravo na nivou metadiskursa, onog koji je dominantno prisutan u medijima i uopšte u javnosti, a ne u toj meri na nivou svakidašnjih praksi.
- > **Sistem praksi**, kao što je pre svega pokazala kvantitativna analiza, ali i kvalitativna, u suštini je daleko više simetričan pa i kooperativan nego što se to može iščitati iz metadiskursa o rodnosti.
- > **Diskurs o „prirodnosti“ rodnih razlika** centriran je na seksualnost i, naročito, na materinstvo. Dekonstrukcija ovog diskursa moguća je ne unutar pitanja o „prirodnosti“, već izvan njega: prirodnost ne može da posluži kao objašnjenje za veoma velike kulturne i društvene razlike koje postoje u statusu žena i muškaraca.
- > **Diskurs konfliktnosti**, uključujući i konfliktnost među samim ženama, prožima veliki deo diskursa o rodnosti. Diskurs konfliktnosti se često preslikava s makro nivoa na mikro nivo, kao što su već pokazale mnogobrojne analize povezanosti naracija o rodu s naracijama o naciji. **Postoji odsustvo diskursa o saradnji, solidarnosti, kooperaciji, povezanosti, razmeni**. Individualnim naracijama o rodnosti nedostaje metadiskurs kooperativnosti u koji bi mogle da se smeste.

6. MIKROUNIVERZUM STARANJA: RODNA PERSPEKTIVA

Diskurzivna analiza primenjena na kvalitativne odgovore imala je za cilj da mapira diskurse svakodnevnog života koji se odnose na staranje, praznine koje postoje u tim diskursima i način na koji ljudi formiraju objašnjenja i racionalizacije aktivnosti vezanih za staranje. Bilo je važno ispitati kako oni diskurzivno uobličuju svoje „životne filozofije“ povezane sa staranjem. Cilj ovakvog pristupa je bio, s jedne strane, da se **dekonstruiše urođenost staranja**, a s druge strane da se pokaže apsolutna **centralnost** brige i staranja u svakodnevnom životu muškaraca i žena. Ovim smo želeli da na neki način promenimo perspektivu i da pokažemo da se, u suštini, ljudski život **primarno odvija u sferi staranja** i da je primarno obeležen staranjem, odnosno da je **ekonomija svakodnevnog života zapravo ekonomija staranja**.

Diskurzivno je pojam „staranja“ u našem jezičkom/kulturnom krugu još uvek vrlo malo u upotrebi. To je svakako povezano sa izraženom **nevidljivošću praksi staranja**, odnosno s nerazumevanjem da se radi o praksama koje su, ma koliko različite među sobom, u suštini samo različiti načini iskazivanja staranja. Na nivou jezika, u skladu sa ovom nevidljivošću, uočava se **odsustvo jednog opšteprihvaćenog termina** koji bi obuhvatio mnoštvo različitih praksi staranja. Takođe, na nivou jezika i diskursa postoji i delimično **preklapanje pojmova „staranja“, „brige“ i „nege“**. Ovakva situacija je po sebi indikativna za veoma **nisku senzibilisanost** opšte populacije za probleme staranja. Staranje se odnosi i na aktivnosti (rad i ne-rad, kao što su komunikacija i igra) ali i na misli; ono obuhvata i aktuelno ponašanje i anticipiranje potreba drugog, i odgovornost i obavezu, kao i unutrašnju potrebu, koja proističe iz ljubavi, ali i iz osećanja dužnosti, koje je društveno propisano i očekivano, i najčešće duboko interiorizovano. Staranje može biti institucionalno i vaninstitucionalno, formalno i neformalno.

Osnovni nalazi ovog dela istraživanja su sledeći:

- > Staranje se **naturalizacijom staranja** brani kao ženska praksa, i u tome pomažu tzv. pozitivni stereotipi (žene su „po prirodi“ brižnije, nežnije, osetljivije, bolje roditeljke i sl.). **Materinstvo** je centralna tačka odbrane „prirodnosti“ ženskog staranja.
- > Staranje je **„nevidljivo“**, najvećim delom čak i za same aktore staranja, kao i za „objekte“ staranja. Ne postoji diskurzivni prostor u koji se mogu smestiti veoma različite prakse staranja, ne postoje ni jezik ni znanje na nivou svakidašnjice koji objedinjuju veoma raznovrsne prakse staranja usmerenog na decu, bolesne, invalide, kao i na dnevnu reprodukciju članova domaćinstva (neplaćeni domaći rad).
- > Osnovni nosioci staranja, žene, uglavnom **ne umeju da opišu** svoje prakse staranja kao povezane, niti jasno sagledavaju veze između aktivnosti staranja i drugih dimenzija sopstvenog života (uključujući polo-

žaj na tržištu rada, napredovanje u karijeri, umor, vlastito zdravstveno stanje i sl.).

- > Na mikro nivou staranje proizvodi **ključne razlike** u životu ljudi. S obzirom na veoma velike varijacije u potrebi za staranjem i obimu staranja i angažovanju različitih ljudi, individualni život može biti ili potpuno centriran na staranje ili veoma malo zavisn od staranja. Te razlike mogu biti tako velike da ponekad postaju **ključna determinanta** ne samo individualnog psihološkog stanja (zadovoljstva, nezadovoljstva) već i društvenog položaja pojedinke ili pojedinca (uspeh u profesiji, mogućnost zarađivanja, bogatstvo, ugled i sl.). Kao što je pokazala kvalitativna analiza, te razlike često nadjačavaju rodne razlike jer pritisak i potrebe proizvode situacije u kojima rodne razlike postaju irelevantne.
- > Staranje se, **u skladu s rodnim ulogama**, diferencira kada je reč o ženama i muškarcima. Muškarci svoju ulogu „staratelja“ doživljavaju prvenstveno kao ulogu „izdržavaoca“, tj. onog ko više finansijski doprinosi porodici, dok žene svoju ulogu staranja doživljavaju prevashodno kao „brigu“ i negu.
- > Staranje je vidljivije kada se obavlja u javnoj sferi, odnosno kada je **profesionalizovano i plaćeno**. Bez obzira na to što u realnom životu veliki deo staranja u okviru porodice i domaćinstva ne zaostaje u kvalitetu usluga za profesionalizovanim staranjem, ono se na nivou svakodnevice, usled diskurzivne praznine, ne doživljava, ne percipira i ne priznaje kao skup znanja i veština koji nadilaze žensku „prirodnu predodređenost“ za dobre starateljke.
- > Staranje se obavlja iz različitih **razloga**. U praktičnoj etici staranja su kod različitih ljudi različito zastupljeni pragmatizam i idealizam, običajnost i svestan i promišljen altruistički stav. Linije društvene diferencijacije, uključujući rodnost, klasu/sloj, obrazovanje i sl., teško je povezati s motivima, teško je uočiti relevantne obrasce, što znači da se pre svega radi o personalnim i psihološkim faktorima.
- > U velikom broju slučajeva staranje donosi veoma visoke **intrinzične nagrade** za staratelje, naročito kada je reč o staranju o deci. Ukoliko se ne odgovori adekvatno i požrtvovano na potrebe, naročito starih i bolesnih roditelja i rođaka, javlja se osećanje krivice.
- > Žgusnute i relativno dugotrajne situacije visokog konflikta uloga, između profesionalne/radne uloge i staranja o drugima (deci, bolesnima, starima), imaju vrlo **negativne posledice** na starateljke/staratelje: zanemarivanje vlastitih potreba, razboljevanje, odustajanje od karijere ili zaposlenosti, nedostatak slobodnog vremena i sl.
- > Usled procesa raz-razvoja, koji je udružen sa populacionom krizom, Srbija je suočena s **krizom staranja**, koja podrazumeva hroničan nedostatak materijalnih i ljudskih resursa za adekvatno staranje o onima kojima je staranje potrebno. Kao ublažavajući faktor ovakve situacije javljaju se, paradoksalno, visoka nezaposlenost žena, pa i muškaraca,

što oslobađa njihove resurse za staranje o zavisnim članovima (naročito starim) i visok familijarizam, odnosno visoko vrednovanje porodice.

- > Kriza staranja, kada je reč o starijim generacijama, izrazito je potencirana procesom **emigracije** mladih generacija.
- > Najdrastičniji **institucionalni aspekt krize** staranja predstavlja korupcija u zdravstvu, koja ne samo da potencira i reprodukuje društvene nejednakosti već i kreira intenzivan osećaj bespomoćnosti i gubljenja poverenja.
- > U samoj **etici staranja** dolazi do pomeranja od tradicionalnih vrednosti ka postmaterijalističkim vrednostima. Postoje stavovi u kojima se staranje brani u ime ljubavi, solidarnosti i smisla egzistencije. U ovakvoj perspektivi ne postoji „višak ljudi“, koji je karakterističan fenomen za raz-razvoj. Naprotiv, staranje i ekonomija staranja se sagledavaju kao centar reprodukcije ljudi, ljudske vrste i potvrđenih ljudskih vrednosti.
- > Diskurs o staranju treba da preplavi javni diskurs, kako bi bio **protivteža** utilitarnom, ciničnom materijalističkom vrednosnom sistemu, koji proizvodi „višak ljudi“. **Otprirodnjavanjem** (denaturalizacijom) staranja mogu se prevazići uski, sebični, individualni, porodični i nacionalni okviri i uvesti u fokus „brige“ i staranja čovečanstvo, planeta, priroda, univerzum.

7. IZAZOVI ZA RODNE POLITIKE: NEKE OSNOVNE KOORDINATE

Pored čitavog niza specifičnih nalaza koji mogu biti primenjeni u različitim aspektima rodne politike, ovde ćemo ukazati na nekoliko pravaca u kojima bi trebalo da se dalje razvijaju rodne politike u Srbiji, kako bi se ubrzao ne samo put do rodne jednakosti već i sam razvojni proces.

- > Pre svega, u situaciji u kojoj je veliki deo stanovništva „**višak ljudi**“ jer se „ne uklapa“ u nametnute obrasce neoliberalne globalizacije, sve javne politike, pa i rodne politike, treba sagledavati u **kontekstu celine društva**, uz zalaganje za rešenja koja doprinose maksimalnoj dobrobiti celokupnog stanovništva, a ne pojedinačnih grupa. Važno je jačati linije **solidarnosti i saradnje** umesto takmičarskog odnosa oko ograničenih resursa. I diskurzivno i realno, potrebno je ukazivati na obrasce razmene, povezanosti, solidarnosti, pomoći, koji postoje u društvu i omogućuju njegov opstanak. Promena paradigme u tom smislu predstavlja neophodan uslov za pronalaženje razvojnih alternativa koje će proširiti emancipatorske potencijale za veliku većinu ljudi.
- > Razvoj je potrebno sagledati u kontekstu **kvaliteta života**, kao cilj koji vodi povećanju kvaliteta života, a ne kao sredstvo za „ekonomski rast“ koji će sam sebi biti cilj. Kvalitet života je moguće razložiti na nekoliko bitnih determinanti, koje su kontekstualno definisane, ali u načelu

sele nekoliko linija, među kojima su osnovne mir, sigurnost, hrana, zdravlje. **Politike rodne ravnopravnosti** je potrebno interpretirati i sprovesti **kao razvojne politike** koje su i diskurzivno i realno **neodvojive od razvoja i opšteg blagostanja**. U tom cilju je potrebno da se i ove politike oslobađaju naslaga razvojnih modela i prototipa nastalih na razvijenom „Severu“ i da se prilagođavaju kontekstu društva koje prolazi kroz raz-razvoj i upravo zbog toga ima **otvorene** različite razvojne mogućnosti.

- > Istraživanje je otkrilo veoma veliku skrajnutost problema staranja, koje se u i svakodnevnom životu i u diskursima svakodnevice, ali i u različitim javnim politikama tretira **fragmentarno i ad hoc**. Time se ne samo ograničava domet realnog rešavanja **krize staranja**, čiji je najveći teret prebačen na žene već se i proizvodi nepotrebna birokratizacija, tehnokratizacija „rešenja“ za pojedine „vulnerabilne“ grupe ili delove populacije (deca, stari, socijalno ugroženi i sl.), koja dodatno otežava pristup resursima onima kojima su oni najpotrebniji. U visoko korumpiranim društvima kao što je srpsko rodne i druge javne politike treba da budu prilagođene kontekstu, s jasnim ciljem da jačaju one koji su ugroženi, uz maksimalno smanjivanje posredništva i pojednostavljivanje procedura.
- > **Senzibilisanost javnosti za pitanje staranja** je izuzetno niska, čime su čitavo ogromno polje socijalnog i ekonomskog života, kao i oni (pre svega žene) koji se prvenstveno njime bave, gurnuti na margine. Neophodno je ne samo senzibilisati široku javnost i, posebno, žensku javnost za probleme staranja već i podsticati kampanje, istraživanja, treninge, stvaranje indikatora i sl., koji bi omogućili svestran i sveobuhvatan pristup problemu staranja. Iznad svega, važno je u centar staviti **„ekonomiju staranja“** jer je ona zapravo **ekonomija opstanka** i proizvodnje društvenosti.
- > Analiza porodice i domaćinstva kao i njihovih strategija preživljavanja je pokazala da su oni prevashodno vezani za **proizvodnju hrane**, pogotovu kada je reč o donjim slojevima. Kako je pitanje **„suvereniteta hrane“** jedno od ključnih razvojnih pitanja, pogotovo u uslovima međunarodne „ekonomske krize“ i oskudice hrane, neophodno je da razvojna strategija Srbije sledi i podržava logiku koja se već sama uspostavila na mikro nivou. Rodni aspekti ovakve razvojne strategije su takođe veoma jasni; oni podrazumevaju, pre svega, povezivanje razvoja seoskih područja sa intenzivnim **osnaživanjem seoskih žena** i ubrzanom modernizacijom sela.
- > Istraživanje je na mnogo nivoa pokazalo da je neophodno da se rodne politike zaista shvate kao „rodne“, a ne kao one koje su isključivo usmerene na žene. Evidentno je da je „tranzicija“ potencirala **„krizu maskuliniteta“**, kao što je i repatrijarhalizacija pojačala pritisak na muškarce da budu „hranioci porodice“. **Mladi muškarci** su pogotovu izloženi pritisku prevelikih očekivanja i imaju snažno osećanje **frustracije** zato što **ne uspevaju da se uklape u ovakve rodne stereotipe**.

Stoga je neophodno da se rodne politike u mnogo većoj meri usmere na muškarce i na njihovu senzibilizaciju za pitanja rodnosti. Visoka cena koju mladi muškarci plaćaju u obliku nezdravih životnih stilova i sklonosti nasilju povezana je s niskim nivoom rodne osvešćenosti.

- > Rodne politike treba da se usmere na **promenu diskursa o rodnosti**, uključujući i diskurse o rodnoj jednakosti, staranju, nasilju nad ženama, homoseksualnosti. Međutim, promena diskursa nije svodiva na jednostavne javne kampanje, već ona podrazumeva **razumevanje diskurzivnih obrazaca** koji već postoje u određenom kontekstu. U Srbiji je metadiskurs o rodnosti fokusiran na konflikt i nerazumevanje, a ne na povezanost i solidarnost među rodovima. Ove obrasce je neophodno promeniti, kao i obrasce negativnog formatiranja „emancipacije žena“ i „feminizma“.
- > Najveći razvojni izazovi Srbije vezani su za **opstanak sela** i poljoprivrednu proizvodnju kao i za **nepovoljan populacioni razvoj**, koji i sam predstavlja ozbiljnu prepreku za ekonomski razvoj. Oba ova ključna razvojna pitanja su **duboko urođjena**.

SUMMARY

1. THE 2012 GENDER BAROMETER

The Gender Barometer Survey was first conducted in Serbia in 2006, as the first survey offering a complex analysis of everyday life from a gender perspective (http://www.awin.org.rs/sites/default/files/RODNI_BAROMETAR_2006). This survey tries to go a step further than previous Gender Barometers in the region (Bosnia and Herzegovina in 2003, Montenegro in 2008 and Serbia in 2006) and pave the way for a new kind of understanding and consensus, that could be described as a **post-materialist, post-conflict, post-industrial, post-neoliberal vision of harmonizing relations between men and women, or of inclusion based on gender – and any other characteristic**. The starting point for this vision is the notion that **men and women are equally engendered**, that their de-gendering – or stripping of gender and gender determination – is a condition of their personal integrity and the establishment of a harmonious relationship with (other) men and (other) women, i.e. with people in general, and with nature, both within and around them. **Gender has to be recognized and acknowledged, while also deconstructed and overcome**. In Serbia, it is still very important to demonstrate that gender matters, but it is also important to understand that gender, just like other social identities, is itself a limitation that inhibits the expression of individual differences and capabilities.

2. METHODOLOGICAL APPROACH

This survey has been based on quantitative and qualitative methodology, which complement each other:

1. The quantitative survey covered various aspects of everyday life;
2. Qualitative methods used included: focus groups (22), interviews (32), participant observation, personal records.

The survey was based on a representative sample of the population aged between 20 and 50, which allowed for comparisons with the data from 2006. This sample provided an insight into the lifestyle of the part of the population that not only is the most active and affected by public policy, but is, at the same time, most likely to influence development. On the other hand, qualitative sources served to provide additional insight into the parts of the population and areas not covered by the survey. While the survey primarily provided a **snapshot of the situation**, the qualitative part was more focused on the search for “vantage points” that allow for **acceleration of transformation** of everyday life, and society as a whole, in the direction of achieving greater equality and greater gender inclusion in both private and public spheres of life.

3. GENERAL FINDINGS OF THE SURVEY

- > The gender regime of Serbia is being transformed in two separate directions: 1. towards the **strengthening of family**, while maintaining a certain gender asymmetry, and 2. towards the **strengthening of individualization**, with an emphasis on symmetry and egalitarianism in family and partnership relations. However, both directions retain a strong family orientation combined with a decrease in gender inequalities.
- > **Family is central** to both women and men and is more important to them than work. Work is seen primarily as a means to an end, while the idea of self-actualization through work and career is largely frustrated by high unemployment and low utilization of human potential.
- > Gender roles are being redefined in accordance with the capacities shaped by the social context. **The asymmetry of gender roles** is a result of different investments of time by women and men into paid and unpaid activities. Unlike men, who do more paid work, women perform more unpaid work, but women, on the whole, spend over **an hour a day more** than men doing paid and unpaid work combined.
- > Women and men operate within two different models simultaneously – these are the **family solidarity model** and the **competitive market model**. As a consequence, ambivalence in people's attitudes to gender equality is reinforced.

- > The biggest difference in the attitudes of men and women is related to the assessment of the position of the other gender. Here an **asymmetric picture** emerges, where men see themselves as bigger “victims” and in a less favourable position, while women think the same about their own.
- > The transformation of the private sphere in the direction of egalitarianism is reflected primarily in the fact that women and men perform an increasing number of activities related to home and child-rearing **“together.”** The establishment of an egalitarian model follows the erosion of male patriarchal authority in almost all areas of family life and the subsequent strengthening of women's authority, i.e. the empowerment of women along the lines of the model of self/sacrificing micro-matriarchate.
- > **“Self/sacrificing micro-matriarchate” is a transitional form** within the emerging general egalitarian trend, which is shaped by the processes of de-development and which has contributed to the strengthening of women's position in the private sphere. However, new generations of men and women are establishing a more egalitarian model, based on the concept of “togetherness” and shared responsibilities of both parties. Men and women have very similar views on different aspects of life, but the biggest differences of opinion are those related to gender.
- > The greatest gender disparities in behaviour are related to **private life** and the exploitation of women's resources in the private sphere (the self/sacrificing micro-matriarchate). There is a direct negative relationship between the family responsibilities of women and their position on the labour market.
- > With the current trends of retraditionalisation and repatriarchalisation, men are rather **traumatized** by being assigned the role of “breadwinners.” They find themselves in the paradoxical situation where they, just as much as women, hold the family in high esteem, but still do not have a pronounced enough role in family life, while at the same time their options in the public sphere to fulfil their role of “breadwinners” are very limited. The frustration is reflected in their attitudes about “men having it more difficult” than women and in a general **“crisis of masculinity.”**
- > The current gender role of men, exhausted and disrupted to a large extent, accompanied by an authentic strengthening of egalitarianism in both the private and public sphere, despite occasional ups and downs, has contributed to the **strengthening of patriarchal ideology in reaction to this situation**. However, changes taking place at the level of behaviour point to the establishing of genuine egalitarianism, even as attitudes reflect patriarchal ideology. Men resist changes in gender relations and at the same time display more **conservative** attitudes towards women.
- > **Men's failure to adjust** is extensively manifested in various aspects related to partnerships, and in particular to parenthood. It ranges from

not having any children, to refusing to take equal responsibility for parenting (including active involvement in child-rearing activities, taking custody of children, paying alimony, etc.).

- > Men's failure to assume responsibility in partnership and parenting leads to widely dissimilar assessments of **satisfaction with partnership relations**: men are generally much more satisfied than women.
- > Since employment is the primary source of income, everything related to it has a direct impact on the status of the individual and the family. **"Permanent employment"** model (as indicated by the qualitative analysis), especially in the civil service, remains the norm, an ideal, regardless of its practical viability. In a corrupt environment, civil service offers the possibility of generating social capital and creates opportunities to profit from corruption. In addition, corruption is the easiest way to secure one's employment in the civil service. Meritocracy is severely undermined, as job recruitment through advertisements barely functions in a system based on corruption, nepotism and clientelism.
- > The issue of gender is not overly important in many aspects of social existence and general attitudes and it represents a feature of only secondary significance, especially compared to **education** and the rural-urban divide. Gender is the most important determinant of behaviour related to biological reproduction, both the everyday aspect of it, and the work of reproducing new generations.
- > There are still significant differences between women and men in their opportunities for achieving **economic independence**. When viewed in relation to family status and the number of children, data indicates that, in the economic sphere, gender operates in the expected direction, that is, towards the exclusion of women and their economic dependence.
- > **Education** improves the quality of life of women in different spheres: better educated women are more satisfied with their work, lives, partnership relations etc. Education remains the most essential individual strategy to improve one's social position.
- > Particularly interesting is a big difference in the attitudes of men and women when it comes to women's participation **in politics**. Women are much more likely than men to believe that the situation would be better if women were the decision makers in political matters (57% of women vs. 25% of men). According to this and many other responses, women show a strong tendency toward "conquering new territories" outside the household, although they are still keeping "one foot" in that domain too.
- > Still, despite the expanding patriarchal ideology, the current situation in gender relations cannot be characterized as a "war between the sexes," either at the micro or the macro level. The solidarity component at the foundation of family life is too strong, and has been further reinforced during "transition," to be seriously shaken by the gender asymmetry in views on true roles of men and women, especially since there is actual change in behaviour towards egalitarianism. This **asymmetry in atti-**

tudes is largely a reflex of patriarchal ideology, which constitutes a **reaction to the real-life empowerment of women**. It can be argued that a new kind of consensus is emerging on the level of practical problem-solving in the ever-gloomier everyday life, which in turn leads to the establishment of new patterns of what is considered "normal."

4. KEY DATA FROM THE SURVEY

Economic base and status of households

- > Around two thirds of both women and men feel that they are missing "a lot" in order for the basic needs of their households to be met. Only 19% of men and 13% of women think that their income meets their needs.
- > In 36% of households with the lowest education, agriculture is a source of at least some income. However, in as many as 55% of cases of respondents from rural areas, agriculture does not feature as a source of income at all.
- > Female household members are less likely to be generating income than male ones (by a 15% margin).
- > Slightly more men than women have health insurance, while women are more likely to be enrolled in a pension scheme.
- > Estimates based on the age structure and household size indicate that households with an average of 3.5 members have a total of 0.5 members in need of some kind of care. This means that one in seven people aged 20-50 years lives with someone who needs care.

Marriage and family

- > Both women and men in the sample (20-50 years of age) typically live in households of the same average size (3.5 members), i.e. in small families.
- > In comparison to men, women aged 20-50 are more likely to live out of wedlock, are more often married with no children, and more often married with children.
- > Men aged 20-50 are more likely than women to start an independent life, but also to stay with their parents, and are less likely to raise their children alone and to live in common-law marriages.
- > Differences between men and women are particularly prominent among single-parent families (single parents): the share of women who live in this type of family is seven times greater than that of men. The probability that a woman in Serbia aged 40-50 is a single parent with one or more children is as much as thirty times greater than for a man of that age group!
- > Compared with 2006, there have been significant shifts in the family status of the respondents. The share of both men and women who

are married and have children is now significantly smaller than before. In 2006, 51% of women and 42% of men had this status, while in 2012, these percentages were 39% for men and 42% for women. Broken down by age, it can be noted that only 45% of men aged 30-39 years live in a marriage with children, and only 63% of men aged 40-50 years.

- > Among both women and men, those most likely to live in common-law marriages are those belonging to the middle age-group (30-39), with a share of about 11%.
- > 11% of respondents, the majority of them with lower education, live in extended families. On the other hand, better educated respondents are more likely to live out of wedlock.
- > 50% of men aged 20-50 have no children. In comparison with 2006, the share of men with no children has increased from 45% to 50%, while the percentage of women (aged 20-50) with no children has gone up from 32% to 40%.
- > As much as 44% of men aged 20-29, compared to 26% of women of the same age, have no children. One in five of the male respondents from the oldest age-group has no children, compared to one in six women of the same age.
- > When answering the question "How important is family in relation to one's job," only 4% of men and 2% of women said that their work is more important to them, while 32% of men and 34% women consider them equally important.
- > While in 2006 as much as 84% of female respondents said that parents should do everything they can for their children, this percentage has now dropped to 66%.
- > The sacrificial model of parenting becomes less prominent with the rise in mother's education, so it is no wonder that as much as 54% among the least educated women "sacrifice for their children," as opposed to 33% of those with university education.
- > As much as 68% of men, by their own admission, rarely or never cook, 65% of them rarely or never engage in cleaning/tidying up, and 78% seldom or never wash and iron laundry.
- > Of all the men living in partner relationships, as much as 80% are satisfied with the division of housework, while only 35% of women are satisfied with the level of their partner's involvement.
- > 80% of men think that they can count on the support of their partners when they are sad, depressed or when they are having a hard time, in contrast to 67% of women who feel this way.
- > Only 27% of women with the lowest level of education regard their sexual relations with their partners as harmonious, as opposed to 40% of women with college or university degrees.
- > Most often, in two thirds of the cases, partners jointly decide on birth-control measures.

- > 80% of men, as opposed to 60% of women, are satisfied or very satisfied with their partnership relations. In both women and men, the satisfaction rises with education.
- > 80% of men and 85% of women claim there is no family violence in their current relationships.
- > One in five men aged 20-50 still believes that male and female children should be raised differently.
- > Only 51% of all respondents claim they never use corporal punishment on their children, while 33% say they do it only rarely. About 11% do so occasionally or frequently.
- > Compared to 2006, the percentage of parents who never use corporal punishment on their children has increased from 47% to 52%. The share of men who never resort to physical punishment with their children has risen from 48% to 52%, while the figures for women are 46% to 51% respectively.

Work, employment and career

- > Men in the sample, compared to women, were more likely to be students; employed in a private company; owners or co-owners of private firms; farmers (who are paying into health insurance and pension scheme); unpaid helping family members (who are not paying into health insurance and pension scheme); self-employed; employed in the informal economy, as well as freelancers.
- > Women in the sample, compared to men, were more likely to be unemployed (as much as 1.7 times more likely than men); "discouraged workers", i.e. those who do not even register as unemployed because they do not believe they will ever get a job; dependents (nearly three times more often than men); housewives (20 times more often than men); and pensioners.
- > Just as in 2006, the 30-39 year age-group continued to be the most likely job-holding population group among both women and men, with four fifths of male respondents and three fifths of female respondents from this group holding a paying job.
- > Men are equally likely to get a job through friends and contacts as by applying for it, while women most often get it through friends, followed by applying for it. Men are more often self-employed, and are more likely to use bribes, while women are more likely to use their party affiliation to get employed.
- > Only 30% of both women and men got a job through applying for it.
- > Only one in ten women with no or little education and one in four with a university degree got a job through applying for it.
- > Only 23% of men and 17% of women believe that they are sufficiently paid for the work they do.
- > Only about a fifth of all men and women still work in their first job. Men are more likely than women to change jobs.

- > An almost identical percentage of both men and women say they would quit their jobs if they had enough money (43% women and 42% of men).
- > While only 29% of women with the lowest education believe that work is a source of stress, this view is shared by 50% of women holding a degree.
- > Better educated women enjoy their work more than those who are not: as much as 56% of women with university degrees, compared to only 10% of women who are least educated, enjoy their work.
- > Unemployed respondents, whether officially registered as such or not, still work and make money. As much as 39% of men and 25% of women who are nominally unemployed (**de facto**) earn a wage in one way or another.

Food production

- > As much as 30% of men in the sample and 34% of women perform work related to the production of food for their own consumption.
- > 11% of men and 7% of women are engaged in food production for the market.
- > Among men who are not educated, 53% produce food for their own consumption, compared to 46% of those living in rural areas. As much as 67% of women with no education at all produce food for their own consumption, as well as 54% of women living in rural areas.
- > Only 27% of men with the lowest education produce food for the market, whereas of those living in rural areas only 22% do so. Women are less involved in this type of activity, with only 21% of the least educated among them producing food for the market, and only 12% of those living in rural areas. Only 6% of women in the youngest age group are involved in food production for the market.

Property

- > Women in Serbia are much less likely to own real estate and motor vehicles than men. On the other hand, they are more likely than men to co-own property. There is an obvious transfer of ownership underway, which is gradually putting men and women on an equal footing in this respect. This is reflected in the increasing incidence of co-ownership situations.
- > Among higher educated men, 36% own apartments, and among those with a university degree, this is true in as many as 46% of cases. The corresponding numbers for women are 23% and 30% respectively. On the other hand, the least educated men own individual homes in 41% of the cases, while 24% of the least educated women do.
- > Among women with higher education, 30% own motorcars, whereas among women with university degrees, this is true in 20% of the cases. The corresponding numbers for men are 62% and 73% respectively.
- > In as much as 46% of all cases, men with the highest education levels have bank savings to their name and loan arrangements in 46% of the

cases. At the other extreme are the least educated women, of whom only 6% have savings and 10% have loans.

Emigration and entrepreneurship

- > Only 26% of parents want their children to live in Serbia. In this respect, men are even more 'liberal' than women, with only 23% of fathers versus 29% of mothers wishing that their children stay in the country.
- > Compared with the 2006 figures, men have displayed an increasing tendency (from 45% to 51%) to seek emigration, while among women it remained at roughly the same level (42%).
- > In terms of the respondents' age, as much as 66% of the youngest men would like to emigrate, and so would 57% of the youngest women.
- > When it comes to starting a private business, the figures for 2012 show an almost equal number of those who would consider starting their own business (43%) and those who would not (42%). Here, men show significantly greater readiness to do so than women (47% vs. 39%).
- > Women with higher education show the greatest interest in starting a private business, with 47% of them saying they would be interested in it.
- > As much as 47% of the youngest women would try their hand at starting a private business if they had an opportunity for it, as well as 65% of the youngest men. Interest in entrepreneurship is obviously increasing among the younger generations.

Family budget contribution

- > Men typically provide the greater part of the family budget. Most women contribute less than 50% of the family budget, while the majority of men who contribute to the family budget provide more than 50%.
- > One in four women and one in ten men aged 20-50 do not contribute at all to their family budget.
- > Men and women with university education contribute to their family budget in equal shares.

Time use

- > Women spend almost an hour a day less than men doing paid work (four hours as opposed to five hours in men). They also spend half as much time as men doing informal but paid work.
- > Women spend more time than men in activities related to child rearing (twice as much) and housework (4.3 times more), as well as in caring for the elderly and children (2.7 times more).
- > Paid and unpaid work combined, women work more than men (8:46 versus 7:28 hours per week day, i.e. the difference being one hour and 18 minutes per day).
- > Women are much less likely than men to take up sports and spend less time socializing.

Education, knowledge and skills

- > Most of the respondents have a secondary education, men to a slightly greater degree than women (62% versus 60%).
- > Women are slightly more likely than men to have computer skills (85%), although it is a minor difference.
- > As much as 87% of men and only 58% of women have a driver's license.
- > In comparison with the 2006 GB data, there has been a significant shift in the use of new technologies. In 2006, internet was used by 48% of men and 38% of women, while in 2012, it was used by about 80% of both sexes.
- > Men more often than women hold a job that matches their qualifications (46% men versus 38% women).
- > Women with college and university education hold a job that matches their qualifications in 56% of the cases, compared to 33% of women with secondary education.

Health

- > Men state that their health is "excellent" more often than women: 33% of men compared to 24% of women. 85% of all men reported no health problems, compared to 76% of women.
- > As much as 36% of the least educated women stated they had chronic health problems; this was stated by 17% of men in this educational category.
- > In 2012, as well as in 2006, women and men most frequently went to see a doctor only when they were ill. However, women are twice as likely as men to go for regular checkups.
- > In comparison with 2006, the number of those who went to see a doctor only when they were ill significantly decreased. While in 2006, as much as 63% of men and women went to see a doctor only when they were ill, in 2012 that percentage dropped to 50% for men and 40% for women. There has apparently been an increase in the overall health awareness and this is an undoubtedly positive trend.
- > Also, in 2012 compared to 2006, there was an increase in the share of women who underwent regular gynaecological examinations (from 20% to 28%), and a decrease in the share of those who never went (or went only if they had to), from 26% to 13%.
- > Women are less likely than men to smoke, they are less likely to drink alcohol, but more likely to take tranquilizers.
- > As much as 44% of women and 56% of men smoke.
- > As much as 55% of men with the lowest education level regularly consume alcohol, compared to 26% of men with university education.
- > Least educated women take tranquilizers in 20% of cases.
- > The oldest generation of women take tranquilizers seven times more frequently than the youngest women in the sample.
- > Only 11% of women engage in regular recreation activities.

- > While 37% of the least educated women said they often felt stressed, the most educated ones reported this three times less frequently.
- > Rural women are not experiencing less stress than women in cities.
- > About 53% of women use contraceptives, the majority of them more educated women. There is no difference between women in rural and urban areas in this respect.
- > The most commonly used contraceptive is the contraceptive pill, followed by the condom.
- > Almost two thirds of respondents have not had an abortion. However, 18% had an abortion, while 10% had more than one.
- > Among women with university education, 73% have not had an abortion, compared to 51% of those with the lowest levels of education who have not had one.
- > One in four women with low education level had more than one abortion.

Transition and influencing their surroundings

- > Only about 27% of men and 26% of women think of themselves as "transition winners."
- > Nearly half of both women and men cannot assess whether they are transition losers or winners.
- > Nearly one in two women with no education considers herself to be a loser.
- > Only 30% of women in urban areas and 24% of rural women consider themselves to be winners.
- > In comparison with 2006 there was a considerably reduced difference between men and women when it comes to membership in a political party. Whereas in 2006, only 8% of women were members of political parties, in 2012 that number was as high as 19%.
- > In comparison with 2006, there was an increase in the percentage of women who believed that they were able to influence decisions in the local community (from 6% to 10%), as well as nationally (from 2% to 3%).

Quality of life

- > About 1/3 of the respondents believe that their quality of life is satisfactory, and 1/3 believe that it is average.
- > Only 17% of women with the lowest education believe that most of their needs have been met, compared to 42% of women with the highest levels of education.
- > 43% of women with no education believe that the quality of their lives is very unsatisfactory or unsatisfactory; 29% of rural women also gave this answer.
- > In comparison to 2006 there was a slight increase among women who believed that their quality of life was either very unsatisfactory or un-

satisfactory (from 20 to 23%), while there was a decrease of those who believed that their quality of life was very satisfactory or satisfactory (from 35% to 34%).

- > Only 30% of women with the lowest level of education are satisfied with their lives compared to 54% of women with college or university education.

Attitudes about gender

- > A vast majority of men (83%) believe that domestic violence should be severely penalized.
- > 85% of women and 78% men agree or strongly agree that “children give life meaning.”
- > 71% of men and 58% of women agree or strongly agree that “every family should know who the boss is.”
- > 36% of men and 30% of women agree or strongly agree that “abortion should be banned.”
- > 74% of men and 66% women agree or strongly agree that “every woman should be a good homemaker.”
- > 66% of men and 55% women agree or strongly agree that “gay marriages should be banned.”
- > 70% of men and 75% women agree or strongly agree that “education is key to success in life.”
- > 63% of men and 55% women agree that “for a man the most important thing is to earn well.”
- > 33% of men and 61% women agree that “women’s lives are harder.”
- > 38% of men and 25% women agree that “men are bigger losers in transition.”

5. DE/CONSTRUCTION OF GENDER IN THE DISCOURSES OF EVERYDAY LIFE

The part of the research concerned with the de/construction of gender in the discourses of everyday life was based on qualitative methodological tools (focus groups, interviews). This part of was not focused on being “representative,” which is impossible to achieve using qualitative methodology, but on understanding the underlying changes taking place in the field of gender relations, changes that point to their transformation. The assumption was that gender is constituted not only by everyday life practices, which are largely structurally conditioned, but also discourses, which are relatively stable patterns of attitudes, stereotypes and generalizations that are interconnected and, to a large extent, shaped by ideologies. Discourses that constitute gender are highly culturally and contextually sensitive because they adhere to local narratives about the nation, history, family. They are not necessarily “rational”

or coherent and unambiguous, but correspond to structural characteristics of the environment. Individuals interiorise these discourses and largely abide by them, but also reinterpret, challenge, destabilize and change them. Some regularities and patterns can be identified in these acts of interiorisation. The starting theoretical premise was that the dichotomous heteronormative model of gender relations, identities and roles is shaped within the specific model of gender regime that exists in the semi-periphery, which is in turn characterized by de-development, and finds itself in the process of gradual disintegration. This is reflected through the ambivalence, ambiguity, uncertainty, instability and diversity of discourses on the differences between the genders. In so far as social life patterns that restore gender dichotomy are transcended in discourse, but also in (material) reality, gender identities are problematised and transcended.

Since the sample included a large number of very different respondents, gender kept emerging as a kind of metaphenomenon, a metadiscourse, something that incorporates individual stories and establishes itself as a medium onto which individual rationalisations, understandings of social reality and self-understandings can be projected. This discourse is a form of “collective consciousness” that exists independently of individual life situations, and it in itself sometimes produces such and similar situations in life, primarily through norms and “expectations” which the micro, meso and macro social environment have from the individual.

The key findings of discourse analysis are as follows:

- > The qualitative part of the survey showed that in everyday life gender was becoming a less and less important fact, except in the field of **biological reproduction** (both the everyday aspect of it, and the work of reproducing new generations).
- > When it comes to **upbringing and education**, gender differences have largely been eliminated, that is, they are collapsing. First of all, there is a strong trend to minimise differences in the upbringing of male and female children. This has been achieved by way of **gender-neutral** child-rearing “taking over” one by one area of gender identity, moving from public to private roles.
- > Also, a “**top down**” process of the equalisation of expectations is taking place, i.e. the change first affects the upper strata of society and moves downwards. However, education is perceived differently in the upper and lower social strata: it is seen as more **instrumental** in the lower, and more oriented toward **self-actualization** in the upper ones.
- > Qualitative research has shown that investing in children’s education is still the most important **family strategy**, throughout the social hierarchy. Investing in children’s education is an imperative among parents from all social strata. **Class patterns** greatly outweigh gender differences when it comes to education.

- > A discourse analysis of the responses related to professional life shows that respondents overwhelmingly accept the **“dual employment”** and **“dual career”** pattern, i.e. the employment of both man and woman in the family. **Normalization** of this pattern has been achieved by several generations of women being engaged in paid labour. Employment is an **ideal, a norm, but also a need felt by women** and recognised by their environment.
- > Limited opportunities for getting a job, combined with solidarity-oriented nature of family and the general pressure of survival, contribute to the **deconstruction of the model of male “breadwinner”**. This model is more fictitious than real, also because women’s economic contribution is considerable (both paid and unpaid work).
- > De-development and re-patriarchalisation **increase the pressure on men** to be breadwinners, and on women to be caregivers. The paradox is that for women, under the pressure of de-development, some adjustments and a reconciliation of the ideological and the actual, the discursive and the tangible have taken place, while for men the gap between these has become more dramatic and has produced a **“crisis of masculinity.”**
- > Employment-related gender discourses show, first, that both women and men recognize **sexuality** as a form of capital particular to women, and that there is an ambivalence among women themselves regarding use of that capital, because it leads to nepotism. The respondents also point to the widespread problem of **sexual blackmail** in getting and keeping a job, as well as in career advancement.
- > Patriarchal legacy is not the only thing, though, that exacerbates the problem of sharing household tasks: what most does it is the overall **organization of daily life**, which has suppressed “normalcy,” understood as “normal” business hours, “normal” work and “normal” pay. Repatriarchalisation and retraditionalisation of family relations are more due to changes in the environment during “transition,” than to the negative impact of this legacy.
- > **Changes in relationships** towards achieving greater equality occur gradually, from generation to generation, unless circumstances act in a drastically different direction (e.g. the nineties on the territory of former Yugoslavia). It is important to note that the change in the rigid patriarchal model already took place a couple of generations ago, primarily among people/women with university education.
- > The strengthening of certain (quasi)traditional and patriarchal values in the public discourse, expressed through acceptance of **right-wing ideologies** or extreme nationalism, is not simply transferred to the micro level, especially not to the level of actual behaviour. The micro level usually preserves its own “logic,” while the public discourse, especially in the media, only partially corresponds with this “logic.” The “traditional” is often constructed by **erasing the memory** of what was previously there.

- > The general finding of discourse analysis related to **gender identities** is that they are mostly in the process of profound transformation, in the direction of their relativisation. **Relativisation of identity** is taking place on several levels: identity as such is explicitly relativised (if it ever had been established as a clear experience of self); different group affiliations, including gender, are relativised, and among many respondents there exists a kind of “discursive void” in terms of identity, which is filled with stories of life course and eventfulness.
- > For individuals, gender operates at the level of **practices**, by default, in **unreflected daily routine**. It follows that gender is discursively constructed and reproduced precisely at the level of metadiscourse, which is predominantly present in the media and the public in general, and not quite as much at the level of everyday practices.
- > **The system of practices**, as demonstrated primarily in the quantitative analysis, but also qualitative, is in fact far more symmetrical, even cooperative, than could be inferred from the metadiscourse on gender.
- > **The discourse on the “naturalness” of gender differences** is focused on sexuality and on motherhood in particular. Deconstruction of this discourse is not possible within, but only outside of the question of “naturalness,” because “naturalness” cannot serve as an explanation for the large cultural and social differences in the status of women and men.
- > **The discourse of conflict**, including conflict among women themselves, permeates much of the discourse on gender. The discourse of conflict is often replicated from the macro level onto the micro level, as already demonstrated in numerous analyses of the connections between narratives on gender and narratives on the nation. **There is an absence of discourse on cooperation, solidarity, connection, exchange:** individual narratives on gender lack the metadiscourse of cooperation in which they could be situated.

6. THE MICRO UNIVERSE OF CARE: THE GENDER PERSPECTIVE

The aim of discourse analysis applied to qualitative responses was to map the discourses of everyday life that relate to care, the gaps in these discourses and the way in which people formulate explanations and rationalisations for care-related activities. It was important to examine how “life philosophies” associated with care are discursively shaped. The goal of this approach was, on the one hand, to **deconstruct the engendered nature of care**, and on the other, to show the absolute **centrality** of care in everyday life of men and women. We wanted to use this to shift the perspective and show that, in fact, human life **takes place primarily in the area of care** and is primarily characterised by care – indeed that the **economy of everyday life is the economy of care**.

In our language/cultural environment, discursively the term “care” (*staranje*) is still rarely used. This has to do with a pronounced **invisibility of care practices**, and with the lack of understanding that these practices, however diverse, are basically just different ways of expressing care. At the level of language, in line with this invisibility, we observe **the absence of a generally accepted term** to encompass a variety of different care practices. Also, on the level of language and discourse there is a partial **overlapping of the terms “care”, “care work” and “caregiving.”** This situation is in itself indicative of a very **low awareness** among the general public of the problems of care. Care refers to activities (work and non-work related, such as communication and play) but also to thoughts; it includes actual behaviour and anticipation of the needs of another; responsibility as well as obligation; and inner need that is born out of love, but also from a sense of duty, which is socially prescribed and expected, and often deeply interiorised. Care can be institutional and non-institutional, formal and informal.

The main findings of this part of the research are as follows:

- > Through the **naturalization of care**, care is defended as women’s practice, which is supported by positive stereotypes (women are “naturally” more caring, more gentle, more sensitive, better parents, etc.). **Motherhood** is the focal point of defence of the “naturalness” of women’s care.
- > Care is **“invisible,”** for the most part to the caregivers themselves, as well as to the “objects” of care. There is no discursive space that can accommodate a variety of care practices; there is no language, no knowledge at the level of everyday life, that can combine a variety of care practices aimed at children, the sick, persons with disabilities, and the daily reproduction of household members (unpaid domestic work).
- > Principal caregivers – women – generally **do not know how to describe** their care practices as being related to one another, nor can they clearly see the links between care activities and other dimensions of their own lives (including their status on the labour market, career advancement, fatigue, health, etc.).
- > At the micro-level, care generates **key differences** in people’s lives. Given the very large variations in the need for care, the scope of care and involvement of various people, an individual life can either be completely centred on care or very little dependent on care. These differences may be so great that sometimes they become a **key determinant** not only of individual psychological states (satisfaction, dissatisfaction), but also of the social status of an individual or individuals (professional success, earning capacity, wealth, reputation, etc.). As shown in the qualitative analysis, these differences often outweigh gender differences because pressure and needs produce situations in which gender differences become irrelevant.

- > Care can manifest itself differently in women and men, **according to their gender roles**. Men see their caring role primarily as that of “provider of financial support,” i.e. the one whose financial contribution to the family is greater, while women perceive their caring role as consisting of “care work” and “caregiving.”
- > Care is more visible when it is carried out in the public sphere – that is, when it is **professionalised and paid**. Regardless of the fact that in real life, much of the care provided by the family and in the household does not lag behind professional care in terms of the quality of services provided, at the level of everyday life, due to this discursive gap, it is not seen, perceived or recognised as a set of knowledge and skills that transcends women’s “natural predisposition” to be good caregivers.
- > Care is provided for different **reasons**. In the practical ethics of care, pragmatism and idealism, customary ethos and a conscious and deliberate altruistic attitude are present in different degrees in different people. Lines of social differentiation, including gender, class/social stratum, education etc., are difficult to link with motives; it is difficult to identify relevant patterns, which means that we are dealing with primarily personal and psychological factors.
- > In many cases, care brings very high **intrinsic rewards** for caregivers, especially when it comes to child care. If one does not respond adequately and with dedication to needs, especially those of the elderly and sick parents and relatives, a feeling of guilt emerges.
- > Condensed and relatively long-term situations of strong conflict of roles between the professional/work role and that of caring for others (children, the sick, the elderly) have a very **negative impact** on caregivers: the neglect of their own needs, illness, giving up career or employment, lack of free time etc.
- > Due to de-development, accompanied by a demographic crisis, Serbia is facing a **crisis of care**, which consists of a chronic lack of financial and human resources to adequately care for those who are in need of care. What appears as a mitigating factor in this situation is, paradoxically, the high unemployment rate of women, and even men, which opens up their resources for care of dependents (particularly the elderly) and a high level of familism – that is, of high regard for the family.
- > The crisis of care, when it comes to older generations, is particularly exacerbated due to the process of **emigration** of younger generations.
- > The most drastic **institutional aspect of the care crisis** is corruption in the health sector, which not only emphasises and reproduces social inequalities but also creates an intense feeling of helplessness and loss of trust.
- > In the **ethics of care**, there is a shift from traditional towards post-materialistic values. There are views that defend care in the name of love, solidarity and the very meaning of existence. In this perspective there are no “surplus people,” a phenomenon characteristic of de-develop-

ment. On the contrary, care and the economy of care are seen as the centre of human reproduction, reproduction of the human species and long-established human values.

- > The discourse of care should overwhelm public discourse, in order to **counter** the utilitarian, cynical, materialistic value system which produces “surplus people.” **Denaturalization** of care can help overcome the narrow, selfish, individual, familial and national frameworks and introduce humanity, the planet, nature and universe as the focus of “care.”

7. CHALLENGES FOR GENDER EQUALITY POLICIES: SOME KEY COORDINATES

In addition to a number of specific findings that can be applied when considering different aspects of gender equality policies, here we will point out several directions in which gender equality policies in Serbia should continue to develop in order to accelerate not only the course towards gender equality, but also the development process itself.

- > Above all, in a situation in which a large portion of the population are “**surplus people**” because they do not ‘fit’ into the patterns imposed by neoliberal globalisation, all public policies, including gender equality policies, should be viewed in the **context of the whole society**, and solutions should be advocated that deliver maximum benefits for the entire population, not individual groups. It is important to reinforce the lines of **solidarity and cooperation** instead of competition over scarce resources. Both discursively and in reality, it is necessary to point to patterns of exchange, connection, solidarity and support that exist in society and allow it to survive. A paradigm shift in this sense is a necessary prerequisite to finding development alternatives that will expand the emancipatory potential for the vast majority of people.
- > Development needs to be considered in the context of the **quality of life**, as a goal which should lead to a better quality of life, and not serve as a means of “economic growth” that would be an end in itself. Quality of life can be broken down into several important determinants, which are contextually defined, but generally follow several lines, the key ones among them being peace, security, food, health. **Gender equality policies** need to be (re)interpreted and implemented **as development policies** that are both discursively and in fact **inseparable from development and general welfare**. To this end it is necessary for these policies to shed development models and prototypes created in the developed North and adapt to the context of a society undergoing de-development, society that has different development options **open** to it exactly because of that.
- > The survey discovered a very high degree of marginalisation of the issue of care, which receives **unsystematic, ad hoc** treatment in every-

day life and everyday discourse, but also in various public policies. This not only limits the reach of the solution to the **crisis of care** – the greatest burden of which has been shifted to women – but also produces unnecessary bureaucratisation and technocratisation of “solutions” for certain “vulnerable” groups or sections of the population (children, the elderly, socially vulnerable, etc.), which makes access to resources even more difficult for those who are most in need. In highly corrupt societies, like the Serbian, gender equality policies and other public policies should be adapted to the context, with the clear aim of strengthening the vulnerable, while reducing mediation and simplifying procedures.

- > **Sensitisation of the public to the issue of care** is extremely low, which marginalizes a whole sphere of social and economic life, as well as those primarily involved in it – women mostly. It is necessary not only to sensitise the general public and women in particular to issues related to care, but also to support campaigns, research, trainings, development of indicators etc., which would enable a comprehensive approach to care. Above all, it is important to focus on the “**economy of care**” because it is the **economy of survival and of the production of sociability**.
- > Analysis of the survival strategies of the family and the household has shown that they are primarily linked to the **production of food**, especially among those from lower social strata. Since the issue of “**food sovereignty**” is a key development issue, especially in the circumstances of global economic crisis and food shortages, it is essential that Serbia’s development strategy follows the logic already established at the micro level. Gender aspects of these development strategies are also very clear: they imply, above all, forging links between rural development, intensive **empowerment of rural women** and rapid modernisation of Serbia’s rural areas.
- > On many levels, this research has shown that it is necessary to conceptualise of gender equality policies as policies that focus on “gender” rather than women exclusively. It is evident that the “transition” has exacerbated the “**crisis of masculinity**,” just as repatriarchalisation has increased the pressure on men to be “the breadwinners.” **Young men** are particularly exposed to the pressure of high expectations and have a strong sense of **frustration** because they **fail to fit into existing gender stereotypes**. It is therefore essential that gender policies focus much more on men and on the raising of their awareness of gender issues. The high price paid by young men, in the form of unhealthy lifestyles and a tendency to violence, is associated with low levels of gender awareness.
- > Gender equality policies should focus on **changing the discourse on gender**, including discourses on gender equality, care, violence against women, homosexuality. However, changing the discourse cannot

be achieved simply by organising public campaigns. Rather, it involves an **understanding of discursive patterns** that already exist in a particular context. In Serbia, the gender metadiscourse focuses on conflict and non-understanding, rather than on connectedness and solidarity between genders. It is these patterns that need to be changed, as well as the patterns of negative framing of “women’s emancipation” and “feminism.”

- > The biggest development challenges in Serbia are linked to the **survival of its rural areas** and its agricultural production, as well as to **unfavourable demographic trends**, which pose a serious obstacle to economic development. Both of these key development issues have a strong **gender component**.

Literatura

Acsady J., et al. (2012): „Traditional and Alternative Patterns in the Social Construction of Care in Hungary After the Transition“, in: Daskalova, K., Hornstein-Tomic, C., Kaser, C.; Radunovic, F. (eds.): *Gendering Transition: Studies of Changing Gender Perspectives from Eastern Europe*. Wien: Erste Foundation Series, Lit Verlag.

Adam F., Makarovic, M., Roncevic, B., Tomsic, M. (2005): *The Challenges of Sustained Development: The Role of Socio-Cultural Factors in Eastern-Central Europe*. Budapest: CEU Press.

Agarwal, B. (1997): 'Bargaining' and Gender Relations: *Within and beyond the Household*. Feminist Economics 3 (1).

Anderson, M., Bechhofer, F., Gershuny J. (eds.) (1994): *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press.

Antohi S. and Tismeneanu V. (eds.) (2000): *Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and their Aftermath*. Budapest: CEU Press.

Antonić, S. (2011): *Iskušenja radikalnog feminizma, moć i granice društvenog inženjeringa*, Beograd: Službeni glasnik.

Arrighi G. (ed.) (1985): *Semiperipheral Development*. Beverly Hills: Sage.

Avramov, D., et al (2004): *Active aging in Europe, The demographic characteristics of the oldest old*, Vol.2. Population Studies, No 47, Brussels: CoE Publishing.

Babović, M. (2007): *Položaj žene na tržištu rada u Srbiji*, Beograd: UNDP.

Babović, M., Vuković, O. (2008): *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva: položaj, uloge i socijalna prava*, Beograd: UNDP.

Babović, M. (2009a): *Postsocijalistička transformacija i socioekonomske strategije domaćinstava i porodica u Srbiji*, Beograd: ISIFF.

Babović, M. (2009b): „Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007“, u Tomanović, S., Milić, A. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: ISIFF.

Babović, M. (2010): *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija*, Beograd ISIFF.

Babović, M. (2010): „Socio-ekonomske strategije domaćinstava u Srbiji: 2003–2007“, u Cvejić, S. (ur.) *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima 'tranzicijskog' nasleđa*, Beograd: ISIFF.

Badgett, L. and Folbre, N. (1999): “Assigning care: gender norms and economic outcomes”, *International Labour Review*, 138 (3).

Bakker I. (1994): *The Strategic Silence: Gender and Economic Policy*. London: Zed Books.

Becker, G. S. (1981): *Treatise on the Family*, Cambridge: Harvard University Press, 1981; Enlarged edition, 1991.

Benokraitis, N. V. (1997): *Subtle Sexism: Current Practice and Prospects for Change*, London: Sage Publications.

Blagojević, M. (1991): *Žene izvan kruga: profesija i porodica*, Beograd: SIFF.

Blagojević, M. (1994): “War and Everyday Life: Deconstruction of Self-Sacrifice”, *Sociologija*, 1994/4.

Blagojević, M. (1995): “Svakodnevnica iz ženske perspektive: Samožrtvovanje i beg u privatnost”, u: Bolčić S. (ur.), *Društvene promene i svakodnevnica: Srbija početkom 90-ih*, Beograd: ISIFF.

Blagojević, M. (1997): *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija 90-ih*, Beograd: ISIFF.

Blagojević, M. (ur.) (2000a): *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, I tom, Beograd: AŽIN.

Blagojević, M. (2000b): “Brinem, dakle, postojim: dekonstrukcija ženske brige”, u Blagojević, M. (ur.) *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, I tom, Beograd: AŽIN.

Blagojević, M. (2002): “Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000, Urođnjavanje cene haosa”, u *Srbija krajem milenijuma, razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISIFF.

Blagojević M. (2003): Women's situation in the Balkan countries. Report for EU Parliament (No. IV/2002/16/03), presented at EU Parliament. Brussels: Committee on Women's Rights and Equal Opportunities: 10-6-2003.

Blagojević, Marina (2004a): *Rodni Barometar u Bosni i Hercegovini* (Gender Barometer in Bosnia and Herzegovina), Sarajevo i Banja Luka: Gender Centri.

Blagojević, M. (ur.) (2004b): *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, II tom, Beograd: AŽIN.

Blagojević, M. (2004c): “Mizoginija kao jedna moguća paradigma”, u: Blagojević, M. (ur.) *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, II tom, Beograd: AŽIN.

Blagojević, M. (2006a): *Rodni barometar u Srbiji 2006: društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca* <http://www.awin.org.yu/images/pdf/RodniBarometar.pdf>

Blagojević, M. (2006b): “Serbianhood as Manhood: Politics of gender and ethnic identity in Serbia”. In: Grsak M., U. Reimann, K. Franke, T. Bewernitz (eds.): *Frauen und Frauenorganisationen im Widerstand in Kroatien, Bosnien und Serbien*; Frankfurt am Main: Ed. AV, 2006.

Blagojević, M. (2008): *Rodni barometer u Crnoj Gori: društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca*, Podgorica: Kancelarija za rodnu ravnopravnost Crne Gore.

Blagojević, M. (2009): *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective*, Beograd: IKSI.

Blagojević, M. (2012): “Single Parents in the Western Balkans: Between Emotions and Market”. In: Daskalova K.; Hornstein- Tomic, C.; Kaser C.; Radunovic F. (eds.): *Gendering Transition: Studies of Changing Gender Perspectives from Eastern Europe*. Wien: Erste Foundation Series, Lit Verlag.

Blagojević – Hjuson, M. (2012): *Žene i muškarci u Srbiji. Šta nam govore brojevi?* Beograd: UN Women.

Bobić, M. (2010): “Partnerstvo kao porodični podsistem”, u: Milić, A., et al., *Vreme porodica. Sociološka Studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: ISI FF i Čigoja Štampa.

Bobić, M. i Blagojević Hjuson M. (2012): “O starim i novim populacionim izazovima Srbije”, *Sociološki pregled*, god. XLVI.

Bobić, M. (2012): "Rodna (ne)ravnopravnost: reprodukcija patrijarhata na lokalnom nivou", u Petrović M. (ur.) *Globalnost transformacijskih procesa u Srbiji*, Beograd: ISIFF i Čigoja.

Bolčić, S. (ur.) (1995): *Društvene promene i svakodnevica: Srbija početkom 90-ih*. Beograd: ISIFF.

Bolčić, S. (2002): "O promeni kvaliteta ljudskog kapitala i 'odlivu kadrova'. O posledicama i razlozima iseljavanja", u Bolčić, S., et al., *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISI FF i Čigoja Štampa.

Bradley, H. (1999): *Gender and Power in the Workplace*, London: MacMillan Press.

Budig, M. and Folbre, N. (2004): "Activity, proximity or responsibility? Measuring parental childcare time", in N. Folbre and M. Bittman (eds.), *Family Time, The Social Organization of Care*, Routledge, New York.

Budlender, D. (2002): "Why Should we Care about Unpaid Care Work?", guidebook prepared for the UNIFEM Southern African Region Office Harare, Zimbabwe.

Commission of the European Communities (2006): A roadmap for equality between women and men 2006-2010.

Connell, R.W. (1995): *Masculinities*. Polity: Cambridge.

Connell, R. (2000): *The Men and the Boys*. Berkley, Ca.: University of California Press.

Connell, R. (2002): *Gender*, Cambridge: Polity.

Cornwall, A. (1997): "Men, masculinity and 'gender in development'", Gender & Development, 5:2, <http://dx.doi.org/10.1080/741922358>

Crompton, R. (2001): "Gender Restructuring, Employment and Caring", Social Politics, Vol. 8, No. 3.

Cvejić, S., Babović, M., Petrović, M., Bogdanov, N., Vuković, O. (2010): *Socijalna isključenost u ruralnoj Srbiji*, Beograd: UNDP.

Daskalova, K. (2000): "Women's Problems, Women's Discourses in Bulgaria". In: Gail S., and Kligman G. (eds.), *Reproducing Gender: Politics, Public and Every Day Life after Socialism*. Princeton: Princeton University Press.

Daskalova, K., Hornstein – Tomic, C., Kaser C., Radunovic, F. (eds.): *Gendering Transition: Studies of Changing Gender Perspectives from Eastern Europe*. Wien: Erste Foundation Series, Lit Verlag.

Drezgić, R. (2010): *„Bela kuga“ među Srbima – o naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Drezgić, R., Duhaček, D. i Vasiljević, J. (2012)(eds.): *Ekofeminizam: nova politička odgovornost*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Dojčinović, B. (2000): "Feminizam: predrasude, stereotipi i negativni stavovi", u Blagojević, M. (2000) (ur.): *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, I tom. Beograd: AŽIN.

Djuric-Kuzmanovic, T. and Zarkov, D. (1999): *Poverty and Directed Non-development in Serbia*, The Anthropology of East Europe Vol 17, no 2.

Einhorn, B. (1993): *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*, London, New York: Verso.

Einhorn, B. (2006): *Citizenship in an Enlarging Europe: From Dream to Awakening*. New York: Palgrave MacMillan.

Elson, D. (1994) 'Micro, meso, and macro: gender and economic analysis in the context of policy reform', in I. Bakker (ed.), *The Strategic Silences: Gender and Economic Policy*, Zed, London.

Esplen, E., Greig, A. (2008): *Politicising Masculinities: Beyond the Personal*, Brighton: Institute of Development Studies, University of Sussex.

Enwise Report: Waste of Talents: turning private issues into a public debate (2003), European Commission http://europa.eu.int/comm/research/science-society/women/enwise/events_en.html.

European Commission (2000): Women Active in Rural Development, Brussels.

European Commission (2005): Reconciliation of work and private life: A comparative review of thirty European countries, Brussels.

Folbre, N. (1994): *Who Pays for the Kids? Gender and the Structures of Constraint*, Routledge, New York.

Folbre, N. (2006): "Measuring Care: Gender, Empowerment, and the Care Economy", Journal of Human Development Vol. 7, No. 2, July 2006.

Folbre, N. and Bittman, M. (eds.) (2004): *Family Time: The Social Organization of Care*, Routledge, London and New York.

Frunza, M. and Vacarescu, T. E. (eds): Gender and the (Post) "East"/"West" Divide. <http://www.genderomania.ro>

Gail S., and Kligman G. (eds.) (2000a): *Reproducing Gender: Politics, Public and Everyday Life after Socialism*, Princeton: Princeton University Press.

Gail S., and Kligman G. (2000b): *The politics of gender after socialism. A comparative-historical essay*. Princeton: Princeton University Press

Gavrilović, D., Cvetičanin, P. and Spasić I. (2012): "Strategies and Tactics in Everyday-Life in Serbia". In: *Social and Cultural Capital in Serbia*, Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe.

Gilligan, C. (1982): *In a Different Voice*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Greig A. (2002): "Political Connections: Men, Gender and Violence", in: *Partners in Change: Working with Men to End Gender-Based Violence*, INSTRAW.

Grupa autora (2004): „Starenje stanovništva Srbije i mogući pravci političkog odgovora“, *Demografski pregled*, br. 17, Beograd: Ministarstvo rada i socijalne politike u saradnji sa CDI IDN.

Gudac-Dodić, V. (2006): "Žena u socijalizmu", u *Žene i deca: Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Beograd: Helsinške sveske br. 23.

Hearn, J. (1998): "Theorizing men and men's theorizing: Men's discursive practices in theorizing men", *Theory and Society* 27.

Hearn, J. (2004): "Gendering men and masculinities in research and scientific evaluations", in: *Gender and Excellence in the Making*. Brussels: European Commission.

Hearn, J. (2009): "Patriarchies, transpatriarchies and intersectionalities", in Elzbieta Oleksy (ed.) *Intimate Citizenships: Gender, Sexualities, Politics*, London: Routledge, pp. 177–192.

Hearn, J., Blagojević, M. and Harrison, K. (eds.) (2013): *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations*, New York: Routledge.

Hamington, M. and Miller, D. (eds) (2006): *Socializing Care*. New York: NY: Rowman & Littlefield.

Heler, A. (1978): *Svakodnevni život*. Beograd: Nolit.

Held, V. (2006): *The Ethics of Care*. New York, NY: Oxford University Press.

Hochschild, A. R. (2000): "Global Care Chains and Emotional Surplus Value". In: Will Hutton & Anthony Giddens (eds.) *On the Edge. Living with Global Capitalism*. London: Jonathan Cape.

Iveković, R. (1993): "Women, nationalism and war: Make love not war", *Hypatia*, VIII (4).

Iveković, R. and J. Mostov (2002): "Introduction. From Gender to Nation". In: Iveković R. and J. Mostov (eds.) *From Gender to Nation*, Ravenna: Longo Editore.

Jalušić, V. (2004): "Gender and Victimization of the Nation as Pre- and Post-War Identity Discourse". In: Seifert R. (ed.), *Gender, Identitaet und kriegischer Konflikt. Das Beispiel des ehemaligen Jugoslawien*, Muenster: Lit-Verlag.

Jogan M. (2001): *Seksizem v vsakdanjem življenju* (Sexism in everyday life). Ljubljana: Scientific Library – Faculty for Social Science.

Kovacs K., M. Varadi (2000): "Women's Life Trajectories and Class Formation in Hungary". In: Gal S. and Kligman G. (eds.): *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*. New Jersey: Princeton UP.

Lazić, M. (ur.) (1994): *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.

Lazić, M. i Cvejić, S. (2008): "Postsocijalistička transformacija i fragmentacija radničke klase: slučaj Srbije i Hrvatske" u: Vujović S. (ur.) *Društvo rizika: promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, Beograd: ISIFF.

Levy Economics Institute for Bard College, 1–3 October.

Lefebvre, Henri (1988): *Kritika svakidašnjeg života*, prev. P. Vranicki i N. Jungwirth. Zagreb: Naprijed.

Lutz, H. (2002): "At your service madame! The globalization of domestic service", *Feminist Review*, No. 70.

Lynch, K., Baker, J. and Lyons, M. (eds.) (2009): *Affective Equality: Love, Care and Injustice*, Palgrave Macmillan.

Markov, S. (2005): *Žene u Srbiji – preduzetnički izazovi*, Novi Sad: Centar za preduzeće, preduzetništvo i menadžment.

Marody, M. and Poleszczuk, A. G. (2000): "Changing Images of Identity in Poland: From the Self-Sacrificing to the Self-Investing Women?" In: Gal, S. and Kligman, G. (eds.) *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, Princeton, New Jersey.

Meurs, M. and R. Ranasinghe (2003): "De-development in Post-Socialism: Conceptual and Measurement Issues", *Politics and Society*.

Milić, A. (1994): *Žene, politika, porodica*, Beograd: Institut za političke studije.

Milić, A. (1995): "Svakodnevni život porodica u vrtlogu društvenog rasula: Srbija 1991-1995" u: Silvano Bolčić (ur.): *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISIFF.

Milić, A. (2004a): "Transformacija porodice i domaćinstava – zastoj i strategija preživljavanja", u: Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISIFF.

Milić, A. (ur.) (2004b): *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISIFF.

Milić, A. (2007): *Sociologija porodice*, Beograd: Čigoja štampa.

Milić, A. i S. Tomanović (2009): *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.

Milić, A., et al., (2010): *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.

Miletić-Stepanović, V. (2010): "Traumatizacija odnosa u proširenoj porodici", u Milić, A. et al.: *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.

Misra, J. and Merz, S. (2004): *Neoliberalism, globalization, and the international division of care*, manuscript, Department of Sociology, University of Massachusetts Amherst.

Naumović, S. (2009): *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadesetprvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Filip Višnjić.

Nikolić-Ristanović, V. (ur.) (2002): *Porodično nasilje u Srbiji*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije.

Nikolić-Ristanović, V. (2008): *Preživeti tranziciju: svakodnevni život i nasilje nad ženama u postkomunističkom i posleratnom društvu*. Beograd: Službeni glasnik.

Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S., Nikolić, J. i Šaćiri, B. (2012): *Diskriminacija žena na tržištu rada u Srbiji*. Viktimološko društvo Srbije i Prometej – Beograd.

Penev, G., et al. (2006): "Srbija među demografski najstarijim zemljama" u: Naše teme, br. 01, jun, Beograd: Službeni Glasnik.

Penev, G. (2010): "Novije promene u populacionoj dinamici Srbije i Balkanskih zemalja", *Demografija*, knj. 7., Beograd: Institut za demografska istraživanja Geografskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Petrović, M. (2011): "Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: Zakasnela i nepotpuna ili specifična Druga demografska tranzicija", *Stanovništvo*, br 1, Beograd: CDI IDN.

Petrović, R. (1981): "Odlike braka u Jugoslaviji", u Milić, A. et al., *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, Beograd: ISI FF.

Petrović, R., (1978): *Društvo i stanovništvo, makrosociološki i demografski aspekti razvoja SR Srbije*, Beograd: Ekonomski institut.

Popović-Pantić, S., Petrović, M. (2007): *Od ranjive do održive grupe: prevazilaženje siromaštva žena putem samozapošljavanja*, Beograd: UNDP.

Pringle, K. and Hearn, J. (eds.) (2006): *Men and Masculinities in Europe*, London: Whiting and Birch.

Rašević, M. (2007): "Nedovoljno rađanje dece: Fenomen koji upozorava", *Demografski pregled*, broj 23, Beograd: Centar za demografska istraživanja i Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike.

Razavi, S. (2005): The relevance of women's unpaid work to social policy in developing countries, paper presented at Global Conference on Unpaid Work and the Economy: Gender, Poverty, and the Millennium Development Goals.

Razavi, S. (2011): "(Re)thinking Care in a Development Context, Development and Change" (UNRSD), Volume 42, Issue 4.

Rončević B. (2002): *Path from the (Semi)Periphery to the Core: On the Role of Socio-Cultural Factors*. In: IES Proceedings 1.1 (November).

Ruddick, S. (1989): *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*. New York, NY: Ballentine Books.

Spasić, I. (2004): *Sociologija svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Sekulić, N. (2012): Osnivanje studija roda na Filozofskom fakultetu u Beogradu – Razgovor sa prof. Anđelkom Milić, http://www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=256:2012-08-05-10-33-04&catid=35:2011-12-11-16-36-13&Itemid=41

Sassen, S. (2003): „The feminisation of survival – alternative global circuits“. In: Morokvasic-Muller, U., Erel, Shinozaki K. (eds.) *Crossing Borders and Shifting Boundaries*. Vol. I, Opladen: IFU.

Somach, S. (2011): *Other Side of the Gender Equation: Gender Issues for Men in the Europe and Eurasia Region*, USAID Report.

Spasić, I. (2003): *Feminizam i sociologija svakodnevnog života*, Filozofija i društvo, br. 22-23.

Spasić, I. (2004): *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Stanley, L. and S. Wise (2000): “But the Empress has no clothes! Some awkward questions about the ‘missing revolution’ in feminist theory”. *Feminist Theory*, Vol 1 (3).

Stjepanović-Zaharijevski, D. (2010): *Rod, identitet i razvoj*, Niš, Filozofski fakultet, 2010.

Šobot A. (2012): Utemeljivanje radnog pitanja u srpskoj sociologiji, http://www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=256:2012-08-05-10-33-04&catid=35:2011-12-11-16-36-13&Itemid=41

Tallos, A. (2001): *Women's Strategies of Self-Defenses in the Workplace – Responses to Subordination in Post-1989 Hungary*. MA thesis. Budapest: CEU Budapest.

Tronto, Joan (1994): *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York, NY: Routledge.

Vujadinović, D. (2012): Feministička perspektiva u sociologiji u Srbiji http://www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=256:2012-08-05-10-33-04&catid=35:2011-12-11-16-36-13&Itemid=41

Vujović, S. (ur.) (2008): *Društvo rizika: promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, Beograd: ISIFF.

Weiner, E. (2004): *Imperfect Vision: Failing to See the “Difference” of Central and East European Women*. In: Frunza, Mihaela and Theodora-Eliza Vacarescu (eds.): *Gender and the (Post) “East”/“West” Divide*. <http://www.gendermania.ro>.

Wallerstein, I. (1979): *The Capitalist World Economy*. Cambridge: Cambridge UP.

Wallerstein, I. (1991): *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System*. Cambridge: Cambridge UP.

Walton, S.J.: “Antifeminism and Misogyny in Breivik’s ‘Manifesto’”, u: *Nora*, Volume 20, Number 1/2012.

Wickramasinghe, M. (2006): “An epistemology of gender — An aspect of being as a way of knowing”. *Women's Studies International Forum*, No 29.

Young, B. (2005): *Globalisation and Shifting Gender Governance Order(s)*. http://www.jsse.org/2005-2/globalisation_young.htm.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

305-055.1/.2(497.11)"2012"

БЛАГОЈЕВИЋ Хјусон, Марина, 1958-
Rodni barometar u Srbiji : razvoj i
svakodnevni život / Marina Blagojević Hjuson.
- Beograd : Program Ujedinjenih nacija za
razvoj, 2013 (Beograd : Publikum). - 280 str.
: graf. prikazi, tabele ; 24 cm

Tiraž 500. - Str. 13: Uvodna reč / Asja
Varbanova. - Summary. - Bibliografija: str.
269-279.

ISBN 978-86-7728-198-4

a) Студије рода - Истраживање - Србија -
2011 b) Родна равноправност - Истраживање
- Србија - 2011
COBISS.SR-ID 197371404